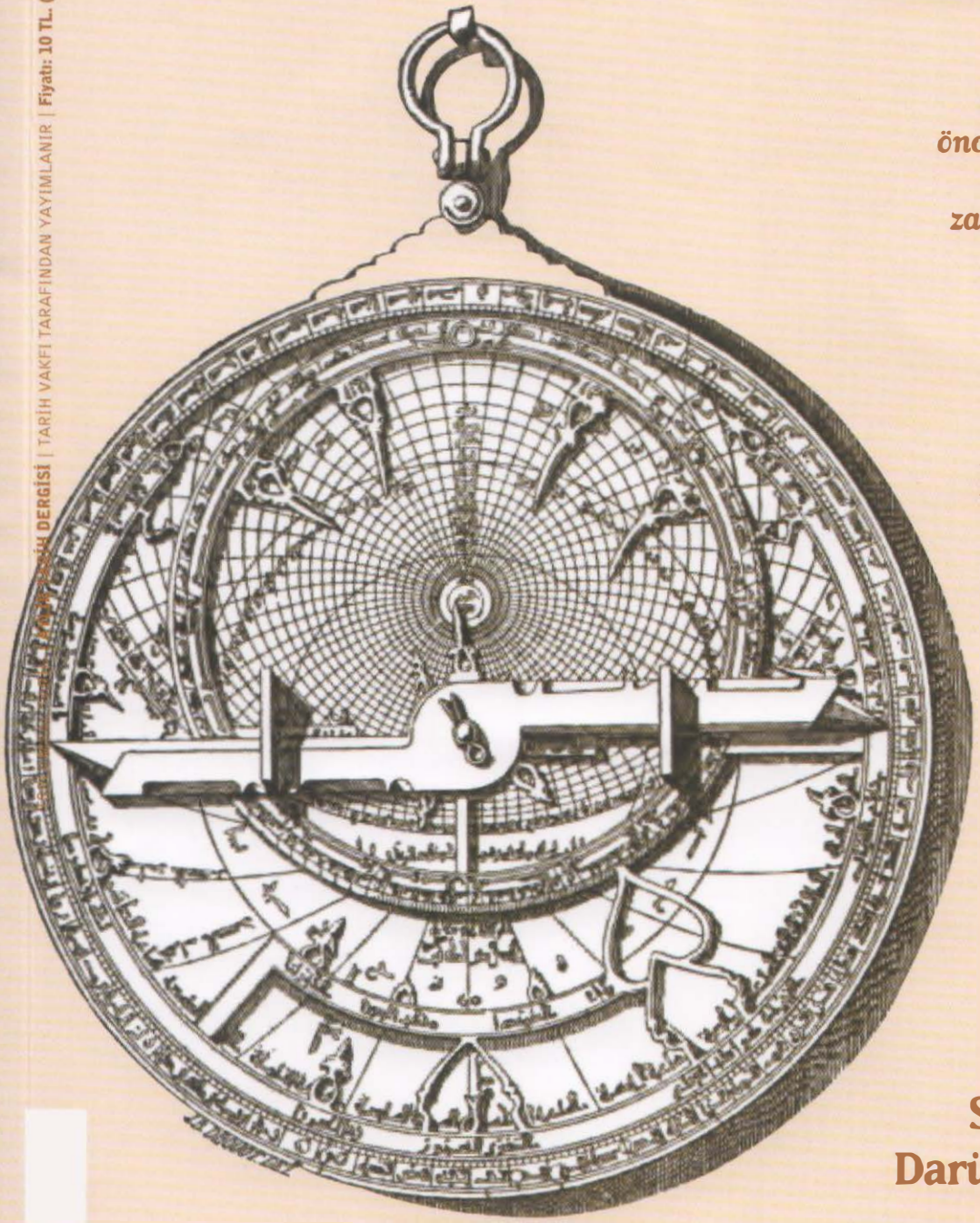
TOPLUMSAL
Tarih
258
HAZİRAN
2015

Halid Ziya Uşaklıgil'in Kaleminden İzmir
Önder Şenyapılı

16. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığının Teknolojik Arka Planı:

Mekânın Matematiksel Kavranışı

Uğur Tanyeli, Osmanlı'da Batılı ölçü sistemlerine geçilmesinden önce geçerli olan mantığı irdeliyor: Öznenin içinde konumlandığı zaman-mekân-nesne bağlamında geçerli bir birimle ölçmek...
Sayfa 20

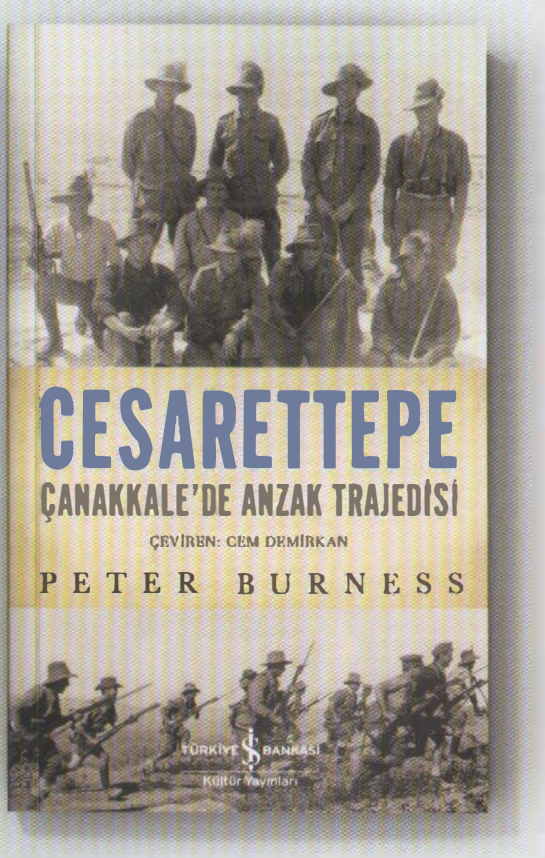
Kurtarılması Gereken Önemli Bir Anıt: Khıdzgonk Surp Sarkis Kilisesi
Patrick Donabédian

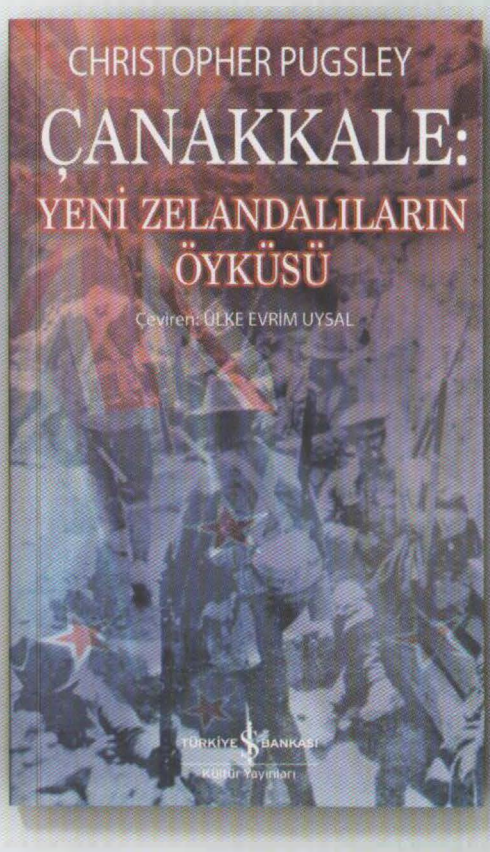
19. Yüzyıldan Bir Boşanma Hikâyesi
Zehra İlhan

Savaş, Tehcir, Ütopya: Darüleytamların Yükselişi ve Çözülüşü
Taylan Esin

TOPLUMSAL TARİH DERGİSİ | TARİH VAKFI TARAFINDAN YAYIMLANIR | Fiyatı: 10 TL. (KDV Dahil) | ISSN: 1300 7025

Çanakkale Savaşı Dizisi'nden İki Yeni Eser Daha

Avustralya askeri tarihindeki en büyük trajedilerden biri, yüzlerce Avustralyalı hafif süvariye Türklerin yoğun tüfek ve makineli tüfek ateşine rağmen tekrar tekrar hücum emrinin verildiği 7 Ağustos 1915 tarihinde yaşandı. Nafile bir teşebbüstü ve yaşanan katliam o tarihten beri her neslin kanını dondurduğu gibi tarihçilerin de en merak ettikleri konulardan biri haline geldi.

Peter Weir'in meşhur filmi Gallipoli'de başarıyla canlandırılan Cesarettepe hücumu, Çanakkale harekâtının beyhudeliğinin ve oradaki askerlerin cesaretinin en güzel göstergesidir. Peter Burness Hafif süvari alaylarının tertibini, talimini, teşkilatını ve o birliklerde görev yapan subayların özgeçmişlerini teferruatıyla ele almıştır. Muharebeye dair canlı anlatımında, hiçbir umut kalmadığı halde neden intihardan farksız hücumlara devam edildiğine dair bir cevap bulmaya da çalışmıştır. Yazar bu yeni baskıya, 1996'da ilk yayımlandığından bu yana gün ışığına çıkan yeni bilgilerin yanında yeni haritalar ve fotoğraflar da eklemiştir.

Peter Burness, halen Avustralya Harp Anıtı'ndaki Lambert Gelibolu Kürsüsü'nün sahibi kıdemli bir tarihçidir. Uzman olduğu Birinci Dünya Savaşı muharebeleri hakkında çok sayıda eser vermiş ve kalıcı, geçici yahut gezici çok sayıda sergi için çalışmıştır. 1994'ten beri her yıl düzenli olarak, Birinci Dünya Savaşı'ndaki Fransa-Belçika cephesinin muharebe meydanlarına Harp Anıtı'nın düzenlediği gezileri idare etmektedir.

Cesarettepe
Peter Burness
çev. Cem Demirkan
260 sayfa, 24 TL

100. yılını yaşadığımız Çanakkale Savaşı, Yeni Zelandalı yazar Christopher Pugsley'in Çanakkale: Yeni Zelandalıların Öyküsü adlı bu kitabıyla bir kez daha, ama bu kez Yeni Zelandalı askerlerin gözünden ele alınıyor. Çanakkale Savaşı, sadece bizim için bu kadar önem taşıyan bir savaş değil, aynı zamanda dünyanın ta öbür ucundan buraya Britanya İmparatorluğu tarafından savaşmaya gönderilmiş Yeni Zelandalılar için de bir dönüm noktası. Çünkü Yeni Zelanda bir ulus bilincine bu savaşla birlikte ulaşıyor. Mağlup olmalarına karşın bu bilince ulaşarak kendi kimliklerini inşa ediyorlar. Savaşın, bu kitapta, Yeni Zelandalılar açısından dökümü yapılıyor.

Çanakkale Savaşı Dizisi bu kez savaşı Yeni Zelandalıların gözünden asker mektupları, günlükler ve diğer belge ve fotoğraflar eşliğinde ele alan Çanakkale: Yeni Zelandalıların Öyküsü ile devam ediyor.

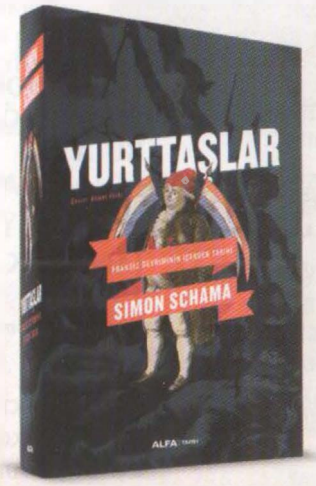
Çanakkale: Yeni Zelandalıların Öyküsü
Christopher Pugsley
çev. Ülke Evrim Uysal
720 sayfa, 38 TL

TARİH KİTAPLARI

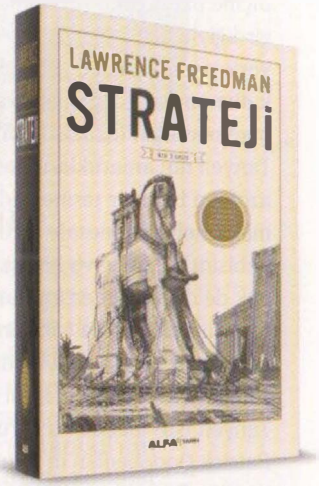
MAYIS'15

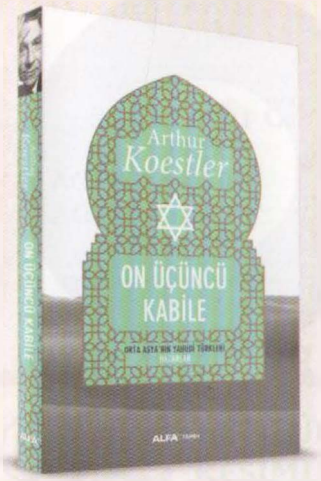
Edebiyat Araştırmaları 2
Mehmet Fuad Köprülü
540 sayfa

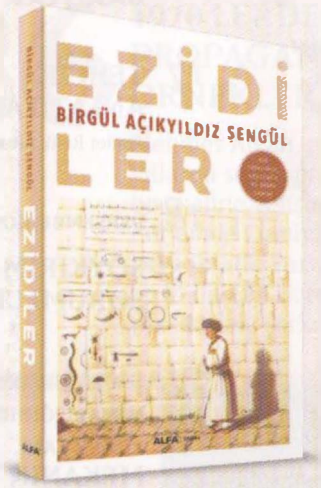
***Yurttaşlar,* Simon Schama**
Çeviren: Ahmet Fethi
904 sayfa

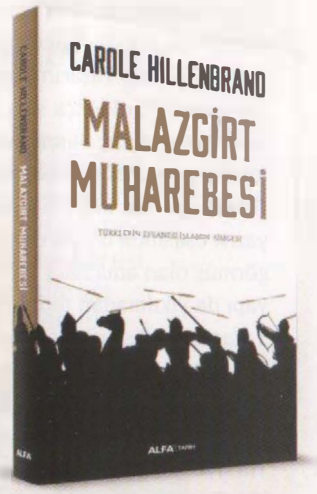
***Strateji,* Lawrence Freedman**
Çeviren: Belkıs Çorakçı Dişbudak, Taciser Belge
1096 sayfa

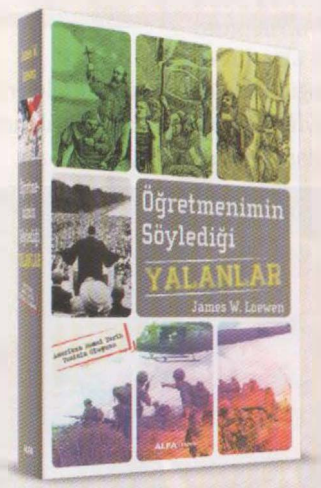
***On Üçüncü Kabile,* Arthur Koestler**
Çeviren: Belkıs Dişbudak
272 sayfa

***Ezidiler,* Birgül Açıkyıldız Şengül**
Çeviren: Zülal Kılıç
296 sayfa

***Malazgirt Muharebesi,* Carole Hillenbrand**
Çeviren: Mehmet Moralı
328 sayfa

Öğretmenimin Söylediği Yalanlar
James W. Loewen
Çeviren: Leyla Tonguç Basmacı
536 sayfa

***İkinci Dünya Savaşının Kökenleri,* A.J.P. Taylor**
Çeviren: Hakan Abacı
368 sayfa

Tarihin Başlangıçları
Çeviren: Levent Başaran
552 sayfa

İÇİNDEKİLER

MERHABALAR,

Haziran sayımızda Uğur Tanyeli'nin "16. Yüzyılda Osmanlı Mimarlığının Teknolojik Arka Planı: Mekânın Matematiksel Kavranışı" başlıklı yazısını kapağa taşıdık. Tanyeli yazısının büyük kısmını Batılı –rasyonel de diyebiliriz– 17. yüzyıl sonrası ölçme mantığının (fizikometrik) Osmanlı'ya nasıl girdiğiyle değil de, söz konusu usuller Osmanlı'da yerleşmezden önce geleneksel usullerin kullanımına ve o zaman ölçme alanında geçerli olan mantığın (fizikososyal) ne olduğuna ayırmış. Tanyeli'nin anlattıklarından Osmanlı'da en azından belli bir tarihe kadar inşaatta kullanılan malzemelerde, mesafe tariflerinde, suyun debisini ölçmede vb birçok alanda bugün pek de düşünmeden kullandığımız standart ve birim oluşturma çabasının var olmadığını görüyoruz. Durum böyle idiyse o koca koca camiler, su kemerleri nasıl yapıldı diyebilirsiniz. Tanyeli işte tam da bu soruya cevap veriyor.
Patrick Donabédian'ın yazısı ortaçağda Kars'ta (Digor) inşa edilmiş Khıdzgonk Manastırı'nda bulunan beş kiliseyle ilgili. Bu kiliselerden artık sadece Surp Krikor –o da kısmen– ayakta kalmış, diğerleri yok olmuş/edilmiş. Halbuki 1950'li, 60'lı yılara kadar ayaktaymışlar. Yazarın yolladığı fotoğraflarda göreceksiniz, oldukça sarp, kayalık bir arazide son derece ilginç mimarileriyle ve tabii insanlarıyla inci gibi beş kilise; bölgenin Türkçe ismi de Beş Kilise. Donabédian'ın yazısı esasında bir yardım çığlığı: Çok hasar görmüş olan ama hâlâ ayakta duran son yapı da yıkılmadan tedbir alınmasını istiyor. Yazar Beş Kilise'nin tambur ve külah geometrisine ve Anadolu'da bulunan cami, türbe gibi yapılarda aynı öğelerin benzerliğine de dikkat çekiyor. Bu durumun konuyla ilgili Türkiye Cumhuriyeti yetkilileri üzerinde nasıl bir etki yapacağını kestirmek kolay değil, ama yazar yetkililere aynı zamanda en çok sahip çıktıkları mimarinin öncüllerinin yok olup gitmesine göz yumduklarını söylemek istiyor.
Donabédian gibi *Toplumsal Tarih*'e ilk kez makale veren Zehra İlhan'ın yazısı 19. yüzyıl ortalarında Sivas'ta başlayıp İstanbul'a kadar sürüklenen bir boşanma davasıyla ilgili. İlhan söz konusu davayı mahkeme tutanaklarından takip etmiş. Esasında davaya sadece mahkeme değil Meclis-i Vâlâ da karışıyor ve konuyla ilgili kritik kararlar oradan çıkıyor. Davanın tutanakları çok ilginç; bir kere o tarihte kocasından boşanmak isteyen bir kadının neler yapabileceğini ya da yapmak zorunda olduğunu görüyoruz, ayrıca Meclis-i Vâlâ gibi devletin en üst organlarından birinin bir boşanma davasıyla ilgilendiğini öğreniyoruz.
Temmuzda görüşmek üzere.
Ahmet Akşit

04 L'ILLUSTRATION'DAN SEÇMELER
4 NİSAN 1896 LUT GÖLÜ'NE SEYAHAT
Hazırlayan: Edhem Eldem

10 **OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY**
Hazırlayan: Emel Seyhan

14 **JAMANAK GAZETESİ 1915**
Hazırlayan: Aylin Koçunyan

16 "TEHCİR-TAKTİL-SOYKIRIM: 1915-2015" KONUŞMA DİZİSİ KAPANIŞ OTURUMU:
"100. YILDA 1915'E VE BUGÜNE BAKIŞLAR"

17 **TEHCİR ANLATILARI**
Ahmet Refik Altınay

18 PERŞEMBE KONUŞMALARI
SOYKIRIM VE SORUMLULUK

20 16. YÜZYIL OSMANLI MİMARLIĞININ TEKNOLOJİK ARKA PLANI
MEKÂNIN MATEMATİKSEL KAVRANIŞI
Uğur Tanyeli

36 KURTARILMASI GEREKEN BİR ANIT
KHIDZGONK SURP SARKİS KİLİSESİ
Patrick Donabédian

54 **HALİD ZİYA UŞAKLIGİL'İN KALEMİNDEN İZMİR**
Önder Şenyapılı

66 SAVAŞ, TEHCİR, ÜTOPYA:
DARÜLEYTAMLARIN YÜKSELİŞİ VE ÇÖZÜLÜŞÜ
Taylan Esin

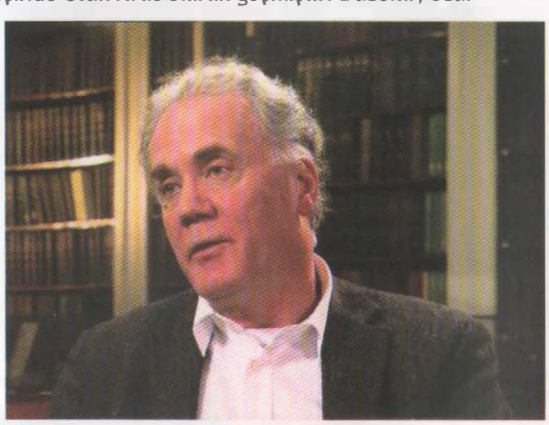
78 SAFİYYE HANIM VE CELAL BEY
19. YÜZYILDAN BİR BOŞANMA HİKÂYESİ
Zehra İlhan

86 **1970'LERDE SEÇİM PROPAGANDA PLAKLARINDAN ÖRNEKLER...**
Mehmet Öznur Alkan

92 **GÜNLÜK HAYAT RESİMLERİNDE EĞLENCELER**
Hazırlayanlar:
Zerrin İren Boynudelik
Emine Onel Kurt

Özür ve Düzelti:
Geçen sayımızda Sevim Çiçek'in hazırladığı "Eğitimde 'Hassas Meseleleri' Ele Almak: 1915 Örneği" başlıklı yazıda, aynı adlı panelin konuşmacılarından Umut Azak'ın adı yazı içinde Ufuk Aras olarak geçmiştir. Düzeltir, özür dileriz.

Geçen sayımızda Mehmet Beşikçi ve Alexandre Toumarkine'in John Horne ile yaptığı söyleşide editoryal bir hata neticesinde yanlış bir resim kullanılmıştır. Doğru resim yandadır.

04 ILLUSTRATION'DAN SEÇMELER

Edhem Eldem, *Illustration*'un 4 Nisan 1896 tarihli sayısında "Lut Gölü'ne Seyahat" başlıklı yazıya eşlik eden resimleri inceliyor. Kutsal kent Kudüs'ten başlayıp Mar Saba Manastırı ve Eriha uğrakları üzerinden Lut Gölü'ne doğru devam eden seyahati resimleyen sanatçı, Frédéric de Haenen.

10 OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

Emel Seyhan, Haziran 1915'te Osmanlıca gazetelerde yer alan haberlerden örnekler veriyor. Haberler sanat, siyaset, spor, gündelik yaşam gibi geniş bir yelpazede Osmanlı topraklarından ve diğer ülkelerden ayrıntılar içeriyor.

14 JAMANAK GAZETESİ 1915

Aylin Koçunyan, Ermenice yayımlanan *Jamanak* gazetesinin Haziran 1915 tarihli nüshalarından haberler aktarıyor. Bunlar arasında Kant felsefesinden ölüm cezasına, Çanakkale'nin bombalanmasından İstanbul'un fetih yıldönümüne ilginç konular yer alıyor.

86 1970'LERDE SEÇİM PROPAGANDA PLAKLARINDAN ÖRNEKLER...

Mehmet Alkan, plakların 1960'lı ve 1970'li yıllarda seçim propagandasının araçlarından biri haline gelişini anlatırken, söz konusu dönemde Cumhuriyet Halk Partisi, Adalet Partisi, Demokratik Parti, Cumhuriyetçi Güven Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin hazırlattığı plaklardaki şarkılardan bazılarını aktarıyor.

92 GÜNLÜK HAYAT RESİMLERİNDE EĞLENCELER

Zerrin İren Boynudelik ve Emine Önel Kurt, günlük hayatın resmedildiği tablolarda "eğlence" konusunu ele alıyor; Avrupa'da çeşitli toplumsal sınıfların boş zaman etkinliklerinin ressamların gözünden nasıl yansıtıldığını örnekliyor.

TOPLUMSAL TARİH
Aylık Tarih Dergisi
Sayı: 258, Haziran 2015

TARİH VAKFI ADINA SAHİBİ
Bülent Bilmez

TARİH VAKFI
Zindankapı Değirmen Sokak No: 10
Eminönü 34134 İstanbul
(0212) 522 02 02
www.tarihvakfi.org.tr

YAYIN KURULU
Mehmet Ö. Alkan, Adil Baktıaya, Murat Belge, Fatmagül Berktay, Bülent Bilmez, Aydan Çelik, Doğan Çetinkaya, Esra Danacıoğlu, Edhem Eldem, Ahmet Ersoy, Nurşen Gürboğa, Murat Güvenç, Mehmet Hacısalihoğlu, Vangelis Kechriotis, Murat Koraltürk, Elçin Macar, Mustafa H. Sayar, İrvin Cemil Schick, Canay Şahin, Oğuz Tekin, Taner Timur, Meltem Toksöz, Zafer Toprak, Mete Tunçay, Ömer Turan, Nuran Yıldırım

S. YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ VE YAYIN YÖNETMENİ
Ahmet Akşit

YAYIN YÖNETMENİ YARDIMCISI
Nihal Boztekin

DERGİ VE KAPAK TASARIMI
Rauf Kösemen

KAPAK, SAYFA TASARIM/UYGULAMA
Hilal Rakıcı

İLETİŞİM
(0212) 513 52 35 (Dahili 11)
(0212) 513 54 00 (Faks)
aaksit@tarihvakfi.org.tr
cansuk@tarihvakfi.org.tr

BASKI
Doğa Basım İleri Matbaacılık İ.O.S.B.
Turgut Özal Cd.
Çelik Yenal Endüstri Mrk.
No: 117/2A-2B
İkitelli / İSTANBUL
Tel: (0212) 407 09 00

BASKI TARİHİ
Mayıs 2015

DAĞITIM
Dünya Süper Dağıtım
(0216) 681 18 00

YAYIN TÜRÜ
Yerel Süreli Yayın

ANKARA TEMSİLCİLİĞİ
(0312) 424 05 10
(0312) 424 00 50

ABONELİK
Tarih Vakfı
(0212) 522 02 02 (35)
(0212) 513 54 00 (fax)

YAYINCI SERTİFİKA NUMARASI
12102

MATBAA SERTİFİKA NUMARASI
12358

BİR YILLIK ABONE BEDELİ
100,00 TL.

© Toplumsal Tarih Yazı İşleri'nden ve ilgili yazardan izin alınmaksızın alıntı yapılamaz. İzin çerçevesinde yapılacak alıntılarda Toplumsal Tarih'in ilgili sayısını ve yazar ismini belirtmek zorunludur.

4 NİSAN 1896

LUT GÖLÜ'NE SEYAHAT

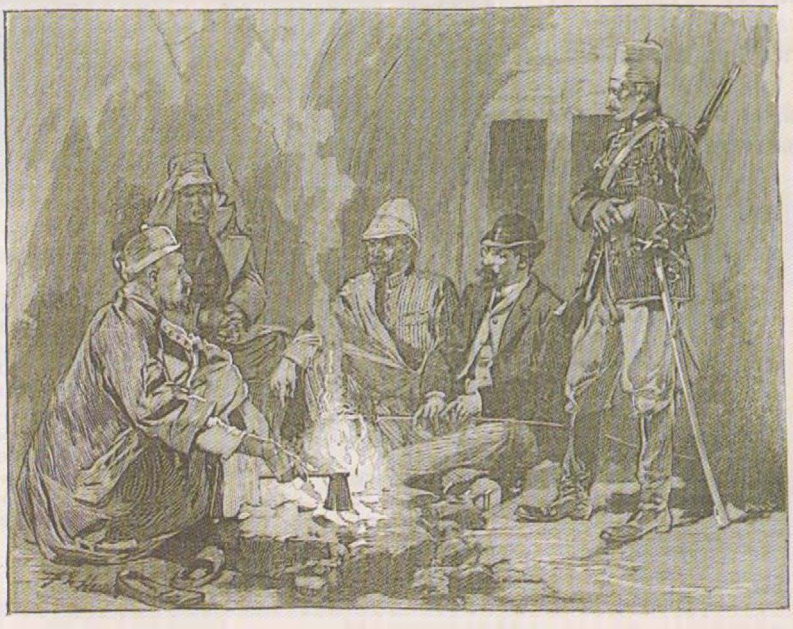
Geçen sayımızda l'Illustration *dergisinin 1892 senesinde Noel özel sayısını Filistin'de Hıristiyanlığın ve Hz. İsa'nın doğduğu topraklara ayırmış olduğunu görmüş, bu seyahatin uzun metnini vermektense eşlik eden resimlere yer vermiştik. Bu sayıda da aynı mantık ve temayı devam ettirerek derginin 4 Nisan 1896 tarihinde gene aynı topraklardaki bir gezintiye ayırdığı sayfalarda yer alan resimleri tanıtacağız. Bu defa söz konusu olan özel bir sayı değildi, ama gene de özel ve dini bir vesile söz konusuydu.*

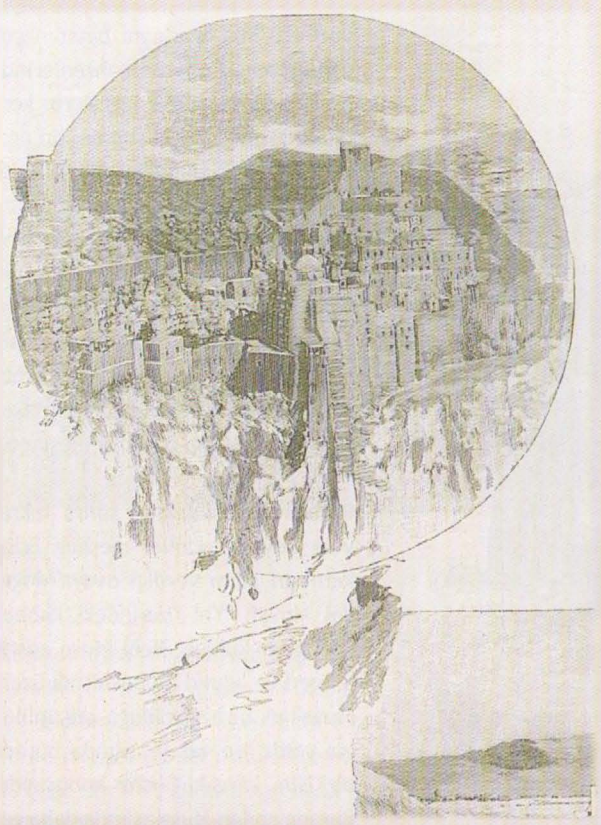
Resim 1
Ayrılış: Kudüs'te bir sokak.

O sene 5 Nisan, Paskalya bayramıydı; bir kez daha dergi, dini bir bayramı vesile ederek Kudüs ve civarında bir gezinin izlenimlerini aktarmıştı. Bu gezinin çok sayıdaki görüntüleri ise 1892'deki Noel sayısını resimlendiren sanatçıya aitti: Frédéric de Haenen (1853-1928).

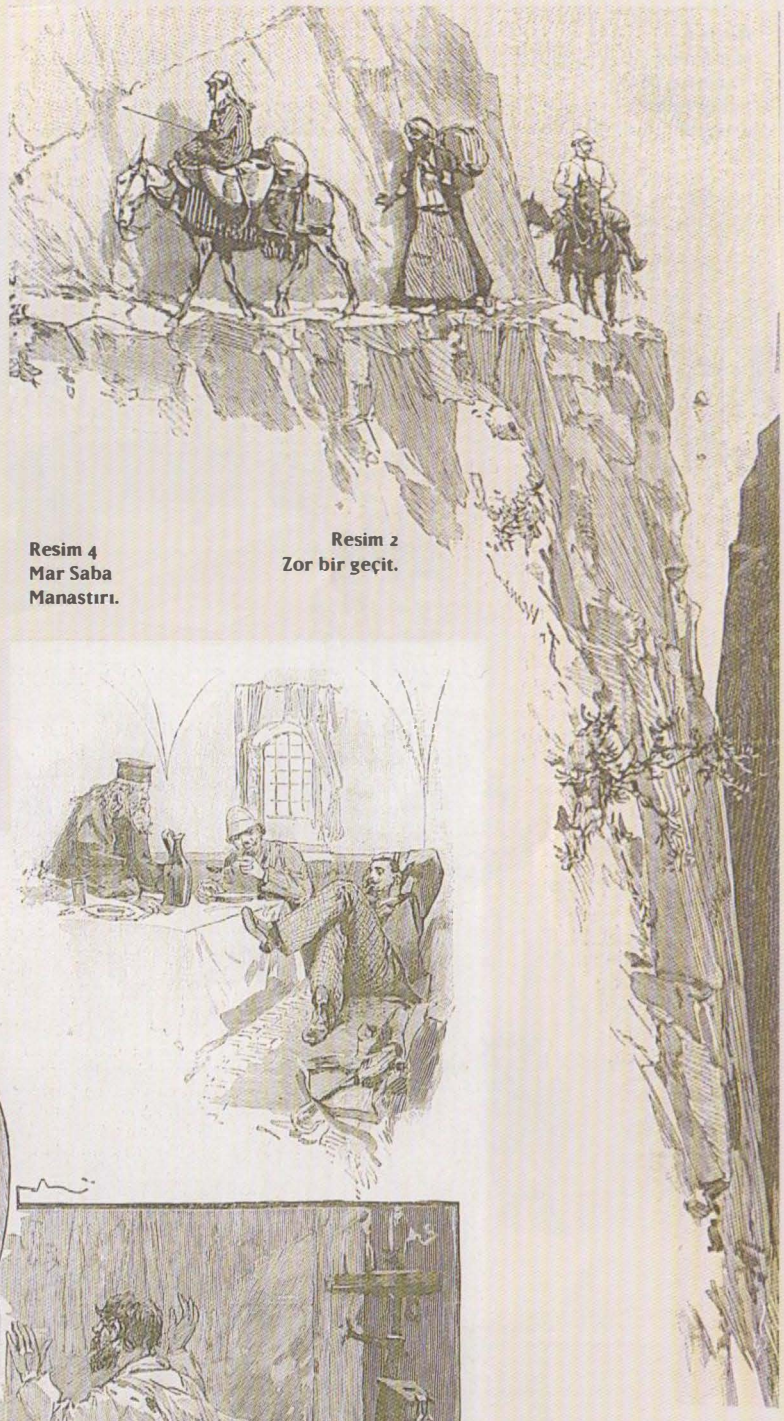
1896'daki gezinin güzergâhı epey kısaydı. Başlangıç noktası, özellikle tarihi ve dini olarak bölgedeki en önemli kent olan Kudüs'tü. Bu kentin bir sokağının görüntüsüyle başlayan seyahat (Resim 1), kentin hemen dışında bulunan ve 1892 Noel sayısında zikredilen cüzzamlıların bulunduğu varoşlardan geçilerek devam etmiş, at ve katır sırtında sarp kayalıklardan ağır ağır yol alınmıştı (Resim 2). İki saat kadar yoldan sonra bir köye varan kafile, orada iki "Türk" —yani Osmanlı— jandarmayla günde beş frank karşılığında kendilerine eşlik etmeleri ve koruma sağlamaları için anlaşma yapmıştı (Resim 3). Bu korumanın şart olduğu, alınmadığı takdirde ise seyyahların muhakkak saldırıya uğrayıp soyulduğu, bunun da zaten işbirliği yapan haydutlarla jandarmaların işi olduğu anlatıldıktan sonra yoldaki ilk önemli durak yerine varılmıştı: Mar Saba Manastırı.

Resim 3
Kafileye eşlik edecek jandarmaların işe alınması.

Resim 4
Mar Saba Manastırı.

Resim 2
Zor bir geçit.

Resim 5
Mar Saba Manastırı'nda: Turistlerin öğle yemeği; zeytin ağacından yapılmış eşya satan rahipler; dua eden Rus hacılar.

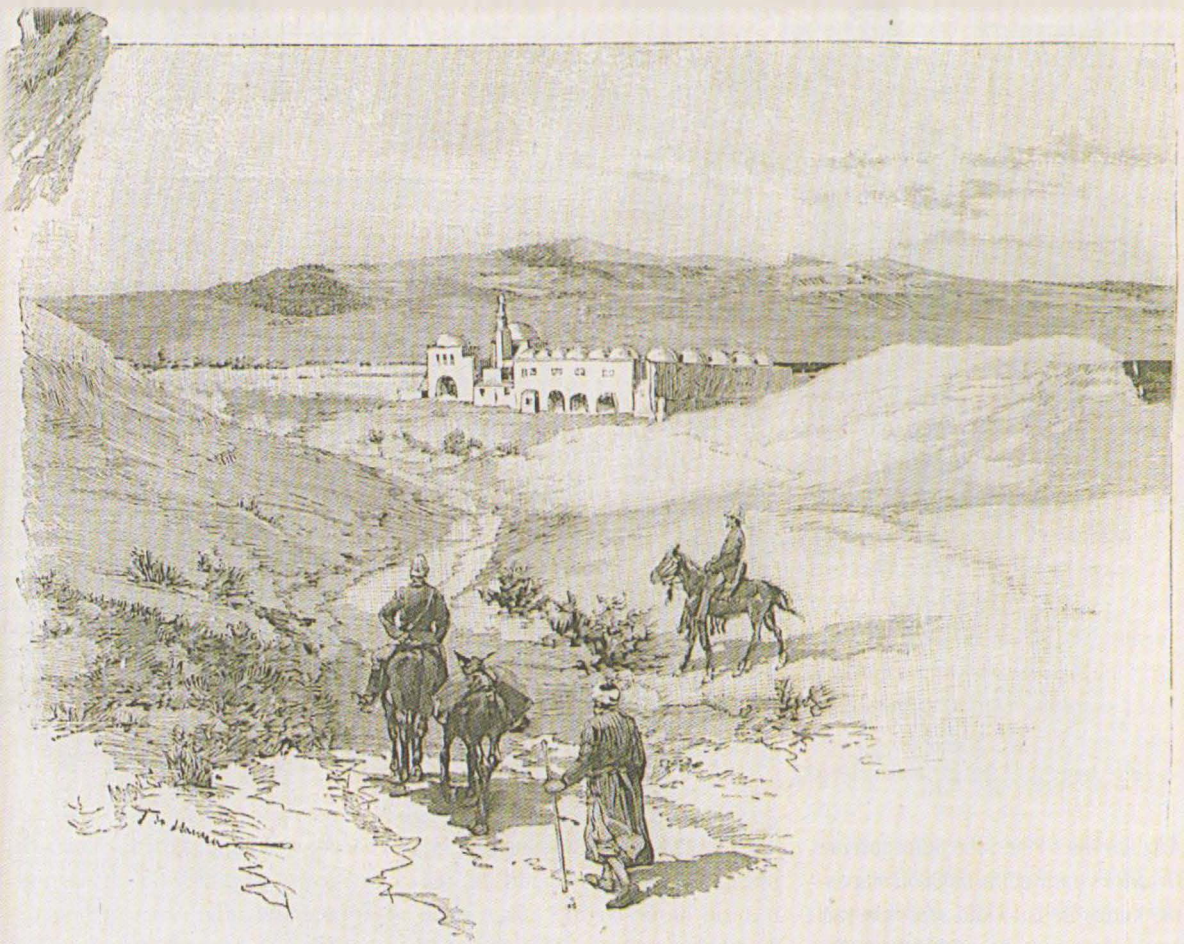
Aziz Savvas / Mar Saba adını taşıyan Ortodoks mezhebine bağlı bu manastır, Kudüs ile Lut Gölü arasında yarı yolda bulunan ve yamaçlara inşa edilmiş binalardan oluşmaktaydı (Resim 4). Fakat seyahatin de, manastırın da en çok ilgi çeken yönü, başta Rus olmak üzere Ortodoks hacıların akınına uğramış olmasıydı. Avrupalı gezginler bu manastırda nispeten rahat bir ortamda dinlenirlerken, yol boyunca karşılaştıkları

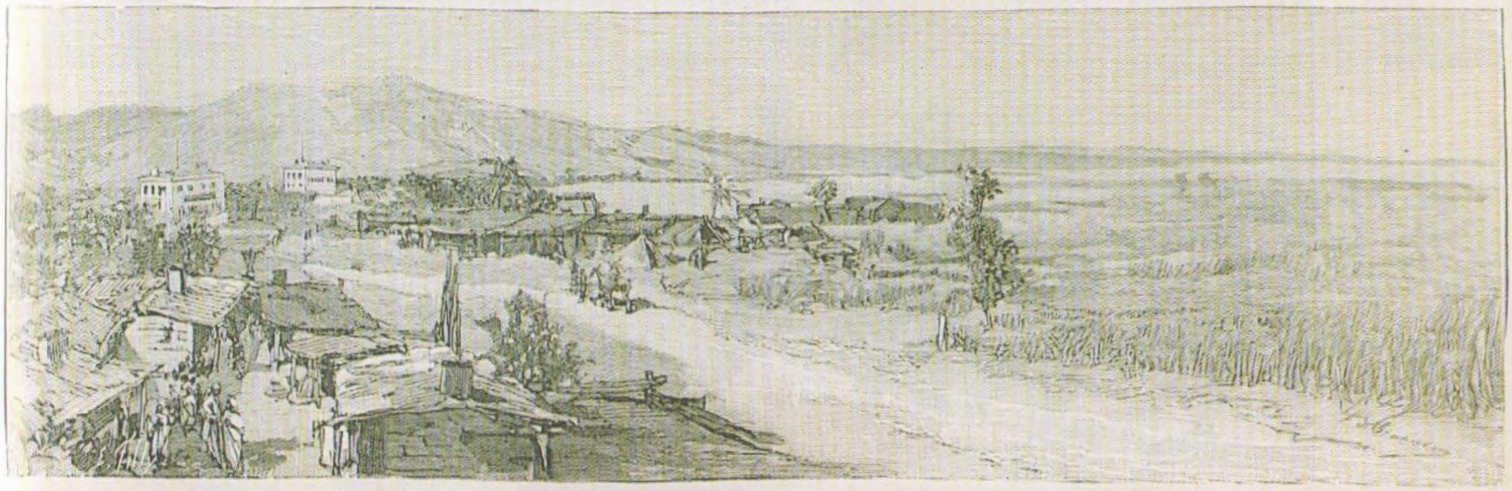
Resim 6
Mar Saba Manastırı'nda: Nakus çalan rahipler.

yüzlerce Rus hacı aynı binanın çok daha rahatsız oda ve mahzenlerinde üst üste yaşamak ve keşişlerin kendilerine satmaya çalıştığı zeytin ağacından eşyayı alabilmek için ellerindeki birkaç kuruşu harcamak zorunda kalıyordu (Resim 5). Avrupalıların dikkatini çeken diğer bir ayrıntı ise, İslam hükümranlığı altında yaşayan Hıristiyanların çan çalmalarının yasak olması nedeniyle geliştirmiş oldukları ve keşişlerin çaldığı nakus adı verilen ahşap çanlardı (Resim 6).

Burada konakladıktan sonra tekrar yola koyulan kafile, meşhur Eriha kentinin adını verdiği ovaya doğru yol almıştı. Yol üzerindeki kubbeli küçük bir külliye, Nebi Musa adıyla bilinen ve adının da naklettiği üzere Musa'nın türbesi olduğu düşünülen bir yerdi. Ne var ki aslında burada bir isim karışıklığı söz konusuydu. Burada anılan Musa aslında daha geç tarihte yaşamış bir Aziz Musa olduğu halde, Müslümanlar onun Hz. Musa olduğunu sanmış, dolayısıyla da mekân Müslüman hacıların bir uğrak yeri haline gelmişti (Resim 7).

Resim 7
Hz. Musa'nın türbesi.

Resim 8
Eriha Ovası.

Nihayet Eriha'ya varan kafilenin burada iki şey dikkatini çekmişti (Resim 8). Bunların ilki, bu kadar ücra bir yerde düzgün otellerin bulunmasıydı ki bu da "İncil turizmi"nin daha o tarihlerde ne kadar gelişmiş olduğunu göstermekteydi. Diğer nokta ise, bütün ovayı kaplayan yemyeşil buğday tarlalarıydı. Tarlaların doğrudan doğruya Osmanlı padişahının mülkiyetinde bulunması durumu daha da ilginç kılıyordu. Bu yüzden buradaki tarım angarya usulüyle yürütülmekteydi. Angaryanın özel bir boyutu da bölgede belirli dönemlerde büyük bir tehlike oluşturan çekirge istilalarına karşı alınan tedbirlerdi. Bu durumlarda seyyahların da şahit olduğu gibi, Beytüllahim kasabasının eli tutar bütün halkı buraya getirtilip

Resim 9
Çekirge öldürenler.

Resim 10
Kafilenin Lut Gölü sahilinde konaklaması.

Resim 11
Eriha'dan Kudüs'e yol.

Resim 12
Şeria Nehri kıyıları: İsa'nın vaftiz edildiği yer.

Resim 13
Havariyun çeşmesinde durak.

askerlerin gözetiminde ellerindeki uzun sırıklarla çekirgeleri öldürmekle görevlendiriliyordu. İlginç bir şekilde onlara destek olan önemli bir kuvvet de çekirgeleri yiyerek temizleyen leyleklerdi (Resim 9).

Kafile buradan artık Lut Gölü'nün sahillerine kadar uzanmıştı. Seyyahlara "Beyaz Pederler" (*Pères blancs*) adıyla bilinen ve Kardinal Lavigerie'nin Afrika'da Hıristiyanlığı yaymak üzere Cezayir'de kurmuş olduğu bir tarikata mensup rahipler eşlik etmekteydi. Rahiplerin bazıları iki katırın taşıdığı tahtırevanlar içinde seyahat etmekteydi. Sonunda hep beraber Akdeniz'den 400 metre kadar daha alçakta bulunan ve yüzde 35'e varan tuz oranına sahip, çoğu lisanda bu yüzden "Ölü Deniz" adıyla bilinen göle varmışlardı (Resim 10).

Dönüşte Eriha'yı Kudüs'e bağlayan yola kavuşmadan önce (Resim 11) gezginler Şeria Nehri'nin kıyısında bir kez daha Rus ve diğer hacılara rastlamıştı. Hacılar, Hz. İsa'nın Vaftizci Yahya tarafından vaftiz edildiği düşünülen bu nehre girerek Hıristiyanlığın bu önemli anını tekrar yaşamaya çalışıyordu (Resim 12). Kudüs'e varmadan önceki son durak ise Havariyun Çeşmesi adıyla bilinen mekândı (Resim 13).

iletişim

Padişahlık kültürünün tahlili

Türkiye'nin "mülk" ve iktidar yapısının mufassal bir tarihi. Osmanlı devletinin ve kimliğinin oluşumundan, Cumhuriyetin "devleti kurtarma" davası peşind ki inşa sürecine... Bildiğimiz, bildiğimizi düşündüğümüz her şeye dönüp yeniden bakan eleştirel bir nazarla. Türkiye, insanların "siyaseten ve aymazlıkla" öldürülüp durduğu bir ülke olmaktan nasıl çıkar? Tarihe devlet zaviyesinden değil "aşağıdakilerin" hizasından bakan tarihçi Kudret Emiroğlu, Demokrasi Ülküsü peşinde, neredeyse ezel-ebed bir Padişahlık Kültürü'nün tahlilini yapıyor.

Gelibolu Muharebat-ı Hûnrizânesi

1 HAZİRAN 1915

SABAH

Osmanlı Heyet-i İstihbariyesi'nden: "Daily Telegraph" gazetesi muhabiri Sör Stevens mensup olduğu gazeteye Gelibolu Şibh-i Cezиresi'nde cereyan eden hûnrizâne muharebe hakkında malumat-ı âtiyeyi iş'âr ediyor: "Kabatepe ve Arıburnu'na asker çıkarmak ameliyesi pek müşküldü. Türkler kayalar üzerine bile top ve mitralyöz vaz' etmişlerdi. Binaenaleyh karaya asker çıkarabilmek için bu kayaların zaptı icab ediyordu. Müttefikinin bu noktadaki zâyiât ve fedakârlığı pek azim oldu ve kıtaat-ı esasiyenin karaya çıkarılması ciddi müşkülâta maruz kaldı. İngiliz askerleri, Türk istihkâmatını hurda haş edeceği zannedilmiş olan sefain-i harbiyenin himaye ateşi altında karaya çıktığı zaman müthiş bir mukavemet ve taarruza dûçâr olmuştur. Bunun üzerine karaya çıkmış olan iki tabur ile iki bölüğün Türkler eline düşmemesi için ve tekrar vapurlara irkâb edilmek mecburiyeti hasıl olmuştur. Yalnız bir mil şimalde Tekeburnu'nda karaya çıkarılmış olan askerler bir mil vüs'atta ve pek o kadar azim zayiât vermeksizin oradaki zırhlının müessir himaye ateşi altında ancak tutunabildiler. Fakat Türkler esnâ-yı leylde onlara da hücum etmişlerdir. Türklerin mukavemet ve müdâfaası müthiştir. Şibh-i Cezire'nin sahası tel örgülerle muhât külliyetli siperler ile mahfuz daha doğrusu bir ölüm tuzağıdır. İngiliz askerleri müthiş bir ateş kasırgası altında araziyi cesetleriyle doldurmuşlardır. Türkler mitralyözlerini tahte'l-arz saklamışlar!! Toprak üstündeki her delikten ölüm ve ateş saçan makineli tüfeklerin namluları arz-ı dehşet ediyor. Pek çok defa İngilizler Türklerin gece baskınları esnasında karanlıkta, silahlarını bulamayarak ellerine geçirdikleri şeyler ile muharebe ediyorlardı. Müttefikin kıtaatının Elliburun ile Seddülbahir arasında karaya çıkarılması müthiş müşkülâta tesadüf etmiştir. Toplar, mitralyözler, nişancılar, avcı kıtaatı karaya yanaşan müttefikin sefain-i nakliyesini yakıcı bir gülle ve ateş kasırgasıyla yalıyorlardı. O zaman askerlerin karaya atlayabilmeleri için sefain-i nakliyenin sığ yerlere oturtulması takarrür etmiştir. Sefain-i nakliye karaya oturtuldu. Kapılar derhal açılmış ve iki yüz nefer karaya atlamıştır. Fakat bunlardan pek azı kurtulabilmiştir. Türk gülleleri üç bin neferin sıkışıp kaldığı sefaini-i nakliyenin her tarafına yağmur gibi düşüyordu. Zabitan da zırh ile mestur kumanda kalesinde bulunuyordu. Mütebaki askerin karaya çıkarılması onların da mahv olması demek olacağı tahmin edildiğinden ihraç ameliyesi geceye ta'lik edilmiştir. On iki Türk güllesi ilk ihraç teşebbüsünde bulunan sefine-i nakliyeyi delmişti."

Büyük ve Muhteşem Kadıköyü Müsameresi Kadıköyü'nde Kuşdili Tiyatrosunda

2 HAZİRAN 1915

SABAH

Cuma günleri gündüzleri hanımlara ve akşamı efendilere (1) Fevkalade muzika heyeti tarafından konser. (2) Komik-i şehir Naşid Bey ve rüfekası tarafından komedi. (3) Şantözler ve dansözler tarafından kantolar ve düettolar. (4) Memleketimizin en muktedir aktör ve aktrisleri tarafından tiyatro. (5) Kadıköyü'nde ilk defa olmak üzere tekmil artistleri canlı olarak (nev icat büyük pandemic sinematografı) ve hayretengiz bir surette görülmemiş bir lu'biyyat. Tafsilatı el ilanlarından okuyunuz.

İngiltere'de Amele Grevleri

3 HAZİRAN 1915

İKDAM

Londra'da umum tramvay amele ve müstahdemini tatil-i eşgal etmişlerdir. Tramvay şirketinin elektrik fabrikası müstahdemini ile amelesi greve iştirak etmemiş iken şimdi bunlar da tatil-i eşgal etmişlerdir. Bu suretle grevcilerin miktarı beş bin kadar tezayüd etmiştir. Tramvay şirketi amele ve müstahdemininin grevine sair fabrika ameleleri dahi iştirak eyledikleri cihetle mühimmat imalatı dûçar-ı tehir olmuştur. Grevciler kendilerine iltihak etmeyen diğer fabrikaların 13.000 kadar amelesini de işlemekten men etmişlerdir. Bir çok mahallerde maden amelesi dahi tatil-i eşgale teşebbüs eylemişlerse de patronlar bunların gündeliklerine zam icrası ile bu grevin önünü almışlardır. Yalnız (Staffordshire) ve (Worcestershire) da 2000 maden amelesi gündeliklerine icra edilen zamdan memnun olmayarak tatil-i eşgal eylemişlerdir. (Oldham) Fabrikası amelesi dahi grev ilan etmişlerdir. Umur ve muamelât-ı ticariye ve iktisadiyenin bu suretle sektedar olmasına binaen orduda mühimmat azalmıştır.

Liman Paşa'nın Beyanatı

8 HAZİRAN 1915

SABAH

Berlin 7 Haziran– "Berliner Zeitung" gazetesi Budapeşte'den istihbar ediyor: Açşet gazetesinin Çanakkale'de bulunan Osmanlı kıtaâtı kumandanı Liman Paşa ile vuku bulan bir mülakatını gazetesine telgrafla iş'âr etmektedir. Müşârünileyh muhabire ber-vech-i âti beyanatta bulunmuştur: "Ingilizler, Osmanlı ordusunun kıymet-i harbiyesini lâyıkıyla takdir edememek gibi anlaşılamaz bir kûteh-bînlikte bulunmuşlar ve karşılarında Balkan Harbi'ndeki Osmanlı kıtaâtı bulunduğuna zâhib olmakla pek büyük bir eser-i gaflet göstermişlerdir. Şimdiki ordu ile evvelki ordu beyninde fark-ı azim vardır. İngilizlerin bu orduyu tedhiş maksadıyla israf ettikleri mütenevvi mühimmat ve cephane asakir-i Osmaniye üzerinde hiç tesir icra edememiştir."

Liman Paşa Osmanlı askerinden bahsettiği sırada "Osmanlı askerine taarruza geçtiği zaman mukavemet etmenin imkânı yoktur ve müdâfaa mevkiinde bulunduğu zaman işgal ettiği mevzi'i hiçbir kuvvet terk

ettiremez. Türk askerinin asıl emeli daima hücum etmektir. Hücumuna bir mania mukavemet edemez" demiştir. Liman Paşa, Çanakkale'yi zorlamanın gayrı kabil ve karadan denizden icra edilen hücumların beyhude olduğunu ilave etmiştir.

Bir Ta'ziyetname

9 HAZİRAN 1915

TANİN

Meclis-i Âyan azasından Müşir Fuat Paşa hazretlerinin Balkan Harbi ile harb-ı hazırda üç mahdumunu şehit verdikleri malumdur.
Edib-i muhterem Abdülhak Hamid Beyefendi müşârünileyhi ta'ziyet için kendisine bir mektup göndermiştir ki aynı zamanda büyük bir sahife-i vataniye olan bu ta'ziyetnamenin elimize geçirdiğimiz bir suretini ber vech-i âtî sütunlarımıza geçiriyoruz:
Muhibb-i muazzez muhteşem Müşir-i Efhâm Fuad Paşa Hazretleri'ne:
Arz-ı ta'ziyetkâr-ı acizanemdir [...] Paşa Hazretleri, mübarek ellerinizi öperek söylerim ki siz şehit olan o kahraman oğullarınızın hem hayatları hem de mematları ile iftihar eden bir peder oldunuz. Onlar sağlıklarında vatan ve millet hizmetine hasr-ı hayat ettiler. Sonra da vatan ve millet yolunda vefât eylediler.
Millet uğrunda, vatan uğrunda ölmek ne demektir? Efrad-ı birisinin yaşaması için kendi canını vermektir, memleketinden toprak vermemek için kendisini toprak etmektir. Ölüm latifeye gelmez. Sizin şehit olan o büyük evladınız yalnız vatan ve millet fedakârarı değil hem de sizin mezâyâ-yı ulviyenizin, müsellem bulunan büyük askerliğinizin yadigârı oldular. Ben sağım, onlar ölüler mi diyeceksiniz?
Yadigârlar daima hayali değildir, cismani de olur. Abideler daima taştan veya tunçtan olmaz, hem de etten kemiktendir. Tarihler, manzumeler daima kalemle yazılmaz, kılıçla süngü ile de yazılır. Hatta fedakârlık da daima ölmekle tecelli etmez, yaşatmak için yaşamakla da münceli olur. Siz ve oğullarınız, ey şâyân-ı ihtiram asker. İşte bu tecelliyat-ı celileye mazharsınız. Onlar sizden vatan ve millete hediye, siz onlardan heyet-i ictimâiyemize yadigârsınız. [...]
Abdülhak Hamid

Dünkü İhtifal

12 HAZİRAN 1915

TANİN

İstanbul dün müstesna günlerinden birini daha yaşadı: Koca şehirde bütün dükkânlar kapanmış, herkes bu ihtifâl-i milliye iştirak etmek için her yerde toplanmıştı. Pâyitahtın her köşesinde bu muhteşem ihtifalin akisleri nümâyân oluyor, büyük ve mukaddes sultanın şöhret-gir-i âlem olan menâkıb-ı fütûhâtını tes'id ve tebcil için yapılan bu tezahürat-ı milliye en küçük çocuklardan en yaşlı ihtiyarlara kadar bütün millet iştirak eyliyordu. Hazret-i Fatih'in türbe-i şerifeleri huzurunda toplanan millet kemâl-i huşu ve huzû' ile vazife-i ihtiramiyesini ifâ ederken geçen sene anlımıza sürülen kanlı lekelerin, serhatlara koşan kahramanlarımızın müdâfaât-ı dilîr-âneleriyle silindiğini görmekle büyük bir saadet ve meserret hissediliyordu.
Kafile-i ihtifâl program dahilindeki tertibat ile Ayasofya'dan Fatih'e doğru hareket etti. Resmi ihtifâle Fatih Cami-i Şerifi'nin bulunduğu mahalde başlanmış ve ihtifâl-i milli müessisi Mehmet Ziya Bey tarafından kıraat edilen nutuk fevkalade alkışlanmıştır. Nutkun hitamında cihet-i askeriyeye, ihtifâle iştirak dolayısıyla, beyan-ı teşekkür edildiğinden Harbiye Müsteşar Muavini Fethi Bey büyük padişahın mezâyâ-yı şahane ve iktidar-ı fazılanelerinden bahsettikten sonra orada bulunan gazilerimizi göstererek: "Balkan Harbi'nde alnımıza sürülen lekeyi kanlarımızla temizliyoruz, gazilerimiz bunun en parlak birer misalidir. İnşallah gelecek sene daha büyük bir nûr-i iman ile daha şanlı bir sürur-ı muzafferiyet ile buraya geliriz" demiştir. Müteakiben Hoca Harun Efendi tarafından pek müessir ve beliğ bir dua okunmuş ve bu suretle ihtifâle nihayet verilmiş ve ihtifâl heyeti ile ümera-yı askeriyeden bazı zevat büyük sultanın kabr-i mübareklerini ziyaret eylemiştir.

Bebek Bahçesi Nam Mesirede İnce Saz

14 HAZİRAN 1915

İKDAM

Bundan böyle haziranın üçüncü çarşamba gününden itibaren alafranga saat üçten sekiz buçuğa kadar her hafta çarşamba günleri hanımefendilere ve perşembe ve cuma günleri beyefendilere mahsus olmak üzere, kemençeci şehir Anastas ve udi-i şehir Mısırlı İbrahim ve udi Selim ve kanuni Nasib, hanende Selanikli Emin ve Ağabos ve gazelhan-ı şehir Gözlüklü Ali Bey'den mürekkep memleketimizin medar-ı iftiharı olan saz heyeti tarafından müntahab fasıl icra olunacağı gibi, fasıl arasında Mısırlı İbrahim ve Selim Efendiler tarafından en müntahab Arapçalar okunacaktır. Yalnız hanımefendiler için duhuliye 3 kuruş, çocuklar için 1 kuruştur.

Yeni Kitaplar

19 HAZİRAN 1915

TANİN

Tan Sesleri- Milli şairimiz Mehmet Emin Bey âlem-i edebiyatımıza yeni ve kıymettar bir eser daha ihdâ etmiştir. Tan Sesleri "Aç Bağrını Biz Geldik" ve " Ey İğnem Dik" manzumelerini havidir. Kurtarıcı ordumuza ve kahraman başbuğuna ithaf edilen "Aç Bağrını Bız Geldık" şiiri için sanatkâr şehzademiz devletlü necabetlü Abdülmecid Efendi hazretleri tarafından yapılarak armağan edilen bir kahraman askerin tasviri Tan Sesleri'ne başka bir zînet (süs) vermektedir. Türkün büyüklüklerini söyleyen bu zengin eserden her Türk birer tane edinmelidir.

Moskova'da İhtilal

20 HAZİRAN 1915

TANİN

Berlin 19— Moskova'da ahiren vukua gelen hadisatı re'ye'l-ayn müşahede etmiş olan bitaraf bir devlet tebaasından bulunan bir zat diyor ki: Almanlara karşı tecavüzata ve garazkârane nümayişata 9 Haziran'a müsadif çarşamba günü

başlanmıştır. Almanya tebaasından bir fabrika sahibi ve aynı tabiiyeti haiz üç kadın taşla itlâf edilmişler ve ertesi perşembe günü bir cemm-i gafir önlerinde Rus bayrağı Çar ile Başkumandan'ın resimleri olduğu halde sokakları baştan başa dolaşarak güzergâhlarında tesadüf ettikleri şeyleri tahrip etmişlerdir. Vatanperverane nümayiş şeklinde icra edilen bu tahribat yirmi dört saat devam etmiş ve Almanlara ait her ne varsa tahrip edilmiştir. Ekser caddeler her türlü eşya kırıntıları ile o derece doluydu ki tramvaylar hareket edemiyorlardı. Otuz kırk kadar mevâkide yangın zuhur etmiştir. Bütün bu müddet esnasında kuvve-i zabıta gözükmemiş ve ancak cuma günü Kazak efradı ve süvari polisleri asayişi temin edebilmiştir.

Rusya'da Alâim-i İhtilâl

22 HAZİRAN 1915

TANİN

Berlin 20— "Lokal Anzeiger" gazetesi Stokholm'den istihbar ediyor: Moskova'da elan amele işlerine başlamamıştır. Ahali yağmagerlikte devam ve bâhusus zengin dârü's-sanâ'a sahiplerine ait şeyleri yağma ve tahrip etmektedir. En büyük çuha imalathanelerinin sahibi bulunan Baron Knopp'un şatosu ihrak edilmiştir. Fransız ve İngiliz ticarethaneleri de tahrip edilmiştir. Amele çalışmaları için vuku bulan teklifatı reddetmektedir. Dün ahali Puşkinov'a giderek orada yetmiş kadar sayfiyeyi ihrak etmiştir. Moskova'da kuvve-i zabıta fevkalade müteyakkız bulunmaktadır. Yeni teşkil edilen alaylar Moskova'dan uzaklaştırılarak yerlerine Sibirya kıtaâtı celb edilmiştir. Agleb-i ihtimale göre, iğtişaş devam ettiği takdirde kuvve-i askeriye müdahale edecektir.

Sarhoşluk Hakkında

22 HAZİRAN 1915

İKDAM

Dersaadet Merkez Kumandanlığı'ndan:
Efrad-ı milletin bir kısmı, istihlâs-ı vatan uğrunda hün-i hamiyetini î'sâr eylemekte bulundukları şu sırada herkesin yalnız menâfi-i âliye-i memleketi düşünerek gayrı mergub ve nâ meşrû ezvâk-ı şahsiyeden tevakki etmesi bir vecibe-i hamiyet olmasına ve işret etmek gibi ef'âl-i kabihaya ictisâr dahi hissiyat-ı milliyeyi rencide eylemekte bulunmasına nazaran âsârı kabil-i setr ve ihfâ olmayacak surette sarhoşluk hakkındaki memnûiyet-i kanuniyeye riayet edilmediği takdirde mütecasirlerinin Divan-ı Harb-i Örfi'ce tecziyeleri hükümet-i askeriyenin mukarrerat-ı müttehaza-i cedidesi cümlesinden bulunmuş ve idare-i örfiye kararnamesinin on üçüncü maddesinde Divan-ı Harb-i Örfiler tahdid-i mücâzâtta Askeri Ceza Kanunnamesi'nde sarahat oldukça onun ahkâm-ı mündericesiyle hükmedeceği bast ü beyan kılınmış olmağla memnuiyet-i mebhûseye mutâvaat göstermeyerek hilâfında hareket edeceklerin alâimi kabil-i setr ve ihfâ olmayacak derecede sarhoşluğa muhtas bulunan Askeri Ceza Kanunnamesi'nin iki yüzüncü maddesinin fıkra-i evlâsına tevfikan tecziye edilecekleri ilan olunur.

Üstad-ı Muazzamın Âsârı

23 HAZİRAN 1915

SABAH

Müdâfaa-i Milliye'den: Üstad-ı muazzam Abdülhak Hamid Beyefendi hazretlerinin âsâr-ı güzidelerinin temsilini cemiyet menfaatine hasretmek suretiyle ibraz buyurmuş oldukları eser-i teveccüh ve muavenet şâyan-ı şükran olduğu gibi şeref-takarrüb eden ramazan-ı şerifte de bunların mevki-i temaşaya vaz'ına yine muvafakat buyurmaları bâis-i minnet olmuştur. Suret-i mahsusada tertip ve ilan edileceği vechile bu âsâr-ı nefise ramazan-ı şerif geceleri muhtelif semtlerdeki tiyatrolarda Burhaneddin Bey ve heyet-i temsiliyesi tarafından vaz'-ı sahne edilecektir.

Kadınlara Konferans

25 HAZİRAN 1915

SABAH

Berlin'de İmparatoriçe'nin taht-ı himayesinde teşekkül eden Kadınlar Cemiyeti'nin reis-i fahrisi olup bu kere Alman Salib-i Ahmer Heyeti tarafından suret-i mahsusada Dersaadet'e gönderilen Mösyö Kalski geçen pazartesi günü Beyoğlu'nda Teutonia salonunda bir konferans verip, kadınların tedavi-i mecrûhin ile harp meydanında telef olan asker ailelerinin tatmin-i ihtiyacatı için ittihazı iktiza eden tedabir-i muhtelifeye dair izahat-ı mufassala vermiştir. Mûmâileyh yarın dahi ba'de-z-zuhur saat üçte yine Teutonia salonunda kadınlar için bir konferans verecek ve aynı mevzuu daha ziyade tevsi' edileceği gibi bu münasebetle projektör ile de mevzua dair muhtelif resimler ve levhalar irâe edilecektir. Konferans Almanca verilecek ve Türkçeye tercüme olunacaktır. [.....]

Taksim Bahçesinde Eğlence

30 HAZİRAN 1915

SABAH

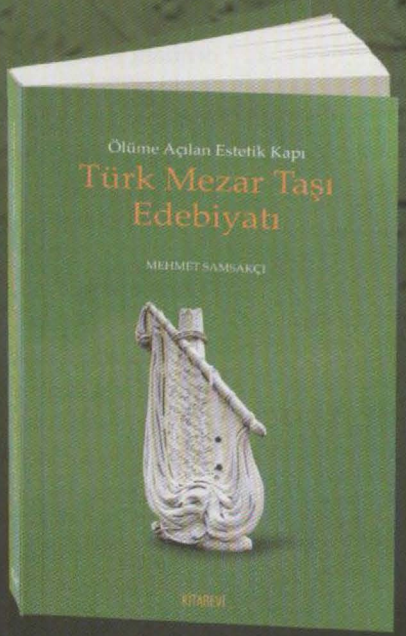
Beyoğlu'nda Taksim bahçesinde haziranın on sekizinci perşembe günü gündüz hanımlara gece umuma olmak üzere, devletlü ismetlü Naciye Sultan Hazretleri'nin taht-ı himaye-i fahîmânelerinde bulunan Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti menfaatine bahçe eğlenceleri tertip edilmiştir: Kuru balık avları, düşman mefruz kuklaları, elektrik sandalyeler, elektrikli çiçekler, suda para tecrübeleri, çiçek muharebeleri, *petit show* denilen oyunlar için de bir daire-i mahsusa tahsis edilmiştir. Elektrik Kumpanyası tenvirat ve buna müteallik edevatı ihda etmiş, Tramvay Kumpanyası da ayrıca arabalar tertip ettiği gibi gece saat bir buçuğa kadar muhtelif istikametlere araba işletmeyi taahhüt etmiştir. Tertibata nezaret eden Şehremini İsmet Beyefendi'nin taht-ı riyasetindeki komisyon eğlencenin emsaline faik olmasına çalışmaktadır.

Ölüme Açılan Estetik Kapı

Türk Mezar Taşı Edebiyatı

MEHMET SAMSAKÇI

İnşa veya tamir ettiği hemen her yapıya, o yapıyla ilgili kısa veya uzun, dinî veya edebî bir üslûpla bir kitabe koymak, Selçuklu ve Osmanlı kültürlerinin karakteristik özelliklerindendir. Hakikaten, Osmanlı asırlarında inşa edilmiş küçüklü-büyüklü hemen bütün yapılarda çeşitli ebat ve hacimlerde kitabeler mevcuttur. Yapılan bir cami ise, ibadetin önem ve anlamını ya da gerekliliğini vurgulayan âyet ve hadisler; eğer bir medrese veya kütüphane ise ilmin, ilim öğrenmenin önemi ve kitabın kudsiyeti hakkında edebî veya dinî ifadeler, meselâ bir çeşme / sebil yapıldıysa suyun insan için hayat olduğu ve Allah'ın her canlıya su ile hayat verdiğine dair âyetler hatta meselâ bir yangın kulesiyse, "âteş, alev, yangın, yan-" gibi aynı literatüre ait zengin ve sanatlı imajlarla örülmüş metinler yer alır kitabelerde. İşte İslâm'ın hayat kadar önemsediği, hatta hayatın kendisiyle anlamlandığı bir realite olarak kabul ettiği "ölüm" de bir kitabe medeniyeti doğurmuş, bize bir şâhide mirası bırakmıştır. Elinizdeki bu çalışma, bu şâhideler yani mezar taşları üzerinde bulunan bir edebî geleneği ama daha da önemlisi, burada yansıyan çeşitli "zihniyet"leri, hassasiyetleri, kabulleri ortaya çıkarmak üzere kaleme alınmıştır.

Çatalçeşme Sokak No: 46/ A Cağaloğlu - İstanbul
Tel : 0 212 511 21 43 - 0 212 512 43 28
Fax : 0212 513 77 26
www.kitabevi.com.tr

KİTABEVİ

2 HAZİRAN

Çanakkale'nin Bombalanması Hakkında

Dün, düşman, bir önceki gün onlardan aldığımız Arıburnu'ndaki hendekleri işgal etmeyi denedi. Ancak askerlerimiz onların başarısızlıkla sonuçlanan saldırısını hemen püskürttü. Bu başarısız denemeden sonra düşman, hendeklerimizin etrafında 100 ölü ve birçok tüfek bıraktı. Düşmanın başka bir cephede yaptığı ikinci saldırı da aynı akıbete uğradı. Düşman çok can kaybı verdi. Bunun yanı sıra çukurlar düşman cesetleriyle doldu.

İsviçre'deki Alman "Tageblat" gazetesi yazıyor: "Paris'teki sosyalist gazeteler açıkça, müttefiklerin başarısızlığını tartışıyor. 'Humanité' gazetesi, bir gün içinde iki İngiliz zırhlı süvari kaybını çok ağır bir durum olarak niteliyor. Çanakkale önündeki Alman denizaltıları müttefik filoları için büyük bir tehlike. O yüzden, onları müdafaa edecek noktaları yok. Savunma için tek araçları torpidolar. Eğer Almanlar Akdeniz'e birçok denizaltı sokmayı başardıysa, İngiliz ve Fransız torpidoların yerine getirecek zor bir işi var. 'Guerre sociale' gazetesi Fransız saldırılarının bugüne dek nihai bir sonuç elde etmediğini yazıyor." [...]

"Tageblat"ın muhabiri Kopenhag'dan bildiriyor: "Politiken yayımladığı bir makalede, Çanakkale'nin İngiliz dostu tarafsız ülkelerde bile İngiltere'nin gücü konusunda oluşmuş inancı zayıflattığını kaydediyor." [...]

8 HAZİRAN

Dörtlü Anlaşma ve Balkan Ülkeleri

Selanik'teki "Nea Alitia" gazetesinden [...]: "Almanya ve Avusturya'dan önceleri nefret eden Balkanlar'daki küçük ülkeler, şimdi bu iki devleti kendi savunucuları olarak görüyor. Bu gerçekliği ilk önce Sırplar tanıdı. İtilaf devletlerine oranla Avusturya'nın kendilerine daha insani bir yaklaşım sergilediğini tekrarlayıp durdular. İtilaf devletleri, Sırpları dünyada eşi benzeri görülmemiş bir savaşa doğru itip bırakmıştı. Üçlü İtilaf, İtalya'nın yardımını güvence altına alma çabasıyla Sırp çıkarlarını vicdansızca feda etti. Sırbistan'dan sonra sıra Yunanistan'a geldi. Şimdi Rusya ve İtalya'nın doymak bilmez iştahlarının bizim zararımıza işlediği kimse için bir sır değil. Sanıyoruz ki İtilaf devletleri arasında Yunanistan'a yer var mıdır diye sormanın zamanıdır. Tabii ki hayır. Nitekim kurtların gezindiği yerde yaşamak isteyen kuzuların işi olmaz. Küçük devletlerin ve özellikle de Yunanistan'ın, Helenizmin iki kindar düşmanı Rusya ve İtalya'ya karşı, gözlerini Almanya'ya çevirmeleri gerekiyor."

Çanakkale'nin Bombalanması Hakkında Liman Paşa ve Türk Askerler

"Berliner Zeitung", bir muhabirin Komutan Liman Paşa ile Çanakkale'de yaptığı bir görüşmeyi yayımladı. Liman Paşa şu beyanatta bulunmuştur: "İngilizler Osmanlı ordusunun değerini hafife alarak yanıldılar. Bu anlaşılmaz bir yanılgı. Onlar, Balkan Savaşı zamanındaki Türk birliklerine karşı bulunduklarını sanıyorlar. O zamanki ve bugünkü ordu arasındaki fark o kadar büyük ki İngilizlerin cephane israfı onun üzerinde hiçbir etki yapmıyor." Liman Paşa, Türk askeri hakkında şunları söyledi: "Saldırı başladığında Türk askeri dayanılmazdır. Saldırıya geçtiği sırada hiçbir güç onu yerinden sarsamaz. Her zaman saldırıyla öne atılmaya öncelik verir. O durumda, hiçbir engel onun coşkusunu dizginleyemez." Liman Paşa Çanakkale'nin geçilmez olduğunu, denizde olduğu gibi karadan yapılan saldırıların da boşa çıkacağını beyan etmiştir.

12 HAZİRAN

Alman Militarizmi Hakkında

İspanyol bir dinadamı, Madrid'deki "Korreo Espaneol" gazetesinde Alman-Katolik bir profesöre hitaben açık bir mektup göndererek şöyle yazıyor: "Biz İspanyollar, militarizmin ve vatandaşlık hassasiyetinin ne olduğunu iyi biliriz. Sadece bilginin ilerlemesiyle uyum sağladığı için değil; aynı zamanda barış esnasında ve savaşın huzur bozucu günlerinde, zihinsel kültürün ve medeniyetin esas temeli olması nedeniyle, Alman militarizmini yüce bir toplumsal erdem olarak görüyoruz" [...]

İstanbul'un Fethinin Yıldönümü Törenleri

İstanbul'un Fatih Sultan Mehmed tarafından fethinin 462. yıldönümü büyük bir ihtişam içinde kutlandı. Öğleye doğru, değişik kurum temsilcileri Sultan Ahmed Meydanı'nda toplandı. Bayram'vesilesiyle Ayasofya Camii'nde dualar yapıldıktan sonra, büyük bir tören alayı Fatih'e doğru yöneldi ve ihtişamlı gösteriler yaptı [...]

13 HAZİRAN

Resmi Açıklama Osmanlı Harbiye Nezareti'nden

1. Kafkas cephesinde, 27 Mayıs tarihinde Oltu yönünde ilerleyen düşmanı karşı saldırılarıyla püskürten kuvvetlerimiz, bu karşı saldırı sırasında düşman tarafında binden fazla kayıp meydana getirdi ve ikisi subay birçok esir aldı.

2. Çanakkale cephesinde, 28-29 Mayıs gece yarısından sonra, Arıburnu'nda bulunan düşman saldırı yapmayı denedi; ancak kendisine çok kayıp verdirilerek püskürtüldü.

Aynı gece Seddülbahir'de bulunan birkaç düşman birliğinin sol kolumuza yaklaşmak için yaptığı

hareketler, ateşimizle etkisiz hale getirildi [...]
29 Mayısta sadece Arıburnu ve Seddülbahir taraflarında ateş aralıklarla devam etti [...]
3. Diğer cephelerde önemli bir gelişme yok.

15 HAZİRAN

Almanya'nın Gücünün Sırrı

[...]
İmparator Wilhelm, Alman ticaretinin gelişimini ve Alman kolonyalizmini kendi politikasının ana unsurları olarak belirledi. Önceki Alman başbakanlarından Bülow'un birkaç yıl önce Reichstag'da yaptığı bir konuşma sırasında ifade ettiği şu sözler belki hâlâ hatırlanıyor: "Şimdiye dek Almanya örs oldu; bundan sonra çekiç olmak ister."
Kuşkusuz ki bu sözlerle Bülow, Almanya'nın İngiltere ve Fransa'ya kıyasla iktisadi açıdan geri kaldığını ancak onlara eşdeğer bir konuma geleceğini ve hatta onları geçeceğini söylemek istemişti. Ve bugün gördüğümüz gibi, Almanya amacına ulaştı [...]
Ancak ticaretin gelişimini güvence altına almak için güçlü bir donanma yaratmak gerekliydi. Şimdiki Kayser (ki parlak bir deniz ressamıdır) bu görkemli programı katı bir biçimde uygulamaya koydu ve bugün, kanlı deneyim, Alman donanması olarak adlandırdığımız bu korkunç aygıtın değerinin ne olduğunu gösteriyor. Aynı zamanda Alman okul ve üniversiteleri —ki dünyanın en iyileridir— kendi eğitim ve öğretimleriyle bir tek şeyi hedefler: Almanın ahlaki mükemmelliği, kelimenin en geniş anlamıyla. Gerçekten de, kendine karşı yükümlülükten hemen sonra gelir yakın çevresine karşı sorumluluk, vatana karşı sorumluluk, aile sevgisi, vatan sevgisi [...]
Ancak özellikle Alman halkının ahlaki gelişiminin değişik tezahürleri, fedakârlık, dayanışma, birlik ve düzen ruhunda görülmektedir [...]
A. Çizmeciyan.

17 HAZİRAN

Ölüm Cezası

Savaş mahkemesinde görülen dava uyarınca suçları tespit edilen ve bağımsız ve egemen bir Ermenistan kurmaya teşebbüs eden, yabancıları Osmanlı devletine karşı kışkırtarak imparatorluk topraklarından bir kısmını Osmanlı Devleti'nden ayırmaya girişen ve bu amaçla yabancı ülkelerin değişik yerlerinde gizlice veya alenen toplantılar düzenleyerek birlikte yayınlar, provokasyonlar ve yazışmalar yapan şu kimseler, sivil ceza hukukunun 54. maddesinin ilavesi uyarınca İstanbul Savaş Mahkemesi tarafından ölüm cezasına çarptırılmıştır:
Hınçak Partisi'nin etkili üyelerinden ve Rus tebaasından Kafkasyalı Paramaz adıyla tanınan Matteos Sarkisyan veya Tekirdağlı Hampartsum Krikor [...]
(İsim listesi devam ediyor...)

20 HAZİRAN

Kant Felsefesi

[...]
Kuşkusuz ki Kant, kendi felsefesi ve görüşleriyle sadece Almanlar üzerinde değil aynı zamanda diğer milletlerin de düşünsel ve ahlaki yaşamı üzerinde etkili olmuştur [...]
Alman felsefeci, Allah'ın varlığına ve ruhun ölümsüzlüğüne inanıyordu. Kant, Alman felsefesinin kurucusu olmakla birlikte çağdaş felsefeyi de canlandırdı. Kant'ın meydana getirdiği gibi bir fikir hareketi, ondan sonra, Avrupa'da görülmedi.
"Arı Aklın Eleştirisi" ve "Pratik Aklın Eleştirisi"nde de ifade edildiği gibi, Kant felsefesinin ana hatlarını şu satırlarla toparlayabiliriz:
Tanrı hakkında
Biz bu dünyada, kendi aklımızın algı sınırlarıyla O'nun varlığını ispatlayamazsak da bir Tanrı var olmalı.
İnsan hakkında
İnsan sadece düşünen değil, aynı zamanda eyleyen bir varlıktır ve kendi aklından çok yaptığı işle değer kazanır. Ancak ayrışmaz bir varlık olduğu için, insanın aklı kendi işlerini yönetmelidir [...]
"Davranışlarında, hem kendin hem de başkaları için, insanı hiçbir zaman bir araç olarak değil sadece bir amaç olarak görecek şekilde eyle" tümcesi Kant etiğinin temelini oluşturuyordu [...]
Düşünme ve eyleme konusunda bu ilkeler üzerine kurulu olan Kant'ın görüşleri, tabii ki belli bir oranda Alman halkı üzerinde bir tepki doğurdu. Dolayısıyla biz Kant'ın doktrinini, Almanya'nın şimdi göstermiş olduğu gücün ve meydana getirdiği başarının uzak sebeplerinden biri olarak görebiliriz [...]
A. Kalpakçiyan

27 HAZİRAN

Rusya'da Durum

Rusya genelinde sık sık ihtilal niteliği taşıyan gösteriler yapıldığına dair haberler doğrulanıyor. Polis ateşli bir faaliyet göstermekte ve özellikle çarın muhafız alayına mensup olan tedavi aşamasındaki birçok askerden yardım almaktadır [...]

28 HAZİRAN

Sosyalistler

"Nord Deutsche Allgemeine Zeitung", Alman sosyalistlerin gazetesi Vorwärts'ın yayınının sansür emriyle durdurulduğunu duyuruyor. Gazete mevcut savaşa yol açan nedenlerin tartışma konusu edildiği sosyalist partinin beyanlarını yayımlamıştı [...]

30 HAZİRAN

Hintli Birliğin Teslimiyeti

Bu ayın 15'inde Bağdat'tan gelen telgraftan: "İngiliz ordusunda bulunan Hintli Müslüman askerler, kendi silahlarıyla ordumuza teslim oldu. Bu askerlerin bir kısmı bizim askeri operasyonlarımıza katılmaktadır. Buraya getirilen Hintlilerden asker-polislerden oluşan müfrez bir birlik oluşturuldu. Bize teslim olan Hintli askerler arasında bir de subay bulunmaktadır."

"TEHCİR-TAKTİL-SOYKIRIM: 1915-2015" KONUŞMA DİZİSİ KAPANIŞ OTURUMU:

"100. YILDA 1915'E VE BUGÜNE BAKIŞLAR"

Tarih Vakfı Bilgi-Belge Merkezi'nde Ekim 2014'ten bu yana devam eden "Tehcir-Taktil-Soykırım: 1915-2015" başlıklı Perşembe Konuşmaları serisi, Karin Karakaşlı, Rober Koptaş ve Zakarya Mildanoğlu'nun katıldığı kapanış oturumuyla son buldu. Kapanış oturumunun moderatörlüğünü Tarih Vakfı Başkanı Bülent Bilmez yaptı.

Soldan sağa: Zakarya Mildanoğlu, Rober Kaptaş, Karih Karakaşlı, Bülent Bilmez, Güven Gürkan Öztan ve Ömer Turan.

"100. Yılda 1915'e ve Bugüne Bakışlar" başlıklı oturumda önce, bu yıl Perşembe Konuşmaları'nın koordinatörlüğünü üstlenmiş olan Vakıf Yönetim Kurulu üyesi Güven Gürkan Öztan ve Bilgi Üniversitesi öğretim üyesi Ömer Turan on beş farklı oturumda yer alan tüm konuşmacılara, sonbahardan bu yana ısrarla diziyi takip eden izleyicilere, bu konuşma dizisinin oluşturulmasında her türlü katkıyı sağlayan Vakıf Müdürü Münevver Eminoğlu'na, diziye dair çerçevenin çizilmesindeki ve organizasyondaki katkılarından dolayı Vakıf Yönetim Kurulu üyelerine, konuşmaların duyurularını ve özetlerini özenle *Toplumsal Tarih* okurlarına ulaştıran Ahmet Akşit'e, *Jamanak* ve *Agos* gazetelerine ve özellikle çoğu konuşmacıyla kapsamlı bir söyleşi yaparak adeta dizinin arşivini *Agos* sayfalarında tutan Emre Can Dağlıoğlu'na teşekkürlerini ifade etti. Öztan ve Turan, 1915-1917 dönemindeki kıyımlara ilişkin oluşmuş olan eleştirel literatürün barındırdığı farklılıkların bu dizideki konuşmalarda belirli ölçüde kapsandığını belirtti. Ayrıca konuşma serisinin Fatma Müge Göçek, Fikret Adanır gibi kıdemli akademisyenlerle henüz doktorasını tamamlamamış Tolga Cora, Ümit Kurt gibi genç kuşak tarihçileri aynı platformda buluşturduğunu vurguladılar. Öztan ve Turan konuşmalarda yöntemsel çeşitliliğin de ortaya çıktığını, örneğin Diyarbakır oturumunda Ayhan Aktar daha klasik tarihçi malzemesiyle konuya yaklaşırken, Namık Dinç'in sözlü tarih projesinin bulgularını paylaştığını hatırlattı. Konuşma serisinin oturumlarından biri, 1915'i yüksek öğretim müfredatına nasıl eklenebileceği üzerineydi. Bir diğer oturumda ise söz bir tarihçiye değil bir siyaset felsefecisi olan Devrim Sezer'e verilmişti. Öztan ve Turan, böylelikle konunun konuşma dizisi boyunca sadece tarih disiplininin sınırları içinden değil, daha geniş ve daha disiplinlerarası bir perspektiften ele alındığını vurguladı.

İlk konuşmacı Zakarya Mildanoğlu söze kendi ailesinin hikâyesiyle başladı ve babasının 1915'te dokuz yaşında olduğunu, misyonerler tarafından bulunmuş bir yetim olarak Talas Amerikan

Koleji'ne getirildiğini anlattı. Mimarlık perspektifinden 1915-2015 sürecini değerlendiren Mildanoğlu 20. yüzyıl başında Osmanlı'da bulunan Ermeni yapı varlığına ilişkin veriler aktardı. Sonrasında da Kayseri ve Muş özelinde bu varlığın günümüzdeki durumuna ilişkin çok sayıda fotoğrafı dinleyicilerle paylaştı. Bundan iki yıl önce Muş belediye başkanının "Muş'ta Ermeniler yaşamamıştır, buraya Ermeniler Rus işgaliyle gelmişlerdir" gibi bir açıklamada bulunduğunu ve bu açıklamadan sonra Muş'un Ermeni mahallesindeki yapıların dozerlerle yıkıldığını anlattı. Muş merkeze yakın olan Supr Garabed Manastırı üzerinde duran Mildanoğlu, ilk inşaatı 4. yüzyıla kadar giden bu anıtsal yapının 1950'lerde bir aşiretin oraya iskân edilmesiyle yıkıldığını, manastırın taşlarının o dönemde kurulan köyün binalarında kullanıldığını fotoğraflar eşliğinde anlattı.

İkinci konuşmacı Rober Koptaş son yirmi yılda 1915'in konuşulma biçimindeki değişiklikleri, becerilenleri ve becerilememiş olanları serimleyen bir konuşma yaptı. Koptaş 1990'ların başında Ermeni cemaatinin içine kapalı, sözcüsü ve entelektüelleri olmayan bir cemaat olduğunu, özelikle Aras Yayıncılık ve *Agos*'un kurulması ile bunun büyük ölçüde değiştiğini vurguladı. Koptaş *Agos*'un yayın hayatına başladığında çok daha temkinli bir hat izlediğini ama gelinen noktada daha cesur bir tavrı benimsediğini sözlerine ekledi. Artık çok daha ferah bir noktada olunduğunu, Hrant Dink gibi büyük bir bedel ödendikten sonra artık soykırım kavramı kullanıldığında kimsenin başına bir şey gelmediğini ifade etti.

Üçüncü konuşmacı Karin Karakaşlı da konuşmasını Türkiye'de Ermeni entelektüel olma halleri üzerine tespitlerle açtı. Kimliği yaşatmak bir uğraşa döndüğünde bunun kimliğin doğallığına ters bir sürece dönüştüğünü vurgulayan Karakaşlı, zaman zaman Ermeni kimliği hakkında konuşma yükümlülüğünün bir zorluk halini aldığını söyledi. 1990'lardan günümüze gözlenen dönüşüm Karakaşlı'nın da konuşmasının önemli bir temasıydı. 1990'ların ortasında Hrant Dink'in ATV'de yayınlanan Siyaset Meydanı programına çıkıp Ermenilerin bu topraklardaki tarihinden söz açmasının kendi ailesinde de önemli bir dönüşüm anına denk düştüğünü söyleyen Karakaşlı, annesinin ancak bu programı izledikten sonra 6-7 Eylül'de neler yaşadığını çocuklarına anlatmaya başladığını sözlerine ekledi.

TEHCİR ANLATILARI*

"...Bir sabah, Eskişehir İstasyonu'nda beklenmedik bir manzara görüldü. O tarihe kadar trenlerden sakat ve hastalar, yanakları çökmüş, traşlı, ölü benizli, arkalarında yırtık bir kaput, ellerinde bir parça kuru ekmek, Anadolu'nun talihsiz çocuklarından başka kimsenin çıktığı görülmezdi. Şimdi çıkanlar, çocuklardan, kadınlardan, ihtiyarlardan, genç kızlardan oluşan bir kafile idi.

Bu ufak kafile o kadar hazin, o kadar elim bir manzara gösteriyordu ki yumuk kollarıyla anasının arkasına sarılan, haziran güneşinin ateşleri altında, aç ve terler içinde, boyunlarını bükerek uyuyan yavruların hali yürekler parçalayacak derecede idi. Acaba hepsi bu kadar mıydı? "Konya'ya gidecekler!" deniyordu. Fakat ceplerinde on para şimendifer yol parası yoktu. Hepsi de fakir, bedbaht köylülerdi. İstasyon'da, parmaklığın önünde, ihtiyar bir kadın, kucağında sarışın mavi gözlü beş altı yaşında bir kız, yanında bir erkek çocuğu, boyunlarını bükmüş oturuyorlardı. Sordum: Asker ailesi imiş, babaları askere alınmış, anaları ölmüş. Bu iki talihsiz öksüzü kendi büyütüyormuş, kızın adını sordum: 'Siranuş!'

Zavallı masum, elinde bir kuru ekmek, suya batırarak yiyordu. Siranuş'a yiyecek buldurdum, sevdim, okşadım. (...) O gün İstasyon'da, bu üzücü manzara karşısında herkes müteessirdi ve hepsi de bu kadar zannediliyordu. Gece gelen tren bu zannı bütünüyle yalanladı. Hat boyunda acı bir çığlık koptu. İstasyon'un ovaya nazır cephesinde ağlamalar ve feryatlar işitiliyordu. Koştum, ne hazin bir manzara idi. Fener yok, ışık yok, rehber yok, hiçbir şey yoktu. Kucağında çocukları ağlayan kadınlar, perişan sakallarıyla cübbelerini toplayan, yükünü sırtlarına vuran papazlar, kan ter içinde eşyasını çıkarmaya uğraşan, hastalarını, kızlarını, çocuklarını taşıyan analar, fakir, zengin, aç, sefil binlerce aile, yük vagonlarından çıkmaya uğraşıyorlar, çocuklarını, analarını, eşyalarını kaybetmemek için gecenin karanlıkları içinde çırpınıyorlardı. Bu manzarayı görmek mümkün değildi — gözlerden ister istemez yaş dökülüyordu—. Hiç kimseye yardım etmek mümkün değildi, hiç kimsenin yardımına yetişmek mümkün olamıyordu. Zaten edilse de kabul eden yoktu. Bu haksız zulüm kalplerde o kadar derin bir üzüntü, o derece sarsılmaz bir düşmanlık ortaya çıkarmıştı ki en aciz, en çaresiz, en kimsesiz bir kadına bile yardım etmek istenilse, kaşlarını çatıyor, kindar nazarlarla yüzünüze bakıyor, sağlam kalbi, müteessir ruhuyla felakete, açlığa, ölüme doğru korkusuz gidiliyordu.

(...) Artık Eskişehir civarında yirmi bin kişiden oluşan bir ordugâh ortaya çıkmıştı. Çadırlar arasında sokaklar açılmış, pazarlar kurulmuştu. Gece dağlar kararıyor, Porsuk Suyu'nun çağıltısı uzun ve hazin tepelere aksediyor, bedbaht Ermenilerin perişan halde yattıkları ovalardaki ışıkların sönük parıltıları görülüyordu.

(...) Haftalar geçti. Hâlâ Ermenilerin nakledildiği görülmüyordu. Bir kısmı karadan Kütahyaya'ya sevk edilmişti. Fakat bunlar kasabaya girememişler, Alanyurt İstasyonu'nda ikinci bir karargâh kurmuşlardı. Bu binlerce aileler içinde artık açlık baş göstermişti. Yiyecek, içecek, para, bir şeyleri yoktu. Nihayet eşyalarını satmaya karar verdiler. Bu karar pek feci idi: Eskişehir sokaklarında, İstasyon meydanlarında gelinlik ve genç kızların göz nuru dökerek, masum kalplerinde tatlı emeller besleyerek ördükleri dantelalarını, ipekli yatak çarşaflarını, özene bezene yaptıkları gelinlik esvaplarını kollarına almışlar, kırmızı çarşaflı kadınlara yok bahasına sattıkları, sokak sokak dolaştırdıkları görülüyordu. Ne feci haldi! Satacak eşyası olmayanlar için dilenmekten başka çare yoktu. Çoğunlukla, perişan kıyafetli ailelerin kapı diplerinde oturdukları, boyunlarını bükerek dilendikleri görülüyordu. Açlık gittikçe çoğalıyordu, soğuk gittikçe şiddetini artırıyor. (...) Nihayet bir gün, uğursuz emir geldi: Eskişehir de tahliye edilecekti. (...) Ertesi gün Eskişehir'in biçare aileleri ellerinde birer sepet, kollarında paltoları, hayvan vagonlarına bindiler. Gözleri yaşlarla dolu, kalpleri heyecanlı, asırlardan beri sevdikleri, oturdukları, yaşadıkları evlerini, çiçekli bahçelerini, muazzez hatıralarını bıraktılar, Eskişehir'in güzel ufuklarına, kahraman Osman'ın adaletine sahne olan tarihi şehre veda ettiler. Konya Ovası'nı kuşatan dağlara, Pozantı'nın yalçın geçitlerine, El Cezire'nin ateşli çöllerine, açlığa, sefalete, perişanlığa, ölüme doğru gittiler..." (s. 27-33)

Ahmet Refik Altınay, *İki Komite İki Kıtâl Kafkas Yollarında*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

* Bizi bu metinden haberdar eden Ayşe Hür'e teşekkür ederiz.

"SOYKIRIM VE SORUMLULUK"

Tarih Vakfı Perşembe Konuşmaları'nın "Tehcir-Taktil-Soykırım: 1915-2015" başlıklı serisinin 30 Nisan'daki konuğu, İzmir Ekonomi Üniversitesi öğretim üyesi Devrim Sezer'di.

Devrim Sezer.

"Soykırım ve Sorumluluk: 1915'i Raphael Lemkin ve Karl Jaspers'in Eşliğinde Düşünmek" başlıklı konuşmasında Devrim Sezer, soykırım kavramının ortaya çıkış sürecini anlattı ve siyaset felsefesi literatüründen yararlanarak "Kolektif suç nedir?", "Kolektif sorumluluk nedir?", "Bugünkü kuşakların soykırım geçmişiyle nasıl bir ilişki kurması gerekiyor?" gibi sorulara zemin oluşturan bir tartışma sundu.

Sezer konuşmasının ilk bölümünde Türkiye'deki resmi görüşün soykırım kavramına ilişkin değerlendirmesindeki hatalara işaret etti. 1915'in soykırım olarak tanımlanamayacağını iddia eden resmi anlatıya göre, soykırımın paradigmatik örneği Holokost'tur. Soykırım 1948 tarihli BM Sözleşmesi ile tanımlanmış bir uluslararası hukuk terimi olduğu için, 1915'i değerlendirirken bu kavramın kullanılamayacağı da yine resmi anlatı tarafından öne sürülür. Buna karşın Sezer, soykırımın sadece bir uluslararası hukuk terimi olmadığını ve tarihin farklı dönemlerindeki fiilleri adlandırmaya yarayan "sosyal bilimsel bir kavram" olduğunu vurguladı; kavramın yaratıcısı Lemkin'in "Soykırım yeni bir kavramdır; fakat işaret ettiği gerçek çok eskidir" cümlesini hatırlattı ve 1920'lerden itibaren kitlesel katliamlar için gereken yeni suç kategorisini 1915'i de kapsayacak şekilde tasavvur ettiğinin altını çizdi.

Sezer, Karl Jaspers'in dört tür suçtan söz ettiğini aktardı: kriminal suç, ahlaki suç, politik suç ve metafizik suç. Kriminal suç, mevcut yasaların ihlal edilmesidir. Ahlaki suç ise vicdan bağlamında yapılacak değerlendirmelerle ilgilidir. Jaspers'e göre bireylerin kayıtsızlığı ahlaki suç kapsamına girer. Politik suçlar ise siyasal sistemde yönetici konumunda olanlar işlediği suçlardır.

Konuşmasının sonunda Devrim Sezer bütün bu tartışmaları 1915'le ilişkilendirdi ve Ermeni soykırımı bağlamında şu argümanları paylaştı: 1) 1915 bağlamında kriminal suçlarla ilgili yargılama yapılmamıştır. 2) Sıradan insanlarında dahil olmasıyla, süreç boyunca iktisadi pastadan nasiplenme söz konusudur. 3) Bire bir suça karışmamış olsalar dahi kayıtsız kalanların çoğunluğu oluşturması kolektif masumiyet iddiasını zayıflatmaktadır. 1915 sonrasındaki kayıtsızlık, felaketin inkârını mümkün kılmıştır. Bu argümanlardan hareketle Sezer, 1915 bağlamında etik perspektiften beslenen üç adım atılmasını önerdi: Felaketin adını koymak; eksiksiz tamirin imkânsız olduğunu akılda tutarak, onarıcı adalet perspektifiyle, mağduriyetleri giderici adımlar atmak ve kolektif hafızayı mağdurların hikâyeleriyle genişletmek.

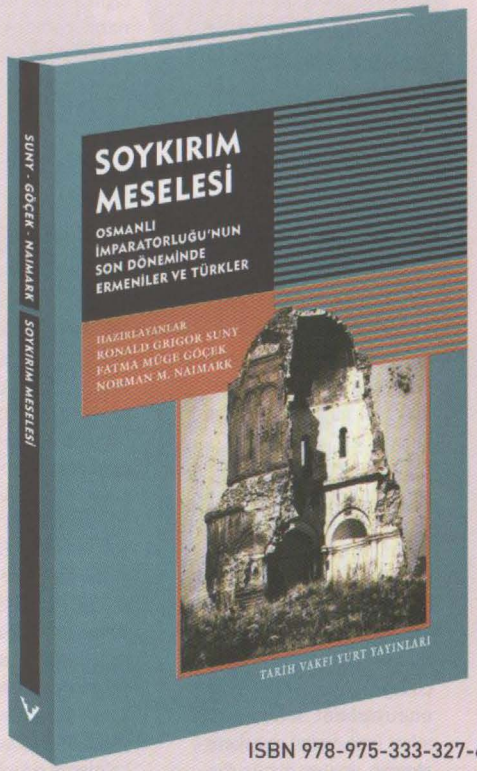
SOYKIRIM MESELESİ

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DÖNEMİNDE ERMENİLER VE TÜRKLER

Son yüzyıllarda yaşanan kitlesel katliamlara dair çalışmalar, soykırımın kendine özgü dinamikleri olduğu yönünde ağırlık kazanmış durumda. Birçok soykırım vakası, hızlı bir biçimde kitlesel katliama evrilen zorunlu tehcir ve etnik temizlik programlarıyla başladı.

Tarih çalışmalarındaki yeni yaklaşımları temsil eden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine odaklanan Soykırım Meselesi, konuyu "soykırım var mı, yok mu" sorusunun, inkâr ve kabul tartışmasının ötesine taşıyor.

Kitapta yer alan makaleler, Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfus politikalarının ve toplumun farklı kesimlerini teşhis etme becerisinin, olayların gelişimindeki bağlamın, ihtimallerin ve zamanlamanın önemine vurgu yaparken, farklı milletlerden muhacirlerin oluşturduğu motivasyona dair de farklı fikirler sunuyor. Karmaşık, girift ve yeni araştırmalara muhtaç olan bu alanda, Soykırım Meselesi'nin hem çözüm sunmada hem de Anadolu'daki Ermeni halkının yok edilmesiyle neticelenen soykırımın nasıl gerçekleştiğinin anlaşılması konusunda okuyucuların yardımcı olacağına inanıyoruz.

ISBN 978-975-333-327-6
Online Satış: www.tarihvakfi.com

HABERLER

Mehmet Öznur Alkan, Gülay Kayacan, Erol Köroğlu, Bülent Bilmez. Tarih Vakfı Genel Kurulu.

YÜZÜNCÜ YILINDA "ERMENİ SOYKIRIMI: KAVRAMLAR VE KARŞILAŞTIRMALI PERSPEKTİFLER" KONFERANSI

Tarih Vakfı ve University of California Los Angeles (UCLA) tarafından 26 Nisan 2015 tarihinde Boğaziçi Üniversitesi'nde düzenlenen "The Armenian Genocide: Concepts and Comparative Perspectives" ("Ermeni Soykırımı: Kavramlar ve Karşılaştırmalı Perspektifler") konferansına dünyanın değişik ülkelerinden konunun uzmanı çok sayıda akademisyen konuşmacı olarak katıldı. Türkiye tarihinde hayati bir yer tutan ve akademik çevrelerde bile günümüzün en büyük tabularından biri olduğu anlaşılan Ermeni soykırımı meselesi, konferansta dört farklı panelde tartışıldı.

"Kavramsal Çerçeve", "Gerçekleşme" ve "Hatırlama" başlıklı üç panelde farklı boyutlarıyla ele alınan konuyla ilgili tebliğler sunan, alanın önde gelen isimlerden bazıları şöyle: A. Dirk Moses (European University Institute, Florence), Uğur Ümit Üngör (Utrecht University), Keith David Watenpaugh (University of California, Davis), Norman M. Naimark (Stanford University), Cathie Carmichael (University of East Anglia), Jay Winter (Yale University) ve Fatma Müge Göçek (University of Michigan, Ann Arbor).

İstanbul'daki 24 Nisan Ermeni soykırımı anmalarına katılan Robert Fisk (Independent gazetesi, İngiltere) ve Ayhan Aktar'ın (İstanbul Bilgi Üniversitesi) konuşmacı olduğu son oturumda, özellikle 2015 yılının değişik anma süreçlerinden yola çıkılarak günümüzde 1915'i hatırlama ve anma meselesi üzerinde duruldu. Bu oturumda Bülent Bilmez (Tarih Vakfı ve İstanbul Bilgi Üniversitesi) ve Sebouh Aslanian (UCLA) ise konferansın kapanış konuşmalarında günün değerlendirmesini yaptı.

TARİH VAKFI'NIN 11. GENEL KURULU 17 MAYIS 2015'TE YAPILDI

Tarih Vakfı senedi gereği iki yılda bir gerçekleştirilen Mütevelliler Kurulu toplantısının on birincisi 17 Mayıs 2015'te Tarih Vakfı Bilgi Belge Merkezi'nde (Eminönü) yapıldı.

Her genel kurul öncesinde yapılan geleneksel konferansın bu toplantıdaki konuğu Prof. Dr. Şevket Pamuk oldu. "Bugünün Türkiye Ekonomisinde Tarihin Önemi" başlıklı konferansta Pamuk, dünya ve Türkiye iktisat tarihinde iş görme alışkanlıklarının, iş görme kültürünün –kısaca kurumun– ekonomik gelişme üzerindeki belirleyiciliğine değindi. Genel kurul Haziran 2013'ten bu yana kaybettiğimiz mütevelli ve tarih dostları için saygı duruşuyla açıldı. Başkanlık divanının Mehmet Öznur Alkan (başkan), Esra Danacıoğlu (başkan yardımcısı), Gülay Kayacan (sayman) olarak belirlenmesinin ardından Vakıf Yönetim Kurulu ve Denetleme Kurulu tarafından geçtiğimiz iki yıl boyunca yapılan çalışmaların yer aldığı faaliyet/çalışma raporu, mali rapor ve denetleme kurulu raporları ile gelecek dönem çalışma programı ve bütçe taslağı sunuldu ve değerlendirildi.

Vefat sebebiyle üyeliği son bulan mütevellilerin yerine Çiğdem Kafescioğlu, Erkan Serçe, Gülçin Özkişi, Haydar Temur, Karaca Murat Erdem, Lakis Vingas, Nalan Balcı, Namık Sinan Turan ve Seda Altuğ, Mütevelliler Kurulu tarafından yeni üye olarak kabul edildi. Daha sonra Tarih Vakfı Yönetim Kurulu'nun Erol Köroğlu, Mahir Polat ve Özlem Çaykent'ten boşalan üç üyeliğine, Yönetim Kurulu'nun göstermiş olduğu dokuz aday arasından en çok oyu alan Güven Gürkan Öztan, Ulaş Özdemir ve Karaca Murat Erdem seçildi. Halim Bulutoğlu, Suay Aksoy ve Şükrü Aslanyürek ise Denetleme Kurulu üyesi seçildi.

11. Olağan Genel Kurul ayrıca Yönetim Kurulu'nun hazırladığı Tarih Vakfı senet değişiklik önerilerini tartıştı ve onayladı. Değişiklikler mahkeme kararından sonra yürürlüğe girecek.

Görüş ve öneriler bölümünde, vakfın mevcut faaliyetleri ve gelecek döneme ilişkin hedefleri hakkında görüş alışverişi yapıldı. Tarih Vakfı'nın 25. yılının değerlendirilmesi ve vizyonunun belirlenmesi konusunda bir toplantı düzenlenmesine karar verildi.

Ölenler ve istifa edenler çıkarıldığında halen mütevelli gözüken 642 kişiden giriş defterini sadece 42'sinin imzalamış olması da göz önünde tutularak, üyelerinin ve dostlarının katkılarıyla faaliyetlerine devam eden Tarih Vakfı'nın son genel kurulunda, katılımın ne kadar önemli olduğu bir kez daha önemle vurgulandı.

Şevket Pamuk.

16. YÜZYIL OSMANLI MİMARLIĞININ TEKNOLOJİK ARKA PLANI
MEKÂNIN MATEMATİKSEL KAVRANIŞI

UĞUR TANYELİ

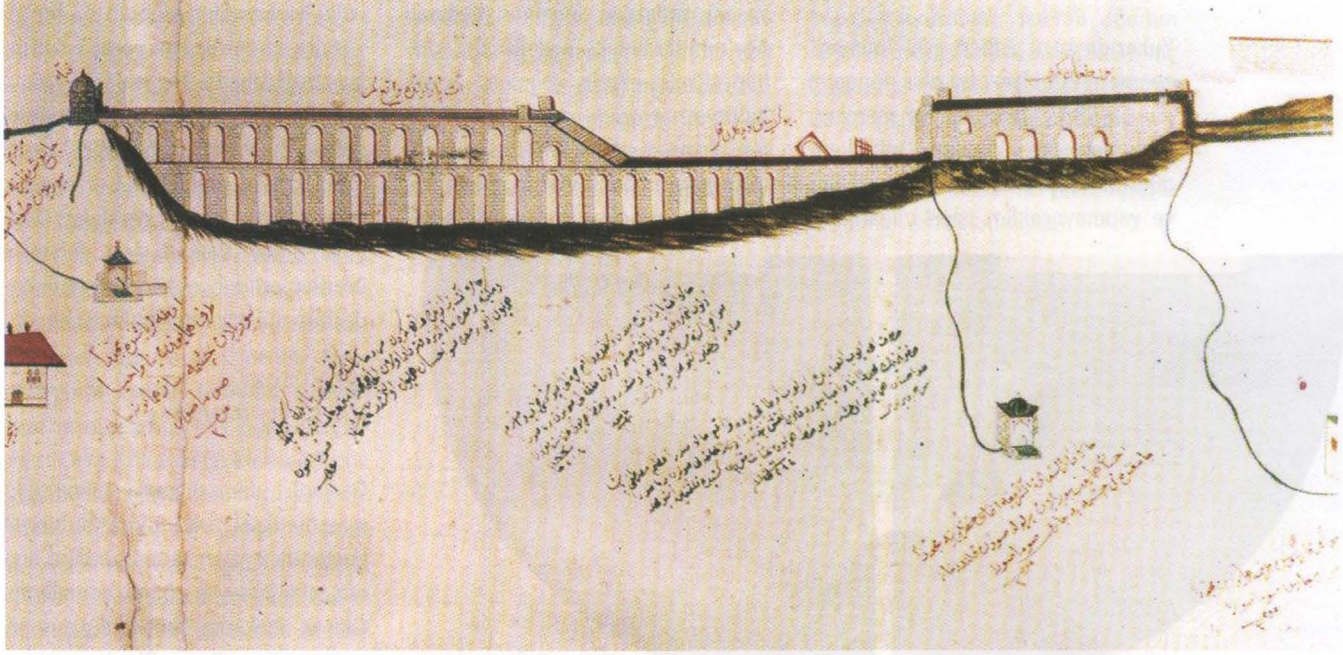
Osmanlı mimarlığının teknolojik-matematiksel arka planına bakıldığında, ölçme pratiklerindeki radikal değişimlerin kabaca modernite ile eşzamanlı olduğu söylenebilir. Yüzyıllar boyunca mimari maddeselliğin ölçümünde benim "fizikososyal" diye nitelediğim yöntemler uygulandı. Fizikososyal ölçme pratikleri, mimarlıkta kullanılan malzemenin ve genelde maddeselliğin boyut ve miktarını bugünküne hemen hiç benzemeyen parametrelerle saptar. Ölçmenin nesnesi olan gerçeklikleri, "şey"leri, soyut (yerötesi) bir evrensel birim bağlamında değil, ölçen öznenin içinde konumlandığı zaman-mekân-nesne bağlamında geçerli bir birimle ölçmektir geçmişte söz konusu olan.

Mimarlığı öncelikle üslupsal ve anlamsal gerçeklikler bağlamında düşünmeye alışkınız. Mimarlık tarihçileri bile kendi çalışma alanlarının matematik ve teknolojiye de ilişkin olduğunu sık sık unutur. Bu unutuş bazı dönemler için daha az geçerlidir. Örneğin, Gotik mimarlığın teknik içeriği üzerinde konuşmak oldukça yaygındır. Roma ve eski Yunan yapım teknikleri hakkında da çok sayıda ciddi araştırma bulunur. Ama Osmanlı da dahil İslam dünyası, Çin, Hint ve genelde tüm Batılı olmayan kültürlerde istisnalar haricinde 18. yüzyıl öncesi Avrupa'sının mimari içerikli matematiksel ve teknolojik birikimi üzerinde konuşmak yaygın bir alışkanlık değil.

TEKNOLOJİ TARİHİNDE ANAKRONİZMİ AŞMA MESELESİ

Osmanlı mimarlığını –konstrüksiyon teknikleri bir oranda hariç tutulursa– teknoloji ve matematiğin tarihselliği çerçevesinde düşünmek oldukça ender bir durum. Bu bağlamda, mimarlığa ilişkin bilginin ezeli ve ebedi, yani neredeyse tarih ötesi olduğu gibi bir yanılsama sık gündeme gelir. Aynı yanılsama bugün bilinenlerin kabaca, örneğin 16. yüzyıl Osmanlı'sı tarafından da bilindiği şeklinde dışavurulur. Uzmanlık çevreleri bile zaman zaman geçmişin mimarlarının bugünkü gibi düşünmediğine inanmakta zorlanır. Örneğin, çağdaş mühendislik bilgileriyle donanmamış olanların Selimiye, Süleymaniye gibi anıtsal yapıları inşa edemeyeceği fikri yaygındır. "Moderniteden önce modern" rasyonalist bir 16. yüzyıl Osmanlı'sının mevcut olduğu inancı açık veya örtük sık sık dile getirilir. Sadece popüler yazımla sınırlı olmayan bir ölçekte çok sayıda historiyografik metin deneysellik, yenilikçilik, ilerleme-gelişme gibi kavramları 16. yüzyıl Osmanlı üst sınıflarının zihniyet dünyasına yerleştirmekten çekinmez. Osmanlılara (kuşkusuz, tarihçinin yaklaşımıyla bağlantılı olarak bazılarına) deneyselci, yenilikçi, ilerlemeci-gelişmeci kimlikler atfedilir. Sinan için sık sık yapılan budur. Böyle anakronizmler genelde bugünün Türkiye'sinde mimari historiyografinin olağan güzergâhlarından biridir neredeyse.

Ne var ki, bu konunun mimarlıkla sınırlı bir yayılımı olmadığı, hatta mimari görüntüsünün bir tür kamuflaj olduğu ve daha derindeki travmaları gözden sakladığı da düşünülmelidir. Epey hızlı bir uslamlamayla şöyle bir açıklama yapmak mümkün: Güncel koşullarda kendini yenik hissedenler tarihe müracaat eder ve "maziye şamil" entelektüel zaferler tahayyül ederler. Barthes'çı anlamda modern "mitolojiler" olan (çünkü gündelik gerçekliğin ifadesi olmaktan çok, birer idealizasyon sayılması gereken) icat, keşif ve bilimsel yaratıcılık gibi yakınçağ kavramlarıyla yüzleştiğinde, kendisinin dünya-tarihsel bir yarışta gerilerde konumlandığını düşünenler, bunları historiyografik düzlemde telafi

Bir Osmanlı suyolu haritasından ayrıntı: Beylik Suyolu, 1161/1748 tarihli.

(Topkapı Sarayı Müzesi, 3. Ahmed Kütüphanesi H. 1815)

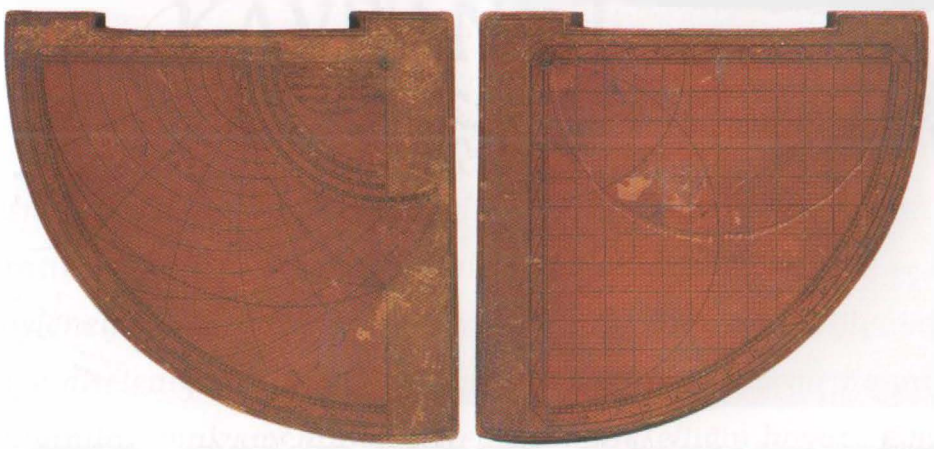
etmeye çabalar. Yeni modern mitolojiler üretir ve bunu retrospektif bakışla yaparlar. 16. yüzyıl Osmanlı mimarlığının yeni, "modern" bir epistemik rejimin üreticisi olmuş ve sonra da onu yitirmiş gibi düşlenişi böyledir. Kuşkusuz, bu anakronizmin Türkiye'deki muhafazakâr tarihçilik damarları içinde siyasal uzanımları da var. "Kaybedilmiş Osmanlı cenneti" düşü, "huzurlu eski gündelik yaşamımız, ahlakımız, inancımız, iktidarımız" atıflarıyla sınırlı kalmaz ve Osmanlı'nın teknik bilgi birikiminin bile anakronik kavranmasıyla buluşur. Her halükârda söz konusu anakronizmin kapsamlı incelemeleri davet ettiği aşikâr; dolayısıyla burada tartışılmayacak.

İslam dünyasının matematik geçmişi ve mimari matematik tarihi üzerine yapılmış ciddi güncel çalışmaların varlığı düşünülürse, ilk bakışta, Türkiye'de anakronik bir mimari gelişmişlik manzarası çizme merakı çelişkili gelebilir. Ancak, o araştırmaların önemlice kesimi de paradoksal olarak anakronik yaklaşımların dolaylı destekçileri olmuştur. Sözgelimi, elde 10-16. yüzyıl aralığında ortaya konmuş mimari pratiğe de uzanımı olan bazı matematik metinleri[1] ve onlar üzerinde yazılmış çağdaş matematik tarihi araştırmaları[2] var. Ama mimari matematik meselesi eski matematik metinlerinin içeriği araştırılarak olsa olsa kısmen aydınlatılabilir. Asıl aydınlatıcı olması beklenen şey, o bilgilerin mimarlığın gündelik pratikleriyle ilişkilendirilmesidir, ki bu konu az incelenmiş gözükür. Araştırmacılar genellikle bu meseleyi çok dolaysız bir biçimde tahayyül etmiş ve kitaplardan uygulamalı bir geometri bilgisi çıkarmakla ilgilenmiştir. Karmaşık örüntüler oluşturan bezemeler, çetrefil geometrili mukarnaslar ile geometri kitabındaki bilgi arasında nasıl bir bağlantı kurulabileceği gibi sorulara yanıt aranmıştır.[3] Oysa mimarlık ile matematik arasındaki ilişkiler çok daha geniş bir bölgede araştırılmayı bekliyor. O araştırmada varılacak sonuçların ise kitabi/kuramsal matematik bilgisinden çok, pratik matematik ve matematik kültürü denebilecek alanlara ilişkin olacağı söylenebilir. Kâşi veya Ebu'l-Vefa Büzcani gibi matematikçilerin entelektüel evreniyle yönetici, mimar, yapımcı ve işçilerin matematik evrenleri arasında çok geniş mesafeler olduğu baştan kabul edilmelidir. Daha açık bir anlatımla, örneğin Kâşi'nin bir mukarnas bademinin içbükey yüzeyinin alan ölçümünü yapabilmesi[4] mukarnas yapımcısını herhalde hiç ilgilendirmiyordu.

Alpay Özdural yıllar önce tam aksine, Büzcani'ye dayanarak zanaatçı ve geometrici grupları arasında bir diyalog ortamı olduğunu, "meclis"lerde (mecalis) bu meselelerin ele alındığını[5] yazmıştı; ancak bu iddia gerçekçi gözükmez. Bloom'un teşhisi daha inanılır bir açıklama getiriyor.[6] Bloom'a göre, İslam dünyasında 10-16. yüzyıl aralığında yazılmış, mimarlığa uygulanabilir geometri bilgisi metinleri, aslında "edeb" metinleridir ve pratik kullanılabilirlikleri yoktur. Kitaptan uygulama öğrenmenin modern bir pratik olduğu dikkate alınırsa, bu gibi kitapların yazıldıkları aralıkta, hatta sonrasında da, böyle bir kullanım şansları olduğunu iddia etmek zordur. Kitap aracılığıyla öğrenebilmek için, yazılı ve çizili mesajda dile getirilenleri uygulamaya aktarma, yani mecradan mecraya "tercüme etme" pratiklerinin geliştirilmesi gerekir. Özetle, kitapta, görsel mecrada ve projede betimlenmiş olanları birbirlerine ve inşaat alanında reel mimarlık ürününe dönüştürmek sanılandan daha karmaşık ve yeni geliştirilmiş bir süreçtir. Genel olarak geçmişte mimarlık bilgisinin taşınması, aktarımı kişiden kişiye doğrudan pratik içinde olmuyorsa, nasıl yapıldığını ortaya koymak historiyografik açıdan hiç kolay gözükmez. İstanbul'da 20. yüzyıl ortalarında bile taşçıların mukarnaslı sütun başlıklarını projeye değil, bir diğer örnek başlığa baka baka yonttuğu düşünülürse, mecradan mecraya aktarımda bulunmanın

burada hızlı öğrenilmiş bir pratik olduğu da söylenemez.

Yukarıda sözü edilen eski "mimari" geometri kitapları olsa olsa dönemin entelektüel elitinin bir tür merakını tatmin etmeye yöneliktir. Onlar kendilerinin hiçbir zaman yapmadıkları ve yapmayacakları işleri yapanların bilgi dünyalarıyla bir buluşma tahayyül etmiş gibi gözükürler. Yazdıkları metinlerse, kitap kullanan (yazan ve okuyan) bir küçük azınlığın, kitap kullanmayıp sadece inşai malzemelerle doğrudan yaparak üreten zanaatçı gruplarının dünyasına açıklama getirme çabaları olarak ele alınabilir. Bu genel manzarada belki tek istisna usturlab veya rubu tahtası kullanarak yapılan kıble yönü belirleme pratikleridir. Bu işlemin daima kitabi, geometrik, astronomik nitelikte olduğu ve yapımcıların inşai bilgileri çerçevesinde gerçekleştirilemeyeceği aşikâr.[7] O konuda edindiği bilgiyi kitaba borçlu olanların bir biçimde işin içine girmesi zorunluydu.

Rubu tahtası: Solda rub'ü'l-mukantarat, sağda rub'ü'l-müceyyeb yüzü.

(Yıldız Salman Koleksiyonu)

Kuşkusuz, mesele bu şekilde ikna edici bir açıklama bulmuş olmuyor. Benim de öyle olduğuna inandığım gibi, pratikte asla uygulanmayacak ve gerçek yapımcılar/mimarlar tarafından kullanılmayacak ve kullanılmamış bir grup kitabın neden var olduğu sorusu hâlâ cevap bekler. Uygulamacıların bunları elkitabı gibi kullanmadığı kesin olsa bile, söz konusu metinlerin kitap okuyabilen ve yazanlara (inşaatla elini kirletmeyenlere) ne ifade ettiği merak kurcalayıcıdır. Bu soru, Bloom'un ilgilendiği dönem sonrasında da Osmanlı hassa mimarları gibi bir grup bağlamında bir daha sorulmak zorunda. Örneğin *Risale-i Mimariye*'de yaşamı anlatılan Sedefkâr Mehmed Ağa'nın saraydaki "sedefkâriler kârhanesi"nde elinde geometri kitabı bulunan ve orada çalışanlara öğreten birine rastlamasına ilişkin anlatım[8] yukarıdaki savlarla çelişir; 16. yüzyılda kuramsal matematik bilgisiyle donanmış ve bunları kitaptan öğrenen Osmanlı mimarlarının var olduğunu düşündürtür; ancak aksini düşünmek yine de daha makul gözükür. Örneğin, aynı metinde Sedefkâr Mehmed Ağa'nın Sinan'dan geometri öğrendiğine ilişkin anekdotla[9] bağlantılı ele alınırsa, kitabın o dönemdeki rolünden kuşku duymak kolaydır. Sinan'ın en erken ergenlik çağında devşirildiği bilindiğine göre, İslam kuramsal geometrisiyle daha önce karşılaşmış olamayacağı ve bildiklerinin de pratik şantiye geometrisiyle sınırlı olduğu kestirilebiliyor.

Yine de 16. yüzyıl Osmanlı hassa mimarlarının kitapla ve genelde yazıyla ilişkisinin, örneğin, "şehir mimarları" denen serbest meslek sahiplerininkinden fazla olduğunu iddia etmek zor değil. Bu meseleyi düşünmek için hassa mimarlarının toplumsal statüsünü hesaba katmak gerekiyor. Onlar da, en azından Sedefkâr Mehmed Ağa örneğinde ortaçağ İslam inşaatçılarının aksine, şantiyede yetişen değil, Saray'da eğitilen kişilerdir ve elini kirletenlere değil, "literati"ye mensupturlar. Nitekim ilk kesiminde Mehmed Ağa'nın yaşamını anlatan *Risale-i Mimariye*'nin varlık nedeni de herhalde bu statü farklılığıydı. O bir "hiref" erbabı olmadığı için "menakıbname"si[10] yazılmıştı. Kitabın ikinci kesimini oluşturan üç dilli (Arapça, Farsça, Türkçe) linguistik "malumatfuruşluk"un da bir 17. yüzyıl yapı üreticisinin pratik sorunları bağlamında hiç anlamı yoktu, ama herhalde başka bir entelektüel gerekçesi vardı. Tarihçinin amacı da o "başka" entelektüel gerekçeler üzerinde düşünmek olmalıdır. Oysa çoğu zaman yapılan şey, geçmişte üretilenleri güncel benzerleriyle özdeşmiş gibi düşünmek olmuştur.

FİZİKOSOSYAL KAVRAYIŞ ÜZERİNE

Osmanlı mimarlığının teknolojik-matematiksel arka planı birbiriyle bağlantılı üç alanda tartışılabilir: ölçme, planlama ve görsel betimleme. Ölçme, mekânın kantitatif kavranışına işaret ediyor. Planlama, inşa edilecek yapının bir grup geometrik pratik aracılığıyla temsil edildiği çizim teknolojisine ilişkin işlemlerin genel adı. Kısaca plan, kesit, görünüş gibi izdüşüm psratiklerinin var ettiği temsil araçları bunlar. Görsel betimleme ise, fiziksel gerçekliğin resimsel denebilecek araçlarla, örneğin perspektiflè yeniden üretimidir. Burada bunların sadece ilkindeki değişim ve epey yalın bir dinamik içinde açıklanmaya çalışılacak: Fizikososyal ölçmeden fizikomatematik ölçmeye. Bu değişimde "fizikomatematik" terimi kabaca bugün aşina olunan çağdaş pratiklere işaret ediyor ki, Osmanlı'daki tarihçesi 19. yüzyıldan öncesine çok ender olarak uzanıyor. Önceki yüzyılları tanımlayan "fizikososyal"in ne demek olduğu ise aşağıda biraz ayrıntılı ele alınıyor.

Ölçme pratiklerindeki radikal değişimler için kaba bir kronolojik manzara çizildiğinde, modernliteyle eşzamanlı oldukları söylenebilir. Yüzyıllar boyunca mimari maddeselliğin ölçümünde benim "fizikososyal" diye nitelediğim yöntemler uygulandı. Mimarlıkta rasyonalite ve objektiviteyi mümkün kılan matematiksel ölçme pratikleri çok yeni.

Fizikososyal ölçme pratikleri, mimarlıkta kullanılan malzemenin ve genelde maddeselliğin boyut ve

miktarını bugünküne hemen hiç benzemeyen parametrelerle saptar. Ölçmenin nesnesi olan gerçeklikleri, "şey"leri, soyut (yerötesi) bir evrensel birim bağlamında değil, ölçen öznenin içinde konumlandığı zaman-mekân-nesne bağlamında geçerli bir birimle ölçmektir geçmişte söz konusu olan. Sözgelimi, ağırlık birimiyle ölçülebilir nesnelerin hepsinin ağırlığını ölçmek bile geçmişte söz konusu değildi.[11] Türkiye'de bunun izleri hâlâ yer yer görülür. Mercimeğin hacmen, limonun sayıyla, taze fasulyenin ağırlık olarak ölçülmesi Orta Anadolu'da kimi yerlerde bugün bile olağandır. Aynı şekilde, İstanbul'da odunun ağırlığını ölçmek için kullanılan birim, demirin ya da sebzenin ağırlığını ölçmek için kullanılan birimlerle örtüşmezdi. Benzer biçimde aynı nesnenin farklı yerlerde farklı birimlerle ölçülmesi olağandı. Ölçü birimi ölçülen nesneye göre değişebilirdi, onun ait olduğu fiziksel kategoriye göre değil. Örneğin, su ile zeytinyağı aynı birimlerle ölçülmezdi. Modern dünyada bunların ikisi de soyut bir sıvı tanımının kapsamında türdeşlik edinir. Aynı saptama uzunluk birimleri için de aynen geçerlidir. Örneğin, inşaatta kullanılan arşının "benna arşını" (yapımcı arşını), gündelik kullanımdakinin ise "amme arşını" (genel arşın) olduğu bilinir.[12] Ne var ki durum bundan da karmaşıktır. Örneğin, terzi zirası ile yer ölçümü yapıldığına ilişkin kayıtlar var.[13] O zaman yapıların mimari zira ile ama arsaların terzi zirası ile ölçüldüğü sonucuna varılır ki, bugünkü pratikler çerçevesinde düşünüldüğünde bunun ne kadar çelişik bir durum ortaya koyduğu aşikâr. Yine de uygulamada kalabildiğine göre herhalde önemli bir sorun oluşturmuyordu.

Asıl önemlisi, fizikososyal ölçme pratiklerinde farklı birimlerin birbirine tekabüliyeti de söz konusu olmazdı. Tekabüliyet meselesi, örneğin, bir kantarın kaç kıyye ve kaç dirhem olduğu gibi, bir birimin alt birimleriyle olan kantitatif ilişkisi için de geçerliydi, ama farklı yerlerde ve farklı nesneleri ölçmek için kullanılan türdeş birimler arasında söz konusu olmazdı. Demir için geçerli bir Samokov kantarının kaç İstanbul kantarı olduğunun bilgisi çağdaş bir araştırmacının merakını uyandırabilir. Ama bir 16. yüzyıl Osmanlı inşaatçısı bunun küsuratlı karmaşık hesabını ne yapar, ne de merak ederdi. İnşaat masraf defterleri bunun yapılmadığının kanıtlarıyla doludur. Aynı bel-

Mohaç, Egri, Peç ve Buda'da çok farklı miktarlara gönderme yapıyordu ve standartlaştırılmak istendi. Bunun başarılamadığı biliniyor.[17] Çözüm hiç kuşkusuz birimi standartlaştırarak değil, fizikososyal ölçme mantığına uyularak bulundu. Vergi her farklı yerde farklı miktarda yerel kileyle ödenmek durumundaydı.

Osmanlı mimarlığının teknolojik-matematiksel arka planı birbiriyle bağlantılı üç alanda tartışılabilir: ölçme, planlama ve görsel betimleme. Ölçme, mekânın kantitatif kavranışına işaret ediyor. Planlama, inşa edilecek yapının bir grup geometrik pratik aracılığıyla temsil edildiği çizim teknolojisine ilişkin işlemlerin genel adı. Görsel betimleme ise, fiziksel gerçekliğin resimsel denebilecek araçlarla, örneğin perspektifle yeniden üretimi.

genin içinde hepsi de demir çeşitleri olan "çelik-i sızdırma"nın İstanbul kantarıyla, çeşitli kenetlerin Samokov kantarıyla ve demir kemer gergilerinin "kıt'a" (tane) olarak tanımlanması olağandı.[14]

Ancak, bazı durumlarda yine de Osmanlı merkezinin taşraya ölçü birimleri için standart zorlamaları yaptığı görülür.[15] İbn İyas 1520'de, Kanuni döneminde Mısır'a uzunluk ölçülerini standartlaştırmak için İstanbul'dan bir demir zira gönderildiğini ve diğer uzunluk ölçülerinin ilga edildiğini yazar.[16] Ancak, Mısır'daki ölçüler sonraki dönemlerde de değişmeksizin kullanımda kalmayı sürdürmüştür. Aynı durum Macaristan ve Bosna-Hersek'te de görülmüştü. Saraybosna'da, Višegrad, Brod ve Kovaç'ta kilenin okka karşılıkları farklıydı. Bu durum, kilenin tahıl ölçme birimi oluşu nedeniyle timar sahipleri ile köylüler arasında tartışmalara neden oluyordu. Köylüden sabit bir miktar kile tahıl alması tanımlanmış olanlar, bunu farklı yerlerde farklı miktarda okka olarak alabiliyorlardı. Macaristan'da da aynı kile adıyla ifade edilen birim

Ölçme birimlerinin aynı yerde de standart olmayışı bu sistemde bir diğer özelliktir. Edward William Lane erken 19. yüzyıl Mısır'ında aynı birimin epey farklı miktarlara işaret ettiğini fark etmişti.[18] Bunun nedenini çarşı etkinliklerini denetleyen muhtesipten korktukları için satıcıların her zaman kural olandan biraz daha fazla bir birim ölçüsü kullanmaları diye açıklıyor. Böyle bir savın geçerliliğine her durumda inanmak zor gözükür. Ancak kısmen doğru olsa bile, ölçümün fizikososyal olma özelliğini bir kez daha kanıtlıyor. Sosyal ilişkilerin birimin niceliksel içeriğine bile müdahale edebildiği bir matematiksel kavrayıştır bu. Dolayısıyla, "doğru" ölçünün noktasal bir presizyona değil, epeyce geniş bir toplumsal olarak kabul edilebilirlik aralığındaki bir değer bölgesine işaret ettiği varsayılmalıdır. O aralık içindeki farklı değerler pekâlâ da doğru sayılabiliyordu.

Fizikososyal ölçme pratiklerinde miktar-boyut ilişkisi de söz konusu olmaz; dolayısıyla, genelde hiçbir nesnenin ve/veya malzemenin birim ağırlığı belirlenemez/belirlenmez. Bir

malzemeden ne miktarda kullanıldığı bilinebilir, fakat o kullanılanların her bir biriminin ne boyutta ve ne nitelikte olduğunun bilgisi kolay kolay üretilmez. Sözgelimi, 16. yüzyıl Osmanlı inşaatçılarının tuttuğu masraf-harcama kayıtlarında, yapım için kullanılan malzemenin ticari teknik boyutlarını modern bir tarihçi ancak istisnai hallerde kavrayabilir. Örneğin, ahşap yapı elemanları sadece üretildikleri yerle ve/veya yapıda kullanıldıkları yaklaşık konstrüktif konumla tanımlanmışlardır. "Çıbuk-ı Bahr-i Siyah", "çub-ı mertek-i İrva", "mertek-i Samanlu" veya "sütun-i harci", "çub-i sütun" gibi terimlerdir bunlar.[19] Bazen üretildikleri yeri ve daima yapım sırasında her birinden ne miktarda kullanıldığını bilmek mümkündür, ama örneğin bir "mertek-i Samanlu"nun kesit boyutları ve uzunluğu meçhuldür. Onlarca farklı 16. yüzyıl çivi türü hakkında,

Lüle sandığı: Şebekeye verilen suyun dağıtım için "lüle" adlı birimle ölçülmesi imkânını sunan temel Osmanlı düzeneği. İstanbul, II. Mahmud Bendi'nde.

(Fotoğraf: Gülsün Tanyeli)

adlarından ve ağırlık ölçüsü birimiyle satıldıklarından ve bazen de üretim yerlerinden başka bilgi edinilemez. Küfeki taşı blokları sadece uzunluk olarak tanımlıdır. O nedenle, inşaat masraf defterlerinde "seng-i zira" (zira taşı) diye anılırlar.[20] Üç boyutlu ve her boyutu standart olmaktan uzak bir malzemenin sadece ön cephe uzunluğunun bilinmesi belli ki dönemi için yeterliydi. Ancak, o dönemin bir inşaatçısının günlük kullanım için şantiyeye her gün ne ağırlıkta küfeki getirilmesi gerektiğini söylemesinin yolu yoktu. Kabaca kaç araba küfeki talep edildiği söylenebilirdi. Bir inşaatçının bir taş arabasında yaklaşık kaç küfeki bloku taşınabileceğini kestirebilmesi de mümkündü; ama uzunluğu zira olarak tanımlı taş bloklarının hacim veya ağırlıklarının ne kadar olduğu gibi sorular sorulmazdı.

Taşın kullanılacağı yer özel kesim gerektiriyorsa, yine ayrıntılı bir boyutlandırma yapılmadığı anlaşılıyor. Örneğin, Süleymaniye inşaatında caminin yan sahınlarını ana sahından ayıran sütunları bağlayan iki renkli kemerler için gerekli kırmızı taş, bir belgede şöyle talep ediliyordu: "Cami-i şerif içinde olan direkler üstüne olacak kızıl kemer taşı seksen aded ola, ve her birinin uzunı ikişer arşun ve ikişer barmak ola ve enleri kalıba göre."[21] Bu ifadeden çıkarılacak sonuç, kemer taşlarının boylarının uzunluk cinsinden verildiği, trapez biçimli olan enine kesitin ise 1/1 ölçekli bir mastar ("kalıp") gönderilerek kestirildiğidir. "Kalıp"ın ahşap çubuklardan yapılmış bir çerçeve şeklinde olduğu söylenebilir (Bu yöntem 20. yüzyılda bile inşaat alanında uygulanıyordu). Dolayısıyla, taşı ısmarlamak için ocağa bir çizimi-

nin veya bir düzgün yamuğu (trapezi) tanımlayan ölçü değerlerinin yollanmadığı kesin gibidir.

Genel olarak böyle bir ölçme pratiğinde amaç sadece inşaat için yapılan harcamayı kaydetmektir. Fizikomatematik ölçümler ise miktarın başka bir miktarla olan ilişkisini tanımlamak için yapılır. Bunun anlamı şu: Bileşik birimli ölçme yeni bir pratiktir. Bileşik birimler bir fiziksel gerçekliği başka bir (veya daha fazla) fiziksel gerçeklik bağlamında ölçmeyi sağlar. Galileo'ya kadar yeryüzünde bileşik birimli ölçme yapıldığına ilişkin bir kanıt bilmiyorum.[22] Kesin olan şu ki, Newton fiziği bu imkânın kapısını alabildiğine açacaktı. 17. yüzyıldan itibaren bir saatte alınan yolu, yani hızı (km/saat), düşen bir nesnenin belirli bir zaman aralığındaki hız artışını, ivmesini (m/sn^2), bir hacim birimi nesnenin ağırlığını (kg/cm^3), bir birimkare alana düşen yükü (kg/m^2), bir mecradan belirli bir zaman aralığında akan sıvının miktarını, yani debiyi (lt/sn) ölçmenin ve dolayısıyla hesaplamanın yolu vardır.

Bileşik birimli ölçme meselesini aydınlatmak için mimarlık pratiğiyle doğrudan ilgili şu örnek yararlı olur: 16. yüzyıl Osmanlıları da tıpkı Romalılar[23] gibi suyolları ve ırmaklardaki debi kavramını bilmezdi. Bu karşılaştırma, Osmanlı ve Roma su sistemleri arasında çok yakın bir teknik ilişki bulunduğundan[24] ötürü, Osmanlı mimari matematiği için de geçerli gözükür. Ama konu hakkındaki bazı Türk kaynaklarında –sözgelimi Kazım Çeçen'de–[25] İstanbul suyollarının debi hesapları bulunabiliyor. Çağdaş bir araştırmacı tabii ki mevcut bir suyolunun debisini ölçebilir. Ancak, Çeçen'in yaptığı gibi Osmanlı su ölçme birimi "lüle"nin modern bileşik birimlerle karşılığını hesaplayamaz. Kuşkusuz, Osmanlı suyolcuları ve mimarları da hızlı akan suyun yavaş akana göre mecrasını daha fazla aşındırdığının farkındaydı. Hızlı aktığında yavaş akana oranla kente daha çok su geldiğini de biliyorlardı. Hesaplayamayacakları şey, o hızın matematiksel terimlerle ifade edilmesi ve o sayede ne miktarda suyun bir suyolun-

dan geçtiğini ortaya koymaktı. Durum buysa, bir suyolunun kente "şu kadar lüle" su getirdiğini tanımlayan "lüle" nasıl bir birimdi, ne ifade ediyordu? Elde tanımı bulunduğu için üzerinde konuşma imkânı var: Bir lüle, içinden otuz dirhem ağırlığında kurşun bilyenin ancak geçebildiği çaptaki bir borudan akan ve lüle sandığı denen hazne içindeki hızı su yüzeyindeki bir saman çöpünü ancak hareket ettirebilecek kadar olan suyun miktarıdır.[26]

Çağdaş mühendislikte böyle tanımlarla tabii ki çalışılmıyor. Bugün, örneğin, neden o bilyenin tanıma dahil edildiği, ama boru çapının verilmediği sorulabilir. O borunun çapının ve lüle sandığının çeperindeki derinliğinin ne olacağı da, tıpkı saman çöpünü ancak hareket ettiren suyun hızının ne olduğu sorusu gibi bu çağda yaşamsal önem taşır. 19. yüzyılda bile Osmanlı suyolcuları bunları merak etmiyordu. Oysa Mühendishane'de aynı yüzyılın başından beri modern hidrolik bilgisi okutulmakta, Belidor'un uzun süre standart kalacak yapıtı bilinmekteydi.[27] Bu da bir kez daha kitabi bilgiyle gündelik mimari pratik ve mimarlık matematiği arasında işlek bir diyalog ortamı bulunduğunu söylemeyi zorlaştırır. Üçünün birbirleriyle örtüşmesinin yeni bir değişim olduğu ve moderniteyi tanımlayan olgulardan sayılması gerektiği bir kez daha vurgulanmalıdır.

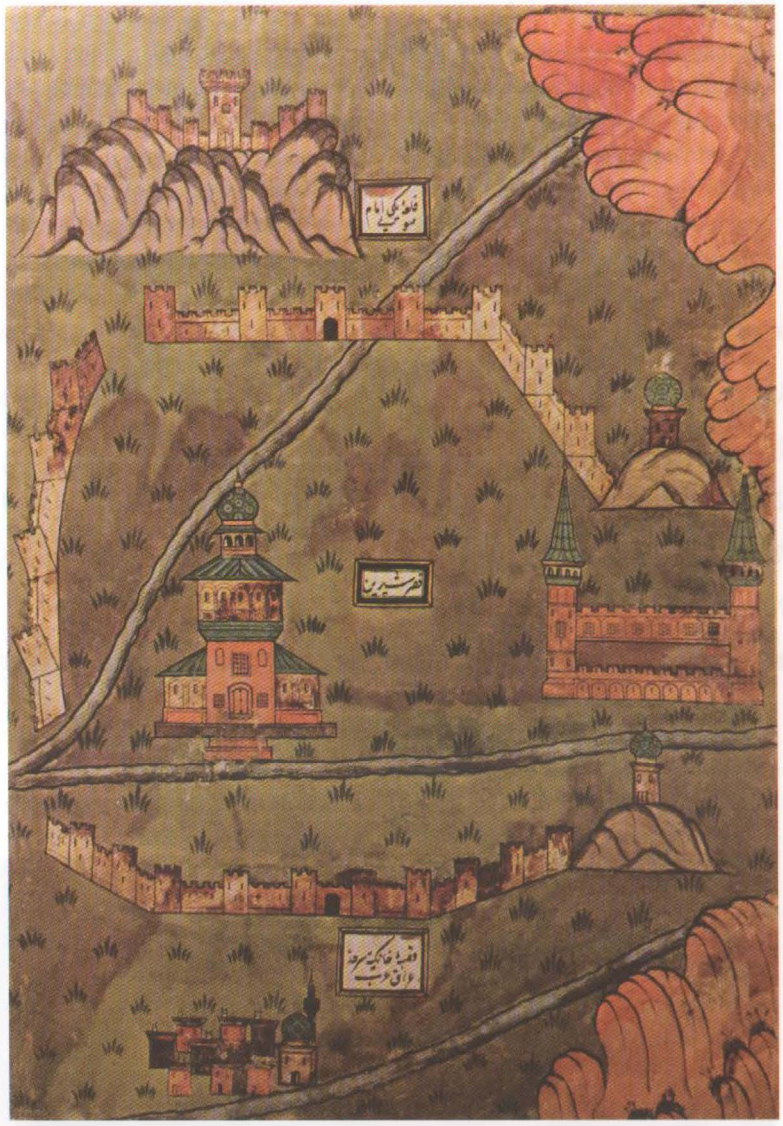
O nedenle, çok uzun süre kullanımda kalacak yukarıdaki birim (lüle) tanımını anlamak için o ölçme pratiğini var eden toplumsallığı ve teknik araçları bilmek gerekiyor. Örneğin, tanımdaki pirinç boruyu ince milimetrik ölçümler yapmayan, bunu yapacak araçları da olmayan metal işçisinin nasıl ürettiğini bilmek gerekir. Onlar bir bilyenin çapını mikrometreleri olmadığından ölçemiyor, fakat ağırlığını çok kolay belirleyebiliyorlardı. Boruyu ise bir metal levhayı bir mastar üzerinde ısıtıp bükerek imal ediyorlardı; dolayısıyla bilye ağırlığı boru çapıyla (ve lüle tanımıyla) matematiksel açıdan epey dolaylı, ama üretim bağlamında doğrudan ilişkiliydi. Suyun akış hızının saptanması ise tanım bağlamında ihmal edilebilirdi. Tüm su şebekesinin basınçlandırılmamış olduğu, suyun eğimi çok düşük bir mecrada yerçekimi ivmesiyle hareket ettiği bir sistemde basıncı ayarlamak zaten olanaksızdı. Kaldı ki 16-18. yüzyıl Osmanlıları da Romalılar gibi basınç kavramını üretmemişlerdi.

Osmanlı kentsel su şebekesinin ana bileşenlerinden olan lüle, debiyi (belirli bir zaman aralığında akan su miktarını) ölçmüyorsa neyi ölçmeye yarıyordu? Farklı kaynaklardan derlenip farklı noktalara dağıtılan suyun bir ölçüde hakkaniyetle paylaştırılmasını sağlıyordu. Taksim noktalarındaki lüle sandıklarında toplanan suyun şebekenin alt bileşenlerine tanımlandığı miktarlarda ayrıştırılması için kullanılıyordu. Örneğin, Eğrikapı Maksemi'ne gelen su kent içine girmeden önce böyle bir dağıtıma tabiydi. Ancak, kent şebekesine girdikten sonra farklı kollara dağıtılan suyun miktarının —her kolda aynı miktarda lüle olarak tanımlansa bile— gerçekte aynı olduğu söylenemezdi. Maksemden ayrılan kolun eğimi, doğrusal veya dolambaçlı oluşu ve suyolu çeperinin kalitesi gibi sayısız etmene bağlı olarak farklı hızda (dolayısıyla farklı basınçta) akması olağandı. Bunun anlamı, farklı kol ve konumlardaki suyollarından akan suların lüle cinsinden miktarı aynı olsa bile miktarlarının farklı olduğuydu. Ne Romalılar ne de Osmanlılar yüzyıllar boyunca bu incelikli hesabı yapma gereğini duydu. Şebekedeki suyun az çok eşitlikçi bir zeminde gerekli yerlere paylaştırılmasıyla yetindiler. Matematiksel bir hidrolik presizyonla değil, toplumsal bir hizmetin kabul edilebilir marjlar dahilinde eşitsizlik üretse de yürütülmesiyle ilgiliydiler. İşte bu ve benzeri durumları fizikososyal terimiyle adlandırıyorum. Modern tanımlar ise salt matematiksel nitelikte ve önceki sisteme benzemiyorlar bile.

Fizikososyal ölçme pratiklerinde miktar-boyut ilişkisi de söz konusu olmaz; dolayısıyla, genelde hiçbir nesnenin ve/veya malzemenin birim ağırlığı belirlenemez/belirlenmez. Bir malzemeden ne miktarda kullanıldığı bilinebilir, fakat o kullanılanların her bir biriminin ne boyutta ve ne nitelikte olduğunun bilgisi kolay kolay üretilmez.

Fizikososyal ölçme pratiklerinin geçerli olduğu dönemde ölçüm hemen daima ilişkili olduğu toplumsal ve beşeri pratik bağlamındadır. Bir anlamda göndermede bulunduğu eyleme işaret eder, ölçülenin miktarına değil. Örneğin, mekanik saat kullanımı başladıktan sonra bile, uzun zaman bir saatte kat edilen yolun matematiksel ifadesi yoktu. Mekanik saatin Osmanlı'da kullanılışı öncesinde ise mesafe tanımları "yarım günlük veya bir günlük yol" gibi ifadeler çerçevesinde oluyordu. Bunun anlamı, Osmanlıların 16-18. yüzyıl aralığında hız ve coğrafi mesafe ölçümü yapmadığıdır. Osmanlı sefer menzilnameleri (örneğin *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn*) 16. yüzyılda bir yerden diğerine kaç saatte ulaşıldığını kaydeder.[28]

Sonraki yüzyılda da Kâtip Çelebi *Cihannüma*'da[29] kentler arası uzaklıkları hâlâ saat cinsinden tanımlar. Dolayısıyla, iki konum arasındaki mesafenin uzaklık birimiyle bağıntısı söz konusu olmazdı. Saat cinsinden değer, menzilnamede yaya, atlı ve arabalardan oluşan bir ordunun

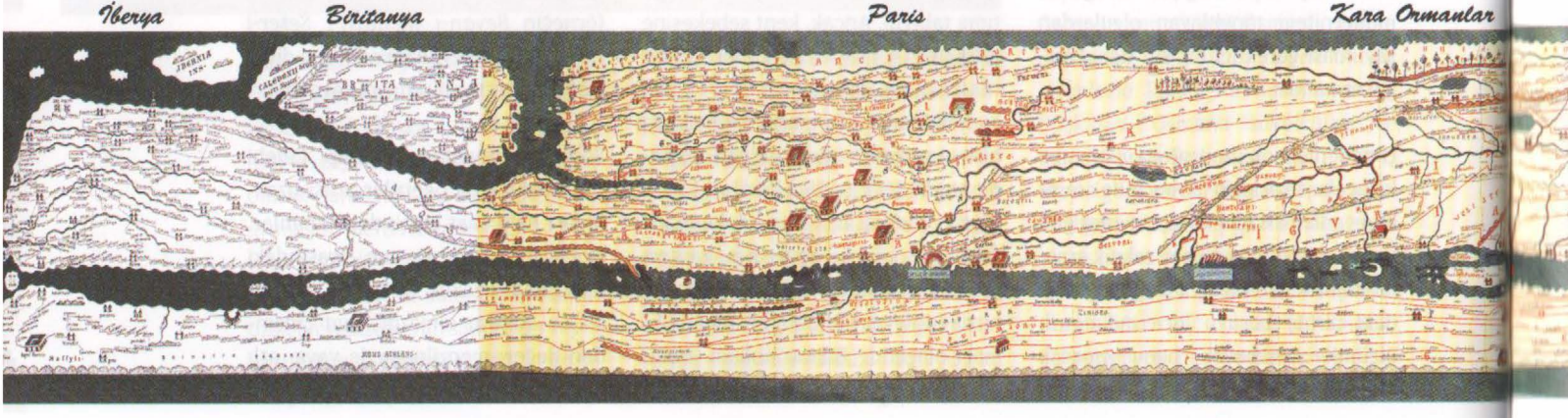

Irak'ta Kasr-ı Şirin kasabası.

Nasuhü's-Silahi, *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn i Sultan Süleyman Han* (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, yazma no. 5964, varak 42b)

birlikte bir yerden diğerine ulaştığı süreyi tanımlar. *Cihannüma*'da bir atlının iki yer arasında ne kadar süreyle yol aldığına ilişkindir. Sorun şu ki, tekil bir atlı tırıs veya dörtnal giderek aynı yolu farklı bir sürede kat eder. Kervan veya ordu için de iki nokta arasındaki mesafe aynı olsa bile, yolda geçirilen süre farklı olacaktır. Engebeli bir yolda balçık veya sert zeminli yollardakinden farklı sürede yol almak söz konusudur ya da iyi havada kötü havadakinden farklı hızla gidilir. O halde, burada ölçülen nedir? Yolun fiziksel boyutu mu, ordunun hız performansı mı? Hiçbiri. Ölçülen şey, sosyal bir gerçeklik olan ordunun (ya da kervanın ya da kişinin) fiziksel bir gerçeklik olan belirli iki menzil (sözgelimi Üsküdar-Gebze veya İzmit-Sapanca veya Konya-Bozkır) arasında bir gün içinde ne kadar zaman boyunca hareket ettiğidir. Bu yürüyüş aralıkları farklı arazi ve iklim koşullarında ve farklı öznelerin eylemine ilişkin olduklarından boyut olarak karşılaştırılamaz.

Yine de yola ilişkin bilginin "yarım gün, bir gün" gibi tanımlanmasıyla, "bir saat, iki buçuk saat" diye tanımlanması arasında önemli fark vardır. Bu ölçme sistemlerden ikincisi fizikomatematik ölçüme tabii ki çok daha yakındır. Birincide süreyi temporal saatler tanımlarken, ikincide eşaralıklı saat sistemi geçerliydi. Zaman güneş saatleri kullanılarak güneşin doğuşundan batışına kadarki süre olarak ölçüldüğünde, güneşin doğuşu ile batışı arası 12 saat diye tanımlanırdı. Bu saatlere temporal saatler[30] adı veriliyor. Güneş her gün farklı zamanda doğup battığından temporal saatlerin reel uzunluğu her gün farklı olurdu. Mekanik saat ise bir makinenin mekanik ritmiyle tanımlı sabit uzunlukta saatleri gündeme getirdi. O yüzden iki kent arasındaki mesafenin tanımını doğanın ritminden özerk bir biçimde yapma imkânı doğdu. Bunun şöyle bir durum ortaya çıkardığı aşikâr: Coğrafi mesafe ölçme birimi artık fizikomatematik nitelikteydi, ancak ölçülen şey mesafe değil, sosyal bir varlığın sosyal bir eylemi (sözgelimi ordunun yolda bulunma hali) olduğundan, ölçüm yine fizikososyallik niteliğini koruyordu. Aynı durumun Osmanlı dünyasında neredeyse Cumhuriyet dönemine kadar kimi alanlarda varlığını sürdürdüğü görülüyor. Örneğin, mekanik saatlerle daha geç 15. yüzyılda tanıştıkları halde, Osmanlılar temporal zaman kavramlarını mekanik saatler kullanmalarına rağ-

men değiştirmedi. "Alaturka saat" diye adlandırılacak bir sistem kurup, güneşin batışından güneşin batışına kadar olan tam günlük süreyi eşzamanlı saatlerle ölçme pratiği geliştirdiler. Bu ise giderek ikili bir zamansallık ortaya çıkaracaktı. Trenlerin, genelde modern hizmetlerin "alafranga", geleneksel pratiklerin, gündelik yaşamın "alaturka" sistemle tanımlı olduğu bir düzen 20. yüzyılın başlarında bile kullanımdaydı.[31]

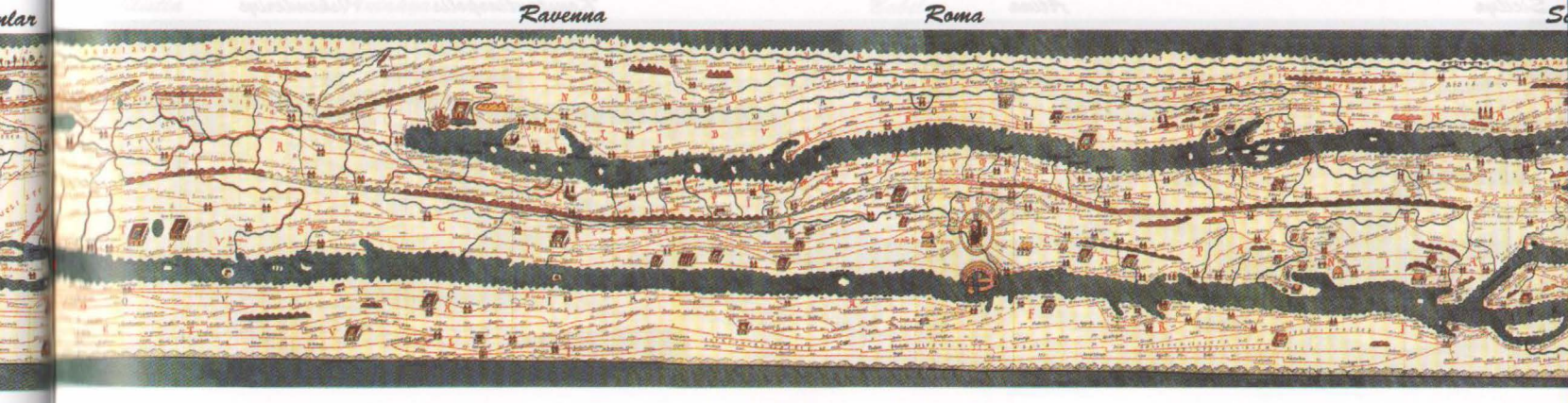
MEKÂN AVRAYIŞINI TANIM AYAN MATEMATİKSEL PRATİKLER

Sunulan bu ön bilgilerin ardından, 16. yüzyılda mekânın matematiksel kavranışı bağlamında birkaç meseleyi ayırt etmek mümkün: 1. Coğrafi mekânın kavranışı; 2. Kırsal ve kentsel mekânın kavranışı; 3. Arazi formasyonunun ve inşai elemanların düşeyde kavranışı; 4. Yataydaki arazi biçimlenmelerinin kavranışı.

1. Yukarıda özetlendiği gibi bir mesafe ölçüm mantığına sahip olanların coğrafi mekânı kavrama ve "okuma" yaklaşımlarının haritayla nasıl ilişkilendiği sorulmaya değer bir sorudur. Sözgelimi kara seferleri sırasında harita üzerinde ölçüm yapıldığı söylenebilir mi? Bunun hiç gerekli olmadığı açık. Zaten elde üzerine sefer güzergâhları işaretlenmiş 16. yüzyıl haritaları da yok. Buna karşılık, örneğin *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn*'de bir Osmanlı kara seferinin güzergâhının kısmi görsel temsilleri bulunuyor; ama bunların harita olmadıklarını söylemek bile gerekmez. Ne olduklarını ve topografik gerçeklikle nasıl ilişkili olduklarını tartışmak kuşkusuz gerekli ve böyle denemeler de var.[32] Bu yazıda tartışılan meseleler bağlamında ise, menzilnamelerin mekânı görsel betimleme pratiklerinin fizikososyalliğine işaret ettiği yinelenebilir. Çoğunluğu zaten görsellik de içermez ve yalnızca yol kalitesini tanımlayıp yolculuk süresini bildiren yazılı betimlemelerdir. Seferi anlatırlar, ama onu coğrafi bir mekâna yerleştirmezler. Hangi yoldan geçildiğini yazarlar, ama sözgelimi o yola başka yollardan nasıl bağlanıldığını kavrama imkânı vermezler. Kaç akarsu aşıldığını tanımlamazlar. Hepsi İstanbul'dan başlayan, hedefe gidilen ve geri dönülen tekil bir güzergâh tanımı verir. Oysa seferler hemen daima yolda katılımlarla ve çevreye yapılan harekâtla dallanıp budaklanır; gerçek coğrafi-topografik karmaşıklıkla yüzleşerek yürütülürler. Dolayısıyla çizgisel değil bölgesel yayılımlıdırlar; coğrafyayla koşullanırlar. Menzilnameler ise doğrudan o sefere ilişkin olmayan bölgesel topografyanın harita üzerinde genel bir betimini içermez, hep güzergâhla sınırlı kalırlar. Bu açıdan Roma İmparatorluğu'nun tüm yol ağını görselleştiren, ama kavşakları ve kentler arası uzaklıkları da tanımlayan Tabula Peutingeriana'ya[33] (4. veya 5. yüzyıl) topografik çevreye kayıtsızlık bağlamında benzer, sadece özgül bir askeri harekâtın yollarına odaklanışları açısından benzemezler. Ancak en önemli farklılık, Osmanlı menzilnamelerinin aksine Roma *itinerarium*'larının[34] mesafeleri süre değil, *mille passum* ya da *passuum* (*bin passum*), yani Roma mili (yak. 1430 m) cinsinden vermeleridir.

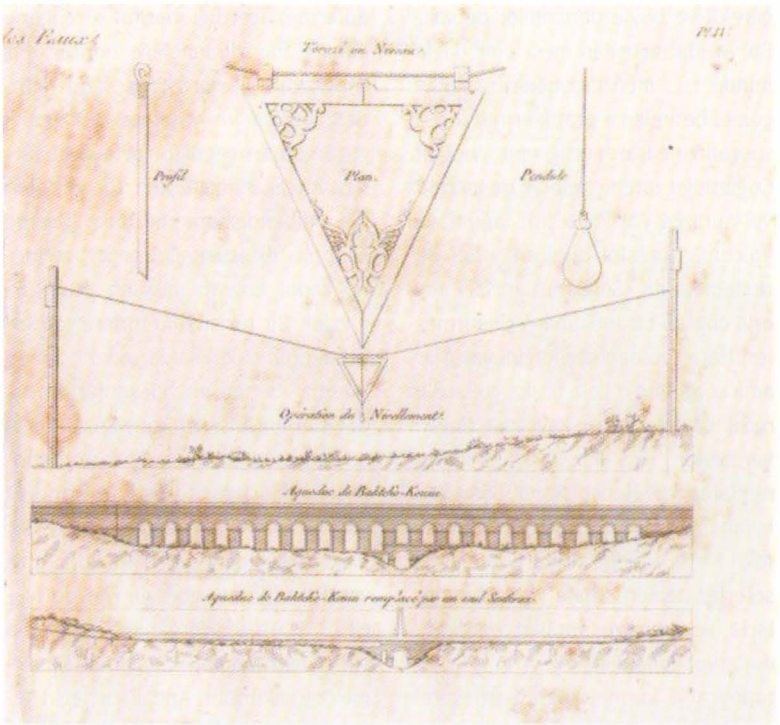
Osmanlı kentsel suyolu haritaları da[35] kuruluş mantıkları açısından, adlarının içerdiği harita sözcüğüne karşın, menzilnamelere benzer. Bir şebekenin başlangıçtan kent içindeki çeşme ve yapılara dek hangi güzergâhtan geçtiğini ortaya koyarlar. Ancak bunu erken 19. yüzyılda bir mühendishane haritası üzerine işlenmiş ilk istisnai örneğe[36] gelinene kadar coğrafi mekâna yerleştirmezler. Bir tür suyolu itinereridirler. Şebekenin (kaynaklarından gelen "katma" denen alt bileşenlerinin ve dağıtım amaçlı yan kollarının) nerelerden geçtiğini yalnızca kısa metinlerle açıklarlar. Güzergâh üzerindeki yer ve önemli yapı adlarını verirler. Bazen şebekeyle bağlantılı külliye ve yapıların ikonik görsellerini de içerirler. Hattın güzergâhını üzerindeki yazılı açıklamalar sayesinde kestirmek mümkündür. Ancak, örneğin şebekenin bütününün ve parçalarının ne uzunlukta olduğunu göstermezler. Ne uzunluktaki kesiminin tünel, ne kadarının sukemeri ve ne kadarının dağıtım hattı olduğunu onlardan anlamanın yolu yoktur.

Bu sistemde suyolunun uzunluğundan önemli olan, suyu kararlı ve şebekeye zarar vermeyecek kadar az bir eğimle akıtmaktı. O nedenle, pratikte eğim ölçmek ve eğimi sürekli kontrol etmek yaşamsalken, uzunluk ölçmek hiç gerekli değildi. Suyolu haritaları sadece pratikte işe yarayan bu eğim bilgisini de kaydetmez ve yalnızca akan suyu lüle birimiyle üleştirmeye yarayan bilgileri içerir. Kaynaklardan kaç lüle su alındığını ve kentte de farklı noktalara kaç lüle su dağıtıldığını tanımlarlar. Hattın kentsel mekândaki konumuna yer adlarıyla ve uğradığı önemli yapılarla işaret ederler, ama örneğin bir ya-

Tabula Peutingeriana, 4. veya 5. yüzyıla ait Roma itinereri. Tüm imparatorluktaki yol ağını görselleştirir.

(Österreichische National-bibliothek)

Havayi terazi ve kullanımı.

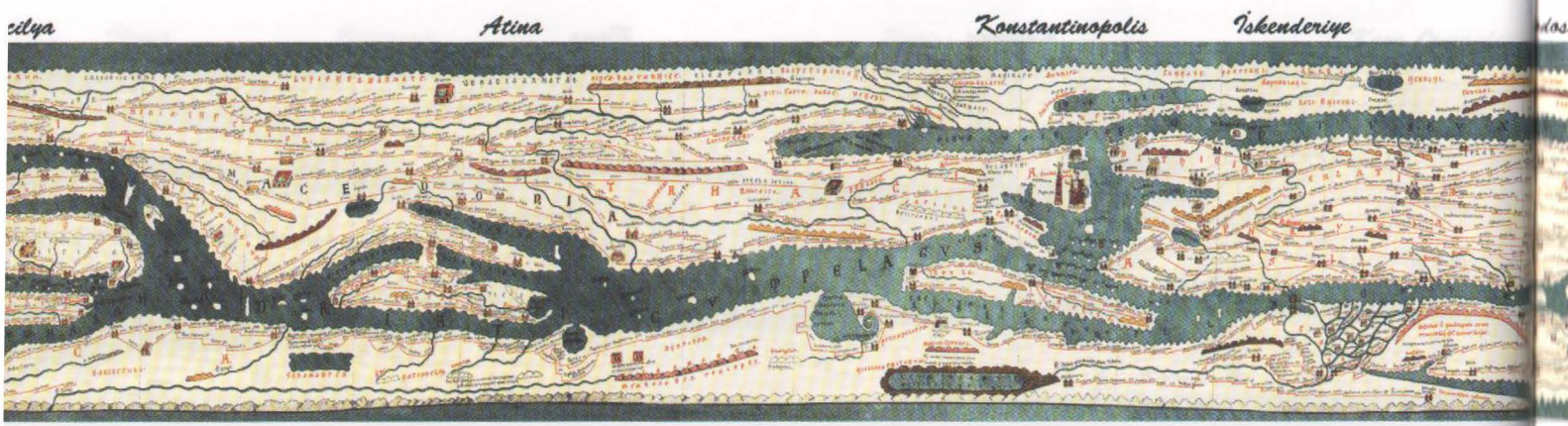
(Comte Andreossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813 et 1814, et pendant l'année 1826*. Paris, 1828, Atlas cildinde Pl. IV)

pıdan ötekine hangi sokaklardan geçerek ulaştığı bilgisini vermezler. Suyolu haritası çevrenin doğal ve kentsel dokusunu görselleştirmediği gibi, kentin sokakları da adlandırılmadığı için, neredeyse coğrafya bilgisinden özerktir. O yüzden bir suyolcu bu haritaları kullanarak şebekeyi denetleyemez. Şebekeye müdahale gereksinmesi doğduğunda hafızaya, tecrübeye güvenmek ve gözlem yapmak dışında seçenek olmaz.

Alanda kullanılmıyorsa, bir suyolu haritası ne işe yarar? Sistemin, ait olduğu hattın genel bir katılım ve dağıtım dökümünü verir. Yeni bir kullanıcı talebi ortaya çıktığında kabaca duruma ilişkin kestirimde bulunma imkânı sunar. Böyle hallerde sistemden su almak isteyenlerin alma talebinde bulundukları kadar suyu mansıpta sisteme eklemeleri ("katma" yapmaları) gerekirdi. Bunlar da harita üzerine hangi noktadan katma yapıldığı ve kaç lüle veya masura kapasitesinde olduğu bilgisi şeklinde şematik olarak işlenirdi.

Yukarıda söylenenler Osmanlı'nın 16. yüzyılda coğrafya bilmediği anlamına gelmiyor. Kuşkusuz, bir Osmanlı coğrafya literatürü var.[37] Söz konusu coğrafya bilgisinin ve yazılı, çizili çeşitli tezahürlerinin yönetimin askeri, siyasal ve emperyal iddialarıyla ilişkisi üzerinde de konuşmak mümkün.[38] Burada tartışılmak istenen ise Osmanlı coğrafya bilgisi değil, eğitimli bir Osmanlı'nın coğrafi mekânı hangi matematiksel ve görsel araçlarla ve nasıl kavradığıdır. Belli ki Osmanlılar (muhtemelen Romalılar gibi), örneğin bir kentin yerküre üzerinde nerede konumlandığını bilmek ile pratikte oraya ulaşmak meselesini ayrı ayrı gerçeklikler olarak görüyorlardı. O nedenle, Osmanlı coğrafya literatürü bir kentin konumunu anlatırken, menzilname oraya belirli bir sefer sırasında nereden ve ne sürede gidildiğiyle ilgiliydi. Fakat yol ağının belirli bir bölge hatta ülke ölçeğinde ve mesafe bazında tümel bir dökümü olan Roma *itinerarium*'larına benzer Osmanlı itinererleri mevcut değildir. Bunun ne anlama geldiği tartışmaya açık. Örneğin Osmanlı toprakları içindeki coğrafi hareketliliğin askeri sınıf ve ilmiye mensupları dışındakiler için çok kısıtlı oluşuyla bağlantılı açıklamalar düşünülebilir. Böyle bir mobilite araştırması bilmiyorum. Ancak, "siviller" için ciddi kısıtlamaların ve bir tür iç pasaport düzeninin varlığından konuşmak zor değil. *İtinerarium*'lar ve giderek karayolu ağını da gösteren haritalar hazırlama gerekliliği ise yolculuğun neredeyse kitlesel olduğu bir yüksek ulaşım mobilitesi haliyle ilişkili olmalıdır.

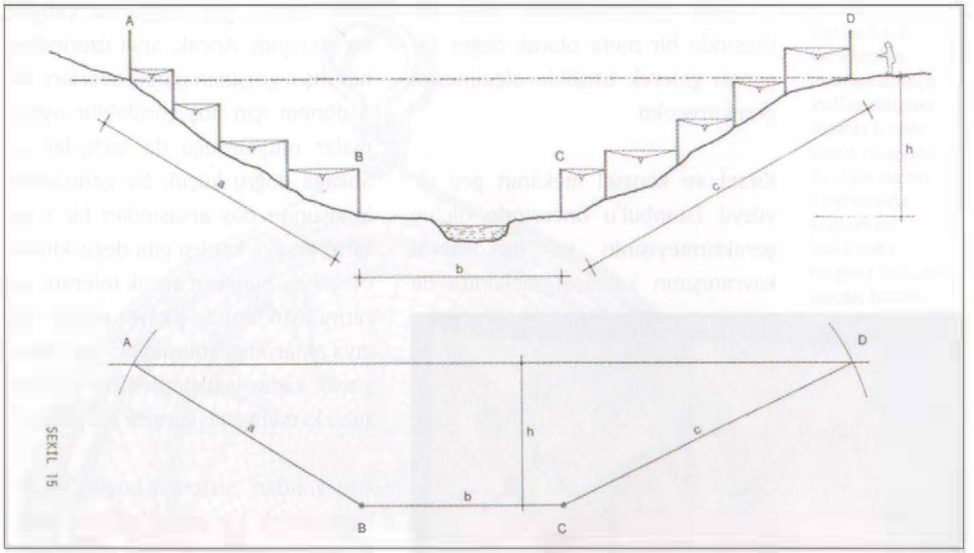
Düşük bir coğrafi hareketlilik sisteminde, yolculukların bürokratik pratiklerle ve büyük çaplı askeri harekâtla tanımlı olduğu bir yer ve dönemde coğrafi mekânın soyut bir mesafe tanımı çerçevesinde değil, yolculuk yapan grubun ortalama hareket süresi bağlamında kavranışı olağandır. Onun at üzerinde ne kadar süre yolda kaldığı bilgisi, iki kent arasında ne kadar mesafe bulunduğu bilgisinden daha hayatiydi doğal olarak. Coğrafi mekânı harita gibi bir temsil aracına başvurarak kavramak, onun üzerinde rota ve güzergâh belirlemek modern fizikomatematik pratiklerdir. Kaldı ki, Mercator projeksiyonuna dayanan ve üzerinde

ölçüme imkân veren ilk modern haritalar da Avrupa'da ancak 1569'dan itibaren yayımlandı.

2. Arsa ve arazi ölçümü (misaha/mesaha) pratikleri, kırsal ve kentsel mekânın kavranışının fizikososyal olma halini başka bir biçimde bir kez daha kanıtlar ve yukarıdaki açıklamayı tamamlar. Örneğin, 16. yüzyılda tarım arazisi ve kentsel mülklerin yüzölçümünü bilmek gerekmiyordu. Tarımsal arazi "çiftlik" teriminin işaret ettiği eski tanımla, bir çift öküzle işlenebilecek tarımsal mülk şeklinde boyutlandırılıyordu. Bunun arazinin yüzölçümünü değil, üzerinde yapılacak tarımsal üretim imkânını dikkate alan bir ölçüm olduğu besbelli. Arazinin sürülme potansiyeli ve verimi reel boyutlarından çok, konum, eğim ve toprak kalitesi gibi etmenlere bağlıysa, bu ölçüm mantığı ve mekân kavrayışı hiç şaşırtıcı değildir.

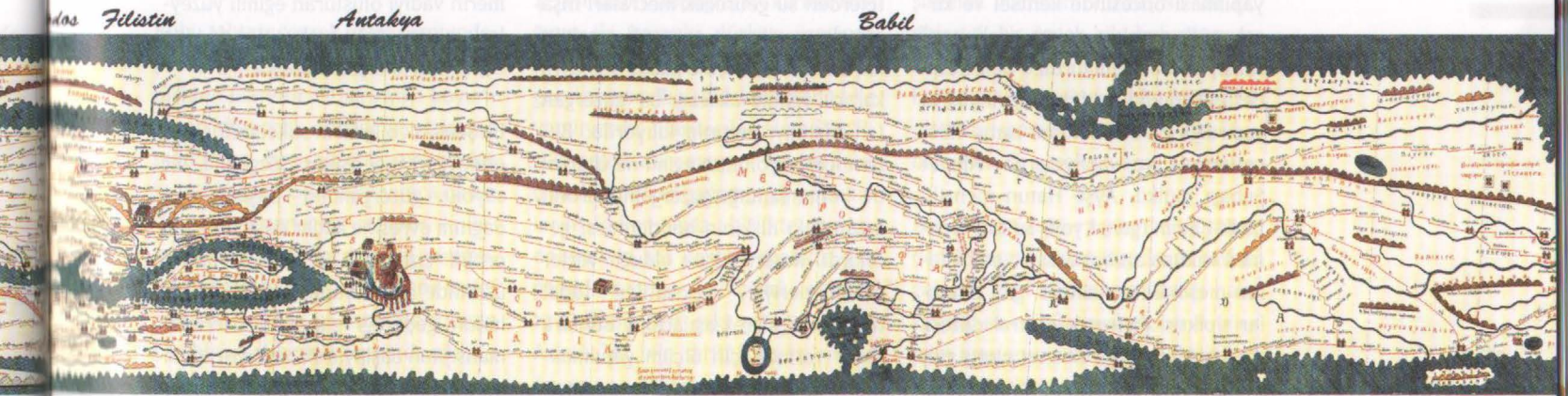
Aynı durum tarlalar için kullanılan "dönüm" birimi için de geçerli. Terim bugün bin metrekarelik bir alan ölçüsü anlamına geliyor. 20. yüzyıl ortalarında bile yaklaşık 40 adım uzunlukta ve genişlikte bir tarlayı ifade ediyordu. Ama kökende, tanımı yine doğruca tarımsal pratiğe ilişkindi: Geleneksel tarımda çift sürülürken doğrusal bir çizgide belirli bir hadden fazla devam edilmez, kabaca 30-35 metre kadar ilerlenip 180 derece geriye dönülerek sürüm yapılırdı. Daha uzun doğrusal sürüm yapılmayışının nedeni, öküzlerin kullanıldığı bir pratikte her gün anlamlı boyutta bir dikdörtgenin işlenebilmesini sağlamaktır. Çok uzun sürme mesafeleri ince uzun tarla parselleri oluşturur ki, bu Akdeniz dünyasındaki eski tarım yapma alışkanlıklarına uymaz. "Dönüm" sözcüğünün bu sürüm yaparken geriye dönme işlemine işaret ettiğinin en iyi kanıtı Latince *actus* terimi olmalıdır. O terim de kökende tarla sürme ve geriye dönme eylemiyle bağlantılıdır. Ayrıca, *actus* (veya *actus quadratus*) yaklaşık 36x36 metrelik bir tarlanın boyutu oluşundan ötürü, dönümle niceliksel olarak da yakından benzeşir.[39] Ancak, dönümün bu niceliksel tanımını 16. yüzyılda kazanmış olduğu söylenemez. Tanımının fizikososyalden fizikomatematik niteliğe kavuşması çok geç tarihte gerçekleşmiş olmalıdır.

Sukemeri yapımı amacıyla havayi terazi kullanılarak vadi profili ölçümü ve çizimi pratikleri.

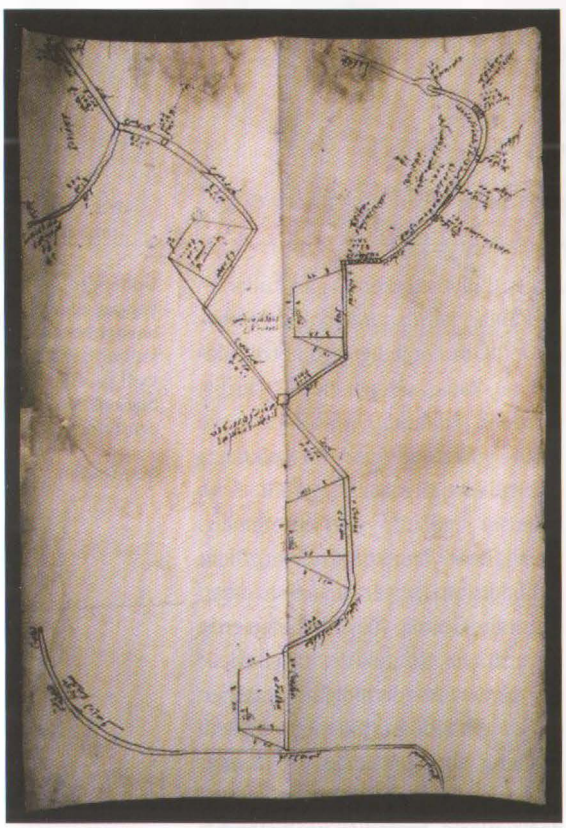
(Uğur Tanyeli)

Bu matematiksel dönüşümün kentlerde kırsaldan önce vuku bulduğunu düşünmek mümkün. Kentsel arsa ve konutlar için zirakare (satranci zira, genellikle sadece zira) cinsinden boyut saptamalarıyla karşılaşmak için geç 18. yüzyıl İstanbul'una kadar gelmek gerekir.[40] O zamana kadar mülk boyutları "tahtani ve fevkani (alt katta, üst katta) iki oda, bir hayat, bir cihannüma, bir avlu, avluda bir-ima (su kuyusu), kenif" gibi kullanım mekânları sıralanarak yapılmaktaydı. Mülkün kapladığı geometrik alanın ne kadar olduğu değil, içerdiği gündelik kullanım imkânlarının ve statü göstergelerinin ne miktarda olduğu önemliydi. Zaten kentsel ve tarımsal mülkün rant üretmediği prekapitalist bir ekonomide yüzölçümü bilgisinin işe yararlığı en azından kısıtlıdır. Geç 18. yüzyılda belgelerde arsanın ve içindeki evin yüzölçümü verileri kaydedildiğine göre, en azından bu doğrultuda bir değişim başlamış olmalı. Kaldı ki, geç 18. yüzyıl başka pek çok açıdan da radikal değişimlerin başladığı ve hızlandığı bir dönemdir. O değişimlerin sadece askeri ve yönetimsel gerekliliklerle ve "Avrupa'ya yetişme" kaygısıyla açıklandığı alışılagelmiş historiyografik alışkanlığı bu bağlamda da tartışmak gerekir. Anlaşılan, en azından İstanbul'da kentsel mekân artık öncekinden çok farklı biçimde, matematiksel kavranmaya başlamıştı. Değişimi kentsel mülkün ekonomik anlamının değişmesiyle ilişkilendirmek

zor değil. Arsanın kullanım değerinin ötesinde bir meta olarak değer taşıması giderek titizlikle ölçülmesini gerektirecekti.

Kırsal ve kentsel mekânın geç 18. yüzyıl İstanbul'u öncesinde ölçüm gerektirmeyişinin ve fizikososyal kavranışının kamusal mekânda da

Kırkçeşme Suyolu'na ait dönem krokisi.

(Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H 1815)

uzanımları var: Kadastral sistem yoktur ve topografik ölçmeye dayanan kent haritaları yapılmaz. Kadastro planları arsa sınırlarının hassas ve değişmez biçimde saptanmasının aracıdır. Bunun toprak mülkiyeti hakkının yaşamsal bir ekonomik anlam kazandığı zaman gündeme gelmesiyse kaçınılmazdır. 19. yüzyılın ikinci yarısından ve Pera'dan başlayarak ilk gerçek kadastronun yapılması öncesinde kentsel ve kırsal mülk sınırları daima sözlü tarif esasıyla belirleniyordu. Belgelerin de temelde bu tarif mantığını yazıya geçirdiği görülür. Konut satış hüccetlerinde ve vakfiyelerde "Ahmet Subaşı mülkü, Ayşe Hatun menzili, tarik-i amm (genel yol), Sultan Mehmed vakfına ait boş arsa ve mahallenin mescidi ile mahdud" gibi tanımlar tipiktir. Sistem kadastral düzeni toplumsal belleğe emanet etmiş gibi gözükür. Bu yüzyıllarca uygulamada kalabildiğine göre, kuşkusuz, çalışan bir sistemdi. Ancak, arsa üzerindeki her inşai girişimin parsel sınırlarında o dönem için hoş görülebilir oynamalar oluşturduğu da tartışılamaz. Sokağa doğru küçük bir genişleme, komşunun boş arsasından bir miktarın arsaya katılışı gibi değişiklikler olağandı. Bunların ancak tolerans sınırını aştıklarında şikâyet edilip yargıya aktarıldığı anlaşılıyor. Yolu tıkayacak kadar genişletilen bir yeni ev tabii ki mahkeme konusu oluyordu.

Öte yandan, sistemin bugün düşlenemeyecek bir esnekliği de vardı. Yandaki evin bir odasının satın alınıp komşu mülkle bütünleştirilmesi veya evlerin kolayca alt birimlere bölünüp paylaştırılması olağandı. Örneğin, Mardin'de helanın ve/veya avlunun ortak kullanım hakkının, odaların ise mülkiyetinin satılması hiç alışılmadık sayılamazdı.[41] Paylaştırmanın kadastral planlar olmaksızın yapılması nedeniyle, mülk sınırları da zemindeki izdüşümüyle örtüşük olmayabiliyordu. Mardin ve Kapadokya gibi engebeli ve kolayca yeraltı mekânları oyulabilen zeminlerde bir evin başka bir evin altında devam etmesi gibi durumlara sık rastlanırdı. Bugün de oralarda kadastral düzen bu karmaşıklığını o yüzden sürdürür. Böyle yerlerde kadastral plan —matematiksel tanımı gereği olarak— parselin haritadaki sınırını (izdüşümünü) esas alışından ötürü, fizikososyal esaslı eski Osmanlı mülkiyet düzeniyle çelişir.

3. Arazi formasyonlarının düşeyde kavranışı, yani kotların ölçümü meselesi özellikle suyollarının inşası için gerekliydi. Kentlere uzak mesafelerden su getirecek mecraları inşa etmek, suyolunun geçeceği arazinin kaynaktan kent içine kadar hep aynı kararlı eğimle akacağı bir güzergâh tanımlamayı zorunlu kılıyordu. Bunun için suyolunun eğimi ile üzerinde konumlandığı güzergâhın profili arasındaki ilişkinin belirlenmesi gerekirdi. Kotun düşük olduğu yerler sukemerleriyle, yükseltiler tünel (kahriz) yapılarak aşılacaktı. Bunlara karar vermek için ölçüm yapılmaktaydı. O amaçla Osmanlı inşaatçılarının "havayi terazi" veya kısaca "terazi" denen bir araç kullandığı biliniyor.[42] Zeminin yataylığının sürekli kontrolü de büyük külliye ve yapılarda yaşamsal bir zorunluluktu. Süleymaniye Külliyesi gibi inşaat öncesinde yerleşeceği alanın yer yer doldurulup yer yer tesviye edildiği durumlarda da yine havayi terazi kullanıldığı neredeyse kesin olarak iddia edilebilir.[43]

Havayi terazi metal bir eşkenar üçgenden ve tabanının orta noktasına bağlı bir küçük çekülden oluşur.[44] Üçgenin kenarları 11-12'den 35-40 santime kadar değişebilir. Tabanın köşelere yakın iki noktasında iki kopçası vardır. Buradan iki jalon (ölçü taksimatlı düşey çubuk) arasında uzanan bir ipin yaklaşık olarak orta noktasına asılır. Askı ipinin jalonlara bağlandığı noktalar aynı yükseklikteyse, havayi terazinin çekülü üçgenin tam tepe noktasından geçer. Bu ayarlama yapıldığında, iki jalonun ipin bağlandığı noktaları arasındaki uzunlukların farkı o iki nokta arasındaki yüksekliğe eşittir. Bu sayede ardışık ölçümler yapılarak bir vadinin enine bir şematik kesitini çizmek mümkündür. Bu yapıldığında, o vadiyi aşacak bir su kemerinin uzunluğunu, yüksekliğini ve üzerinden geçen suyolunun eğimini hesaplamak mümkün oluyordu. Elde Kırkçeşme suyollarına ait olduğu kestirilebilen böyle tek bir 16. yüzyıl çizimi var.[45] Üzerindeki notlardan nelerin nasıl ölçüldüğü anlaşılıyor. Kabaca bir kesik üçgen (trapez) olarak görselleştirilen sukemerinin vadi tabanındaki uzunluğu ölçme ipiyle, kemerin üst başlığının (üstünden geçen suyolunun) kotu (yüksekliği) havayi teraziyle ve kemerin vadiyi oluşturan eğimli yüzeylerle oluşturduğu arakesitler de yine ölçme ipiyle ölçülmekteydi.

Bu şematik bilgilerin sukemerini inşa etmeye yettiği aşikâr. Sözgelimi, bir suyolu güzergâhının başlangıçtan dağıtım evresine kadar nasıl bir eğim profili çizdiğinin hesabı ve harita üzerinde çizimi yapılmıyordu. Suyolunun geçeceği güzergâh üzerinde mansıptan başlayarak hep aynı eğimi koruyacak şekilde havayi teraziyle

ölçüm yapa yapa kente kadar ilerlendiği ve hattın zemine (hangi biçimde olduğunu bilmediğimiz biçimde) işaretlendiği söylenebilir. Yukarıda sözü edilen tek çizim bu işlemin tek kayda geçen parçasına, vadileri aşacak sukemerlerinin yaklaşık boyutuna, ilişkin olmalıdır. Bir erken 19. yüzyıl gözlemcisi, Anderossy, o zaman da havayi terazi kullananların yaptıkları ölçmeleri kâğıt üzerinde kayda geçirmediklerini, ellerindeki bir ip parçasına düğümler atarak bir tür özel notasyonla işaretlediklerini anlatıyor.[46] Sadece bu veri bile geleneksel Osmanlı mimari matematiğinin kâğıt kullanımına olabildiğince az yer veren niteliğini örnekliyor. Bir kez daha teorik matematikçilerin dünyasının şantiye dünyasına olan uzaklığına dikkat çekilmelidir.

Yapı inşaatında yataylığın ve yüksekliğin tayini en önemli sorunlardan biridir; ancak, küçük yapılarda taş örgü sıralarının yataylığını belirlemek için olağan bir çeküllü taşçı gönyesi kuşkusuz yeterliydi. Süleymaniye gibi binlerce metrekarelik alana sahip bir yapıdaki onlarca metre uzunluğundaki duvarlarda ise yataylık bu şekilde belirlenemezdi. Yüksekliklerin de Selimiye'de boyu 70 metreye varabilen bir minarede yine ölçü ipiyle belirlenmediği aşikâr. O zaman rubu tahtasını kullanmak mümkündü. Ancak, adı geçen araç bu imkânı verse bile, herhangi bir 16. yüzyıl Osmanlı belgesinde böyle bir kullanıma ilişkin bilgiye rastlanmıyor. Osmanlı dünyasında çok yaygın bir kullanımı olan rubu tahtasının en bildik işlevi muvakkitlerin temel aracı olarak namaz vakitlerini saptamaktı ve aslında bir astronomik araçtı.

Rubu tahtası çeyrek daire formunda, yüzeyi perdahlanmış ince bir ahşap diskten ibarettir.[47] Daire yayı boyunca 90 derecelik alidadı ve dairenin merkezine bağlı küçük bir çekülü bulunur. Çap doğrusu boyunca da bir "hedefe" düzeneğine sahiptir. Kullanımı kolaydır: Daire merkezi, yüksekliği hesaplanacak cisme doğru hedef alınarak tutulur ve merkeze uzanan çap boyunca hedefe üzerinde göz gez arpacık mantığıyla nişan alınarak çe-

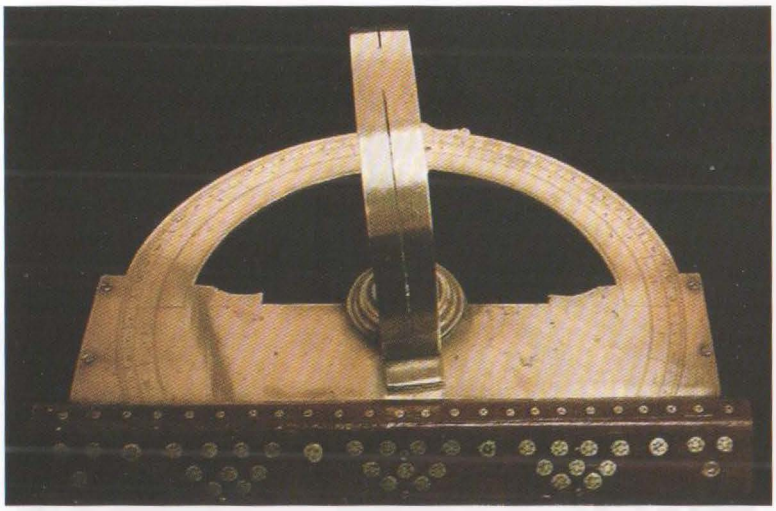
Pratikte Osmanlılar tarafından mimari amaçlı kullanıldığına ilişkin hiçbir kanıt olmayan, Avrupa'da bu doğrultuda kullanımı hakkında bilgiler bulunan, ancak İslam dünyasının her yerinde bilinen bir astronomik araç: Usturlab.

(Stanley Lane-Poole, *The Story of the Barbary Corsairs*, G.P. Putnam's Sons, New York, 1890)

külün serbest ucunun kaç dereceyi gösterdiği okunur. Üzerinde tanjant göstergesi çizilmiş rubu tahtalarıyla yükseklik ölçmek çok kolaydır. Sözgelimi bir minarenin veya yapının köşelerinin yerden yüksekliği hemen alanda neredeyse hesap dahi yapmadan belirlenebilir. Avrupa'da bu tür kullanıma ilişkin çok veri var. Bir Osmanlı mimarının rubu tahtası kullandığını gösteren tek kanıt ise oldukça geç, 1801 tarihli. Buna göre, mimar Salih Efendi'nin Mühendishane'ye dolaylı yollardan devredilen bir rubu tahtası vardı.[48]

4. Mekânın topografik karmaşıklığının iki boyutlu düzlem üzerinde ifade edilmesi haritacılık etkinliğini gerektiriyor. Bu işlem antikitede bile yapılıyordu. Haritacılık alanında fizikomatematik evreye ise poligon çizimi denen trigonometrik yöntemlerin kullanımıyla birlikte girildi; dolayısıyla söz konusu pratikte ana gereklilik yatay açı ölçümü yapmaktır.[49] Bunun en eski olduğu yerde, Avrupa'da bile tarihi geç 15. yüzyıl öncesine uzanmaz. Trigonometrik haritacılık ise geç 16. yüzyılda doğdu. Osmanlılar böyle bir ihtiyacı 18. yüzyıl ortalarına kadar duymadı; kullanımı ise burada ancak 19. yüzyıl içinde adım adım yaygınlaşacaktı. Geleneksel Osmanlı açı ölçüm aracı olan rubu tahtası düşey açıları saptamak için çok yararlı olsa da yatayda ölçüm yapamaz. Buna karşılık, astronomik amaçlı "daire-i muaddel" bu işe uygundur. Ne var ki, ondan bu amaçla yararlanıldığını gösterir bir kanıt yok. Elde böyle matematiksel yöntemlerle çizilmiş kent haritaları mevcut olsaydı, Osmanlıların yatay açı ölçümü yapmış olduğunu düşünmek mümkün olurdu. Ne var ki, elde tek bir örnek bile bulunmuyor. Zaten önceki 2 numaralı açıklamada belirtildiği gibi, Osmanlılar kadastro planları yapmadıkları için yatay açı ölçmeleri de gerekmiyordu.

Batı Avrupa'da 16-17. yüzyıl dönümünden itibaren olağan uygulama haline gelecek olan haritalama pratiği hakkındaki en eski Osmanlı metni 18. yüzyılın ortalarına ait. Ebu Sehl Nu'man, 1154/1741-42'de yazdığı *Tebyin-i*

Daire-i muaddel.

(Edirne Selimiye Vakıf Eserleri Müzesi)

A'malü'l-Misaha adlı bu kitapçığın girişinde, neden açı ölçüm teknikleri geliştirmeye çalıştığını kendi tanık olduğu bir olay dolayımıyla anlatır:[50] "[Avusturyalılarla imzalanan barış antlaşmasından sonra] mucib-i şart-ı ahidname tarafeynden misaha olunmak iktiza eden adalar ve mahallerin misaha ve resimleri için Nemçelü (...) mi'marbaşıları ile on nefer kadar mühendis ve ressam ve hulefa ve huddam bile getirip emri ile anlar dahi sehere-i fir'aun gibi ölçü ve alatların meydana ilka ve nehr-i Tuna'nın ada ve sevahilini misaha ve resme şuru' ve ibtida edip mezkur ceneral bizlere adam irsal ve ber-mucib-i ahidname bugün sizin mi'mar dahi başkaca misaha etsin ve mekadir-i eb'adı ol dahi sahih söylesin deyü (...) bizim mi'mardan başkaca misaha taleb (...) edip hal bu ki taraf-ı devlet-i 'aliyeden mi'mar ve mühendis deyü ta'yin olunan Mehmed Halife kat'a ben misaha bilmem ancak bina mimarlığı bilirim deyü bizlere kat'i cevab vermiş idi (...) Nemçelüye bu keyfiyeti ve bu cevab-ı mucib-i istihza ve isti'cabı bildirtmeyüp (...) devlet-i 'aliyede anların mühendislerine mu'adil mühendis ve alatlarına mukabil alat-ı misaha olmadığı ma'lumlarımız olmağla (...) bizim mi'marın misahasına hacet yoktur (diye haber iletmek zorunda kaldık)."

Ebu Sehl Nu'man'ın sözünü ettiği savaş muhtemelen 1735-39 Osmanlı-Rus-Avusturya Savaşı. O halde, bu tarihe kadar Osmanlıların bir trigonometrik pratik olarak haritalama yapmadığı kesin olmalıdır. Öyle olmalı ki, adı geçen yazar "se-pa" (üç ayak) diye adlandırdığı bir araç yaparak bu önemli eksikliği gidermeye kalkışacaktı. Buradan çıkarılabilecek sonuçlardan biri, kentsel ve ülkesel mekânın matematiksel görsel bir temsil aracılığıyla kavranmasının ve ölçülebilir kılınmasının o zamana kadar söz konusu olmadığıdır. Modern siyasal sınır kavramının ortaya çıkışıyla haritalama arasındaki yakın bağlantı düşünülürse, Osmanlı'nın bu meseleyi de o sıralarda gündeme aldığı kestirilebiliyor. Öncesinde sınırın bir hat, geçerliliği haritada tanımlı bir farazi çizgi değil, bir sözlü tarif olduğu aşikâr. Tıpkı kentsel mekândaki ve kırsal alandaki mülk sınırları gibi ülke sınırları da fizikososyal nitelikteydi. O yüzden, Avusturya toprağının nerede bitip Osmanlı'nınkinin nerede başladığını sadece coğrafya şekillerine işaret ederek bilmek mümkündü. Bunun siyasal sınırları iki egemenlik alanı arasında uzanan genişçe bir bölge haline getirdiğini, hatta bir "no man's land" kıldığını söylemek yanlış olmaz.

KISA BİR DEĞERLENDİRME

Genelde kapitalizm öncesi ekonomiler, malların ve metaların dolaşımının kısıtlı oluşu nedeniyle, fizikomatematik ölçme ihtiyacını neredeyse hiç duymaz. Böyle bir ihtiyaç, her yerden her yere mal gönderilen bir dünyada farklı birimlerin ilişkisizliğine tahammül edilemeyeceği, çünkü bu durum ülkesel ve giderek küresel pazarın bütünleşmesine, yani kapitalist sistemin işleyişine engel oluşturduğu zaman doğdu. Bütün ölçü sisteminin ondalık esaslı olarak standardize edilişiyle Fransız Devrimi ve kapitalistleşmenin önündeki engellerin kaldırılışı arasındaki ilişki hatırlatılabilir. Yukarıda kentsel mekânın matematiksel kavranışı ile toprak rantı arasındaki bağlantıya dikkat çekilmişti ki, bunun da yine kapitalist ekonomiyle ilişkisi içseldir. En genelde kapitalist üretim ilişkileri ile miktar belirleme teknolojisi arasındaki bağ sağlam gözüküyor. Mülkler, mekânlar, mallar ve metalar her yerde kolay denetlenebilir, birbirine kolayca dönüştürülebilir, herkes için aynı anlama gelir bir miktar eşdeğerliği böyle edindi.

Çift girdili (gelir ve gideri karşılıklı paralel ekonomik etkinlikler olarak kaydetmeyi sağlayan) modern muhasebe defteri de yine fizikomatematik ölçüm dünyasında çalışabilen bir icat. Sabit zaman aralıklarında yapılan işlemleri anında karşılaştırılabilir paralel sütunlar halinde sistematize etmek için ölçülerin kolayca birbirlerine dönüştürülebilir olması gerekiyordu. Osmanlılar 16. yüzyılda ve sonraki iki yüzyılda böyle bir muhasebeleştirme pratiği kullanmadı. O yüzden örneğin Osmanlı inşaat masraf defterleri 18. yüzyılda bile harcamaların art arda kaydedildiği dökümler halindedir. Bunun bir kez daha prekapitalist bir ekonomiye ve premodern bir inşaat organizasyonuna işaret ettiğini söylemeye gerek bile yoktur.

Yine de Osmanlı 16. yüzyıl mimarlık matematiğini yalın bir ekonomizmin deterministik mantığıyla açıklamak yeterli olmayacak, çünkü sayısız uzanımı var. Sözgelimi, mekânın kavranışı açısından bugünkü ölçme ve matematikselleştirme anlayışının eski Osmanlı sistemine oranla katı bir disiplin önerdiği aşikâr. Dolayısıyla, mekânın disipline edilmediği, epey esnek tanımlandığı, ama toplumsal ve bireysel yaşamın disipline edildiği bir çağdan, mekânın da toplumsallığın da ölçüm ve matematik aracılığıyla disipline edildiği bir dünyaya geçildiği söylenebilir. Fiziksel-mimari çevrenin zamanda ve mekânda sabitlenmesi talebi artık yaşamsaldır.

Presizyonla ve ortak birimlerle yapılmış, tartışılmaz kesinlikteki ölçmeler ve onların dikkatle kayda geçirilmesi sadece mülk sınırlarını ve kadastroyu sabitlemez, spontane olarak ama yavaş değişen bir mimarlık çevresi üretmeyi de olanaksız kılar. Değişimi koşullandırır.

Mimarlıkta bu modern disiplin, inşa edilecek olanı düşünülmüş, tasarlanmış ve planlanmış olana mutlak biçimde tabi kılmak isteği şeklinde de somutlaşıyor. Yapıların planlandığı, kamu otoritesine bildirildiği, kent planlama kurallarına uygun olarak boyutlandırıldığı biçimde inşa edilme zorunluluğu böyle bir disiplin olgusudur. İnşa edilecek bir mimarlık ürününün yapım öncesinde hazırlanan maliyet analizlerine uygulamada titizlikle uyması beklentisi de öyle. Fizikososyal örüntülerin geçerli olduğu yer ve zamanlarda hiçbir örgüt veya otorite koşullara sadakatle uyulup uyulmadığını denetleyemezdi, ama ölçülerin eşdeğerliği sayesinde bugün bir yapı için inşaat öncesinde epey gerçekçi bir maliyet kestirimi yapmak mümkündür. Bunu yapmamak, örneğin, büyük boyutlu Osmanlı inşaatlarında hemen daima ciddi boyutta malzeme israf etmeyi zorunlu kılıyordu. Aksamalar yaşanmaması için, alanda kullanılabilecek olandan fazla malzeme sipariş verilmesi söz konusuydu. O nedenle, bir inşaatta kullanımdan artanların başka inşaatlara aktarılmasını buyuran çok sayıda Osmanlı belgesi vardır.

Osmanlı mimari matematiğinin ve mekân kavrayışının yukarıda özetlenen fizikososyal niteliği modern mühendisliğin ortaya çıkışını da hiç kuşkusuz geciktirmiştir. Sistemin hesaplamayı çok zorlaştırdığı kesin ve nihayet bu dönemde fiziksel çevre kavrayışının da, mimari bilgi iletiminin de öncelikle bedensel olmak zorunda olduğu açık. Yukarıda özetlendiği gibi, mimarlığı matematiksel nitelikteki temsiliyet araçlarıyla, boyut tanımlarıyla ve sözel olarak yeniden üretme imkânları bu sistemde epey kısıtlıdır. O yüzden, İslam dünyasında çizim ve projelendirme teknolojisi ve mimari bilginin iletim ve taşınması meselesiyle ilgilenenlerin[51] konuyu mimarlık matematiğinden yalıtarak düşünmelerinin verimli olamayacağı aşikâr. Mimarlığa ilişkin matematiği (çünkü ölçü birimlerini ve ölçme pratiklerini) yerele çok sıkı biçimde bağımlı kılan bu sistemde mimarlık bilgisinin coğrafyada hareketli olabilmesi çok zordu. Özetle bu meseleyi "Sinan'ın imparatorluğun her köşesinde eserleri vardır; Hassa Mimarları Ocağı bu işleri yapabiliyordu" gibi basmakalıp argümanlarla tartışmak mümkün değil. Osmanlı mimarlığı historiyografisinin böyle matematik uzanımlı alışılmadık konularla uğraşma imkânları tanıyacak yeni damarlar açması gerekiyor.

UĞUR TANYELİ
İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

1 En eski ve modern kaynaklarda en sık başvurulan İslam mimari geometri metni: Ebu'l-Vefa Büzcani, *Kitāb fī mā yaḥtāju ilayhi al ṣāni' min 'amāl al handasa*, yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya K. 2753, İstanbul. Yeni yayını: M.S. Bulatov, *Geometricheskaya Garmonizatsiya v Arkhitekture Srednei Azii, IX-XV vv.*, Moskova, 1978, s. 325-54. Kaşi'nin kitabı için bkz. Cemşid Giyaseddin al-Kaşi, *Klyuç Aritmetiki. Traktat ob Okrujnosti*, ed. B.A. Rosenfeld, değerlendirme: A.P. Yuşkeviç, B.A. Rosenfeld, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Moskova, 1956 (Rusça çeviri ve Arapça metin). Aynı metin için: Mohammad K. Azarian, "Meftah al-Hesab: A Summary", *Missouri Journal of Mathematical Sciences*, 12/2, Bahar 2000, s. 75-95.

2 Böyle çalışmalar olarak: Yvonne Dold-Samplonius, "Practical Arabic Mathematics: Measuring the Muqarnas by al-Kāshi", *Centaurus*, 35, 1992, s. 193–242; Yvonne Dold-Samplonius, "The XVth Century Timurid Mathematician Ghiyāth al-Din Jamshid al-Kāshi and his Computation of the Qubba", *Amphora. Festschrift für Hans Wussing zu seinem 65. Geburtstag / Festschrift for Hans Wussing on the Occasion of his 65th Birthday*, ed. Sergei S. Demidov, David Rowe, Menso Folkerts, Christoph J. Scriba, 1992, s. 171-181; Yvonne Dold-Samplonius, "The Volume of Domes in Arabic Mathematics", *Festschrift for H.L.L. Busard*, ed. M. Folkerts ve J.P. Hogendijk, Rodopi B.V., Amsterdam, 1993, s. 93-107; Yvonne Dold-Samplonius, "How al-Kashi Measures the Muqarnas: A Second Look", *Mathematische Probleme im Mittelalter: Der lateinische und arabische Sprachbereich, Wolfenbütteler Mittelalter-Studien*, Vol 10, ed. M. Folkerts, Wiesbaden, Harrasowitz, 1996, s. 56-90; Yvonne Dold-Samplonius, "Calculation of Arches and Domes in 15th-century Samarkand". *Nexus. Architecture and Mathematics*, ed. Kim Williams, Pacini Editore, Pisa, 2000, s. 45-55; Yvonne Dold-Samplonius, "Calculating Surface Areas and Volumes in Islamic Architecture", *The Enterprise of Science in Islam. New Perspectives*, ed. Jan P. Hogendijk ve Abdelhamid I. Sabra, MIT Press, Cambridge Mass., 2003, s. 235-265; Yvonne Dold-Samplonius ve Silvia L. Harmsen, "Muqarnas: Construction and Reconstruction", *Nexus. Architecture and Mathematics*, ed. Kim Williams, Francisco J. Delgado Cepeda, Floransa, 2004, s. 69-77; Yvonne Dold-Samplonius ve Silvia L. Harmsen, "The Muqarnas Plate Found at Takht-i Sulaiman, A New Interpretation", *Muqarnas*, c. 22, Leiden, 2005, s. 85-94; Yvonne Dold-Samplonius, "Al-Kashi's Method to Calculate Arches". *Mélanges offerts à Hossam Elkhadem par ses amis et élèves, Archives et Bibliothèques de Belgique, Numéro Spécial*, 83, ed. Frank Daelemans, Jean-Marie Duvosquel, Robert Halleux, David Juste, Brüksel, 2007. Jan P. Hogendijk, "Mathematics and Geometric Ornamentation in the Medieval Islamic World", *European Mathematical Society, Newsletter*, no. 86, Aralık 2012, s. 37-43. Gülru Necipoğlu, *The Topkapı Scroll: Geometry and Ornament in Islamic Architecture*, Getty Research Center, Los Angeles, 1995. Alpay Özdural, "El-Kashi and Stalactites", METU JFA, 10/1-2, 1990, s. 31-49; Alpay Özdural, "Analysis of The Geometry of Stalactites: Buruciye Medrese In Sivas", *METU JFA*, 11/1-2, 1991, s. 57-71; Alpay Özdural, "Omar Khayyâm, Mathematicians and Conversazioni with Artisans", *Journal of the Society of Architectural Historians*, vol 54, 1995, s. 54-71; Alpay Özdural, "On Interlocking Similar or Corresponding Figures and Ornamental Patterns of Cubic Equations." *Muqarnas* (Leiden), c. 13, 1996, s. 191-211; Alpay Özdural, "A Mathematical Sonata for Architecture: Omar Khayyam and the Friday Mosque of Isfahan", *Technology and Culture*, c. 39, 1998, s. 699-715; Alpay Özdural, "Mathematics and Arts: Connections between Theory and Practice in the Medieval Islamic World", *Historia Mathematica*, c. 27, 2000, s. 171–201; Alpay Özdural, "The Use of Cubic Equations in Islamic Art and Architecture", *Nexus IV: Architecture and Mathematics*, ed. Kim Williams ve Jose Francisco Rodrigues, Kim Williams Books, Fucecchio (Floransa), 2002, s. 165-179. Mohammad-Ali Yaghan, "Decoding the Two-Dimensional Pattern Found at Takht-i Sulayman into Three-Dimensional Muqarnas Forms", *Iran*, 38, 2000, s. 77-95.

3 Özellikle şu iki makale: Özdural, "Omar Khayyâm, Mathematicians and Conversazioni with Artisans", *age*, s. 54-71 ve a.y., "Mathematics and Arts: Connections between Theory and Practice in the Medieval Islamic World", *age*, s. 171–201.

4 Bu işlem için bkz.: Yvonne Dold-Samplonius, "Practical Arabic Mathematics: Measuring the Muqarnas by al-Kāshi", *Centaurus*, 35, 1992, s. 193–242 ve aynı yazar, "How al-Kashi Measures the Muqarnas: A Second Look", *Mathematische Probleme im Mittelalter: Der lateinische und arabische Sprachbereich, Wolfenbütteler Mittelalter-Studien*, Vol 10, ed. M. Folkerts, Wiesbaden, Harrasowitz, 1996, s. 56-90.

5 Özdural, "Omar Khayyâm, Mathematicians and Conversazioni with Artisans", *age*, s. 54 vd..

6 Jonathan Bloom, *Paper Before Print. The History and Impact of Paper in the Islamic World*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 2001, s. 177-178.

7 Örneğin bkz. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Riyaz-ı Muhtar: Mir'atü'l-Mikat ve'l-Edvar ma Meemu'atü'l-Eşkal*. Bulak Matbaası, Kahire, 1303, 106'da madde 91: "Senenin her bir gününde şems kwaç derece ve dakika irtifada bulunmalı ki kıblenin istikametini göstere". Geleneksel yöntem için yeni bir metin: Muammer Dizer, *Rubu Tahtası*, Boğaziçi Üniversitesi, Istanbul, 1987, s. 70-73, 95, 130-132. Historiyografik bir inceleme: David A. King, "The Earliest Islamic Mathematical Methods and Tables for Finding the Direction of Mecca", *Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften*, 3, 1986, s. 82–149.

8 Howard Crane (çeviri ve notlar), *Risale-i*

Mi'mariyye, An Early Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture, E.J. Brill, Leiden, New York, Kopenhag ve Köln, 1987, s. 28, yazmada 13r-13v; s. 31, yazmada 17r.

9 *Age*, s. 34, yazmada 19v.

10 *Age*, s. 23, yazmada 6r.

11 Yere ve ölçülecek maddeye göre birim değişmesinin pek çok örneği için, burada gündeme taşınan sorunsallara değinmemesine rağmen, en yararlı başvuru kaynağı ve genel bibliyografik döküm şu: Halil İnalcık, "Introduction to Ottoman Metrology", *Turcica*, XV, 1983, s. 323 vd.

12 Crane, *age*, s. 76-77, yazmada 62r-63r.

13 Gülsün Tanyeli ve Uğur Tanyeli, "16. Yüzyıl Osmanlı Mimarlık Teknolojisi", *Türk Kültüründe Sanat ve Mimari. Klasik Dönem Sanatı ve Mimarlığı Üzerine Denemeler*, ed. M. Saçlıoğlu, G. Tanyeli, 21. Yüzyıl Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul, 1993, s. 126, konuya ilişkin Osmanlı belgeleri s. 146'da dipnot 3.

14 Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557) II. Cilt. İnşaata ait Emir ve Fermanlar*, TTK Yay., Ankara, 1979, s. 129'da belge no. 281.

15 Muhammed ibn Ahmed ibn Iyas, *Journal d'un bourgeois du Caire*, çev. Gaston Wiet, 2. Cilt. Paris, 1960, s. 400'den aktaran Alpay Özdural, "Sinan's Arşın: A Survey of Ottoman Architectural Metrology", *Muqarnas*, XV, 1998, s. 104.

16 Bkz. Halil İnalcık, *age*, s. 329 vd.

17 *Age*, s. 330-331.

18 Edward W. Lane, *An Account of the Manners and Customs of Modern Egyptians*, Londra, 1836, 2. ciltte s. 370 vd. (Appendix B.).

19 Ömer Lütfi Barkan, *age*, s. 101-114'te belge no. 213-258.

20 *Age*, s. 62- 69'da belge no. 125-129.

21 *Age*, s. 53'te belge no. 108.

22 Böyle bir ölçmeye en fazla yaklaşan örnek El-Kaşi'nin yazımını 1427'de bitirdiği "Miftah el-Hesab"ıdadır (IV. Kitap, 8. Bölüm). Orada ağırlığı bilinen nesnelerin hacmini ölçme meselesi ele alınıyor. Hacim-ağırlık korelasyonunun iki tablo halinde düzenlenmiş olduğu bölümde, birinci tablo 100 miskal ağırlığındaki 30 ayrı maddenin her birinin hacmine eşit hacimdeki suyun ağırlığını; ikinci tablo ise 100 miskal altının hacmine eşit hacimdeki aynı 30 maddenin her birinin ağırlıkları tanımlanıyor. Bkz. Mohammad K. Azarian, "Meftah al-Hesab: A Summary", *Missouri Journal of Mathematical Sciences*, 12/2, Bahar 2000, s. 86. Ancak bu tabloların da fizikomatematik değil, fizikososyal ölçmeye işaret ettiği söylenebilir. Aynı ağırlıktaki maddeleri hacim, aynı hacimdeki nesneleri ağırlık bağlamında karşılaştırmaya dayanan bu işlem —çağı için çok parlak bir deneme olsa da— bileşik birim üretimiyle ilgili değildir.

23 Ayrıntı için bkz. Clemens Herschel, *The Two Books on the Water Supply of the City of Rome of Sextus Julius Frontinus, Water Commissioner of the City of Rome, A.D. 97*, Dana Estes, Boston, 1899 (?), s. 231 vd.: Chapter V, "Measuring Water A.D. 97".

24 Bu ilişki için: Uğur Tanyeli, "16. Yüzyıl Osmanlı Su Teknolojisinin Kökenleri: Suyu Arayan Şehir, İstanbul, 7, Ekim 1993, s. 99-105.

25 Kazım Çeçen, *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri*, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi İSKİ G.M., İstanbul, 1988, s. 183-185. Aynı yazarın Osmanlı suyollarına ilişkin tüm kitaplarında hemen hemen aynı bilgiler, debi hesapları ve tablolar yer alır.

26 1149/1727 tarihinde İbrahim Usta adlı bir suyolcunun ifadesini kayda geçiren Mehmed Rif'at Efendi'nin hazırladığı layihaya dayanarak: Galip Ata, "İstanbul Evkaf Suları", *Sıhhiye Mecmuası*, 16, 1922'den aktaran: Kazım Çeçen, *age*, s. 184.

27 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane. Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yay., İstanbul, 1995, s. 169'da 1816 yılı envanteri, no 166: "(...) Belidor'un hidrolik ta'bir olunur nakl-i miyah ilmine da'ir kitab". Bu, Belidor'un sözkonusu kitabının çok sayıdaki baskılarından biri olmalıdır: Bernard Forest de Bélidor, *Architecture hydraulique, ou l'art de conduire d'élever et de ménager les eaux pour les différents besoins de la vie*, 4 cilt, Paris, ilk baskı 1737

28 Nasuhü's-Silahi, *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, yazma no. 5964.

29 Katip Çelebi, *Kitab ı Cihannüma li Katip Çelebi*, Darü't-Tıba'ati'l-Mamure, İstanbul, 1145/1732. 17. Yüzyıl ortalarında yazılmış metne Müteferrika çok kapsamlı ek yapmış olmakla birlikte mesafe tanımlama mantığı değişmemiştir.

30 "Temporal saat" terimi zaman ölçüsünün doğanın ritmine doğrudan bağımlı olduğu bir sistemdeki zaman ölçü birimini tanımlar. Örneğin, güneşin doğuşu ile batışı arasındaki süreyi 12'ye bölmek suretiyle elde edilen zaman aralığı temporal saattir. Uzunluğu her gün bir önceki günden farklıdır. Bugünkü zaman ölçüm sistemindeyse saatin uzunluğu doğaya endeksli değil, salt matematikseldir ve saat aralıkları her halükarda eşittir. Bu meseleyi tüm komplikasyonlarıyla, ancak sadece Avrupa için ele alan şu kitaba bkz. Gerhard Dohrn-van Dossum, *History of the Hour: Clocks and the Modern Temporal Orders*, çev. T. Dunlap, The University of Cchicago Press, Chicago ve Londra, 1996.

31 Bu meseleyi ayrıntılı olarak şurada çeşitli komplikasyonlarıyla birlikte tartışmıştım: Uğur Tanyeli, "The Emergence of Modern Time Consciousness in the Islamic World and the Problematics of Spatial Perception", *Anytime*, ed. C. Davidson, Anyone Corp. ve MIT Press, New York, Cambridge Mass. ve Londra, s. 158-167.

32 Örneğin, Uşun Tükel. *Beyan-ı Menazil'in Resim Dili: Bir Yapısal Çözümleme*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bölümü yayımlanmamış doktora tezi, 1990. Aynı konuda: Uşun Tükel, "Beyân-ı Menâzil'in Resim Dili Üzerine Bir Anlamlandırma Denemesi", *Türk Kültüründe Sanat ve Mimari (Klasik Dönem Sanatı ve Mimarlığı Üzerine Denemeler)*, ed. M.Z. Saçlıoğlu, G. Tanyeli, 21.Yüzyıl Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul, 1993, s. 190-205. Daha genel bir değerlendirme: Çiğdem Kafescioğlu, "Osmanlı Şehir Tahayyülünün Görsel ve Edebi İzleri: Onaltıncı ve Onyedinci Menzilnamelerinde ve Seyahatnamelerinde Şehir İmgeleri", *Gelenek. Kimlik ve Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat. Prof.Dr. Günsel Renda'ya Armağan*, ed. Zeynep Yasa Yaman, Serpil Bağcı, Hacettepe Ü. Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Böl., Ankara, 2011, s. 139-150.

33 Üzerinde geniş bir literatürün odaklandığı bu itinerer-harita için kapsamlı bir yeni çalışma: Richard Talbert, *Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

34 Bu tür itinererler için bkz. O Cuntz ve J. Schnetz (ed.), *Itineraria Romana. Vol. 1. Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense; Vol. 2, Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonus Geographica*, Leipzig, 1929, 1940.

35 Örnekler için: Kâzım Çeçen, *Süleymaniye Suyolları*, İstanbul Teknik Üniversitesi, İnşaat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1986; Kâzım Çeçen, Celâl Kolay, *Topkapı Sarayı'na Su Sağlayan İsale Hatları*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi, İstanbul, 1997

36 Bkz. A. Süheyl Ünver, *Fatihin Oğlu Beyazid'in Su Yolu Haritası Dolayısiyle 140 Sene Önceki İstanbul*, İstanbul Belediyesi, İstanbul, 1945. Kâzım Çeçen, *II. Bayezid Suyolu Haritaları*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi, İstanbul, 1997

37 Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, A. Hamdi Furat (haz.), *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, 2 cilt, IRCICA, İstanbul, 2000.

38 Örneğin: Pınar Emiralioğlu, *Geographical Knowledge and Imperial Culture in the Early Modern Ottoman Empire*, Ashgate, 2014.

39 Ne yazık ki, Osmanlı "dönüm"ü üzerine bir araştırma bilmiyorum. Ancak, *Risale-i Mi'mariyye*'ye göre, 17. yüzyılda artık benna zirası ile ölçülen bir alan birimiydi ve boyutu 35x35, 45x45 ve 60x60 zira şeklinde değişiyordu. Bkz. Crane, *age*, Appendix, s. 111. "Actus" ve kökeni için bkz. O. A. W. Dilke, *The Roman Land Surveyors, An Introduction to the Agrimensores*, Davis & Charles, Milton Abbot, 1971, s. 82.

40 Yüzölçümü bilgisinin doğuşu ve boyut rank-size analizi bağlamında kentsel mülk dağılımı meselesi için: Hatice Gökçen Özkaya, *18. Yüzyıl İstanbul'unda Barınma Kültürü ve Yaşam Koşulları*, YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul, 2011. Bu çalışma yakında İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul Araştırmaları Dizisi içinde yayımlanacaktır.

41 Ömer Faruk Günenç, *XIX. Yüzyıl Mardin Barınma Kültürü 1837-1866* Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kayseri, 2014, s. 62 vd..

42 Yazma: Sai Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, Hm 491i, s. 5b. Yazmayı notlandırarak yayımlayan Crane ve Akın araştırmadıkları bu aracın usturlab veya rubu tahtası olduğunu iddia ederler. Bkz. Howard Crane ve Esra Akın (eleştirel yayım, notlar, çeviri), Gülru Necipoğlu (ed. ve önsöz) , *Sinan's Autobiographies. Five Sixteenth-Century Texts*, Brill, Leiden ve Boston, 2006, s. 118 (çeviri) ve s. 135 dipnot 77'de açıklama. Usturlab veya rubu tahtası ile benzerliği bile olmayan havayi terazinin kullanılışının ayrıntılı anlatımı için: Uğur Tanyeli, *Türkiye'nin Görsellik Tarihine Giriş*, Akın Nalça, İstanbul, 2009, s. 35-43.

43 *Age*.

44 İstanbul'da Pera Müzesi'nde ve Sadberk Hanım Müzesi'nde havayi teraziler vardır. Pera Müzesi ölçü araçları bölümündeki örneklerin kullanım esaslarını tanımlamıştım. Bugün sergide o tanımlama görselleştirilmiştir.

45 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.1815.

46 Comte Andreossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812. 1813 et 1814., et pendant l'année 1826*, Paris , 1828, s. 434-438. Ayrıca *Atlas* cildinde Pl. IV.

47 Bu araç için bkz. Muammer Dizer, *age*. Ayrıca yapımı ve kullanımı için: Ahmed Ziya bin Rıza, *Rubu Tahtası Kullanım Kılavuzu*, ed. Şinasi Acar, Atilla Bir, Mustafa Kaçar, Biryıl Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2010; Ahmed Ziya bin Rıza, *Rubu Tahtası Yapım Kılavuzu (Rubu Dairenin Esası ve Usul-i Tersimi)*, Ed. M. Şinasi Acar, Atilla Bir, Mustafa Kaçar, Ofset Yayıncılık, İstanbul, 2014.

48 Beydilli, *age*, s. 375'te Raıb Efendi'nin 1801 tarihli, Mühendıshane'ye aktarılan malları envanterinde 1. sırada yer alıyor. Ancak, adı geçen mimarın rubu tahtasının Ratıb Efendi'nin muhallefatına nasıl dahil olduğunu bilmiyoruz.

49 Açı ölçüm meselesi için daha ayrıntılı bir değerlendirme: Tanyeli, *Türkiye'nin Görsellik...*, s. 28 vd.

50 Yazma: Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi Kitaplığı, nr. 86. Kitabın bir diğer nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, No. 1585 H. 611'dedir.

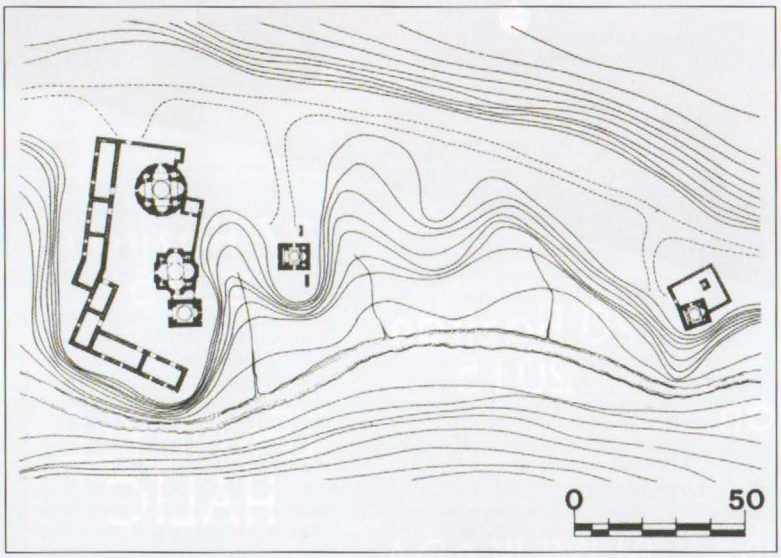
51 Mimarlık bilgisinin teknik iletimi meselesinde yoğunlaşan şu üç makale bir başlangıç okuması için yararlıdır: Renata, Holod, "Text, Plan, and Building: On the Transmission of Architectural Knowledge", *Theories and Principles of Design in Architecture of Islamic Societies*, ed. Margaret, B. Ševčenko, Cambridge, The Aga Khan Program for Islamic Architecture at Harvard University and the Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, Mass., 1980, s. 1–12. Gülru Necipoğlu, "Plans and Models in Fifteenth- and Sixteenth-Century Ottoman Architectural Practice", *Journal of the Society of Architectural Historians*, 45, 1986, s. 224–243. Jonathan M. Bloom, "On the Transmission of Designs in Early Islamic Architecture", *Muqarnas*, c. 10, Essays in Honor of Oleg Grabar, Brill, 1993, s. 21-28.

ADIM ADIM
İstanbul®
14 Haziran 2015
KÖŞE BUCAK HALİÇ
14 Haziran 2015
YUVACIK BARAJI
SERİNDERE KANYONU
İNÖNÜ YAYLASI
20 Haziran 2015
BÜYÜKADA
27 Haziran 2015
TEKNEYLE HALİÇ
28 Haziran 2015
BOĞAZİÇİ YALILARI
fest
FEST TRAVEL
30.yıl
Detaylı Bilgi için;
0212 216 10 36 / 37
www.festtravel.com
yurtici@festtravel.com

KURTARILMASI GEREKEN BİR ANIT
KHIDZGONK SURP SARKİS KİLİSESİ

PATRICK DONABÉDIAN

Bu yayının iki temel amacı var: Khıdzgonk Manastırı'na ait yapılar bütününün genel kompozisyonunda, mimarisinde ve süslemelerinde öne çıkan özellikleri anımsatarak, yapının taşıdığı büyük önemi ve istisnai değeri tartışmasız biçimde gözler önüne sermek, böylelikle de özel bir ilgiyi hak ettiğini vurgulamak: halihazırdaki durumunu kısaca inceledikten ve uğradığı yıkımların olası nedenleriyle ilgili varsayımları gözden geçirdikten sonra, geriye kalan son derece değerli fakat bugün yıkılma tehdidiyle karşı karşıya olan tek öğenin acilen koruma altına alınması gerektiğinin altını çizmek.

Çizim 1. Khıdzgonk. P. Cuneo'ya göre manastırın genel planı, 1988.

ÇEVİRİ: ALİ BİLGİN

Khıdzgonk Manastırı'nın kalıntıları ortaçağ Ermenistan'ının Ayrarat vilayetine bağlı Şirak kantonunun batı kısmını oluşturan bugünkü Kars ilinin Digor (eski Tekor) ilçesine birkaç kilometre uzaklıkta, Türkiye-Ermenistan sınırının yaklaşık yirmi kilometre batısında bulunmaktadır. Coğrafi koordinatları: 40° 22' 50" kuzey ve 43° 22' 35" doğu. Manastır vaktiyle Digor/Tekor Nehri'nin sol kıyısında, üzerinde üç küçük düzlük bulunan alçak bir tepede kuruluydu. (Çizim 1) Beş kilisesi (bu nedenle Türkçe adı da "Beş Kilise"dir), iki haçkar-şapeli (veya "duvara gömülmüş haçkarları"), manastır yaşamına ait birçok bina ve müştemilatı, bir okulu ve 19. yüzyıl sonlarında düzenlenmiş bahçeleri vardı. (Foto 1-4) Olasılıkla 10-11. yüzyıllarda kurulan fakat esas olarak 11. yüzyılın ilk elli-altmış yılında kurumlaşan manastır, bin yılı aşkın yaşamı boyunca birçok defa onarımdan geçti. Başlıca onarımlar 13. yüzyıl başlarında (aşağıda 1213 ve 1216'da yapılan onarım ve tadilattan söz edeceğiz) ve bu toprakların 1878 yılında Rusya'nın denetimine girmesinden sonra yapıldı. Manastır o yıllarda Çarlık ordusu generallerinden H. Lazareff'in (Lazareanc') maddi himayesine girmiş, bir hac yeri haline gelmişti, özellikle de sağaltıcı etkileriyle tanınan su kaynakları nedeniyle rağbet görüyordu. 1920'de[1] henüz manastır külliyesinin tamamı ayaktayken, 1959 yılındaki ziyareti sırasında J.M. Thierry ayakta kalmış tek bir kilise bulabilmişti: Surp Sarkis Kilisesi. (Foto 5) Onun da güney cephesinde "derin bir yarık" bulunuyordu. Diğer dört ibadethane ile dinsel olmayan diğer eserler ise tümüyle tahrip edilmişti.[2] Manastırın korunmuş haliyle görünüşünü ressam Martiros Sarian 1929 tarihli bir deseninde ölümsüzleştirmiştir.[3]

Esas olarak erişilebilen tarihi belgelerden[4] hareketle bugüne değin kaleme alınan birkaç küçük değinide Khıdzgonk Manastırı hakkında kısa betimlemelere zaten yer verilmiştir, bazısında bunlara birtakım tarihsel bilgiler ve mimariye ilişkin yorumlar[5] da eşlik eder. Bu konuda yazılmış daha ayrıntılı bir makale de yayımlanmayı beklemektedir.[6] Bu yayının ise iki temel amacı vardır: Manastıra ait yapılar bütününün genel

kompozisyonunda, mimarisinde ve süslemelerinde öne çıkan özellikleri anımsatarak, yapının taşıdığı büyük önemi ve istisnai değeri tartışmasız biçimde gözler önüne sermek, böylelikle de özel bir ilgiyi hak ettiğini vurgulamak; halihazırdaki durumunu kısaca inceledikten ve uğradığı yıkımların olası nedenleriyle ilgili varsayımları gözden geçirdikten sonra, geriye kalan son derece değerli fakat bugün yıkılma tehdidiyle karşı karşıya olan tek öğenin acilen koruma altına alınması gerektiğinin altını çizmek. Bu anlamda, bu bildiri Dünya Anıtlar Fonu, Norveç Kültürel Miras Araştırmaları Enstitüsü ve Anadolu Kültür tarafından 28 Eylül-5 Ekim 2013 tarihlerinde Kars'ta düzenlenen uluslararası "Ani in Context" atölyesinin misyonuna katkıda bulunmayı amaçlamaktadır ve bu atölyenin sonuç raporuna[7] dayanmaktadır.

MANASTIRIN ÖNEMİ VE DEĞERİ

Yapıların Genel Düzenlenişi

Nakledeceğimiz ilk gözlemler manastırın eski haline ilişkindir; ne yazık ki artık bu gözlemleri yerinde incelemelerle doğrulayamıyor veya derinleştiremiyoruz. Öncelikle Khıdzgonk Manastırı'nın, öğelerin az çok dağınık konumlanışlarıyla dikkati çeken genel düzenlenişini ele alalım. Bu düzenleniş kuşkusuz, yapıların küçük boyutlarda, zeminin elverişli olduğu yerlere inşa edilmiş olmasından ileri geliyordu, fakat aynı zamanda mimari eserle doğal çevre arasındaki ahenge pitoresk bir örnek oluşturan geniş bir özgürlük sergiliyordu. Doğayla böylesine iç içe geçmek Ermeni dini mimarisinin, özellikle de manastır mimarisinin ayırt edici özelliklerinden biridir. Bununla birlikte bu sıkışık coğrafya, duvarlarla çevrili ana kilise yapıları grubuna görece geniş, dikdörtgen biçimli bir alan açılarak, üç ana kiliseyi birbirine bağlayan geleneksel doğu cephesinin, Ermeni manastır mimarisinin mekânsal düzenlemelerinde epey sık uygulanan bir kural uyarınca[8] az çok doğrusal bir hat oluşturacak şekilde düzenlenmesine de engel olmamıştı. Diğer

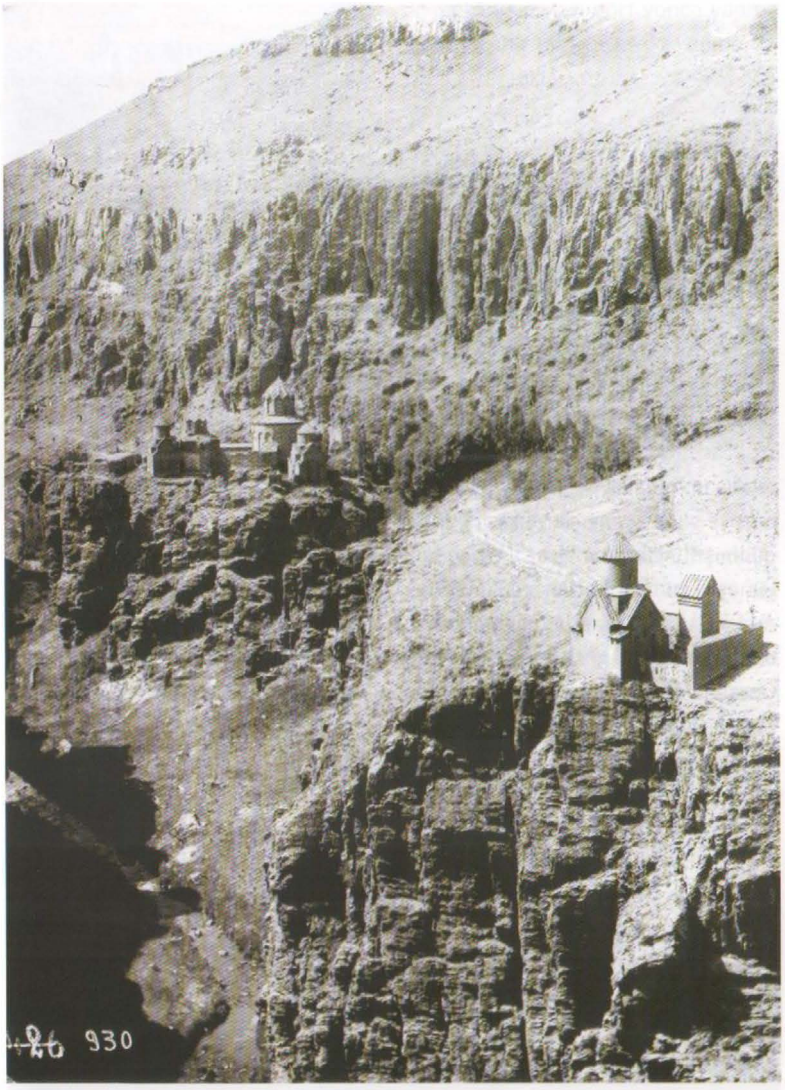

Foto 1. Khıdzgonk. Manastırın beş kilisenin de dahil olduğu güneydoğudan genel görünüşü, yakl. 1900.

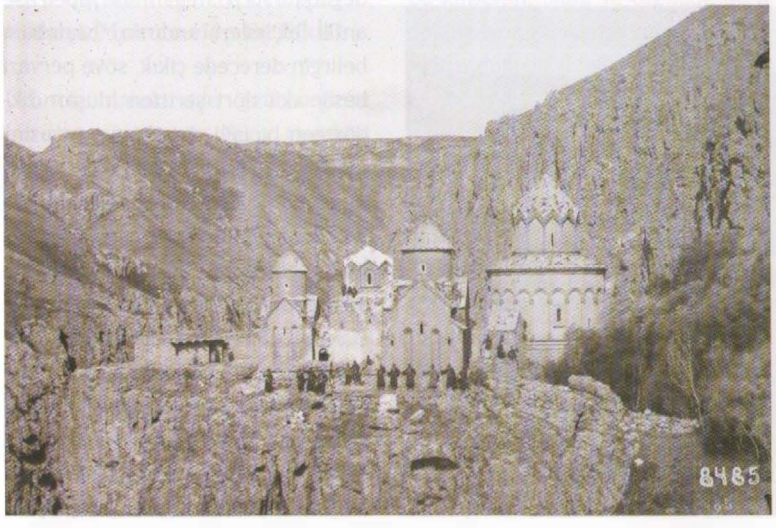
Musée Histoire d'Arménie (MHA) no: 930.

Foto 2. Khıdzgonk. Dört kilisenin doğudan genel görünüşü.

Fotoğraf: Y. Kiwrkean, 1881. MHA no: 8485.

Foto 3. Khıdzgonk. Doğudan genel görünüş, yakl. 1900.

MHA no: tb058349.

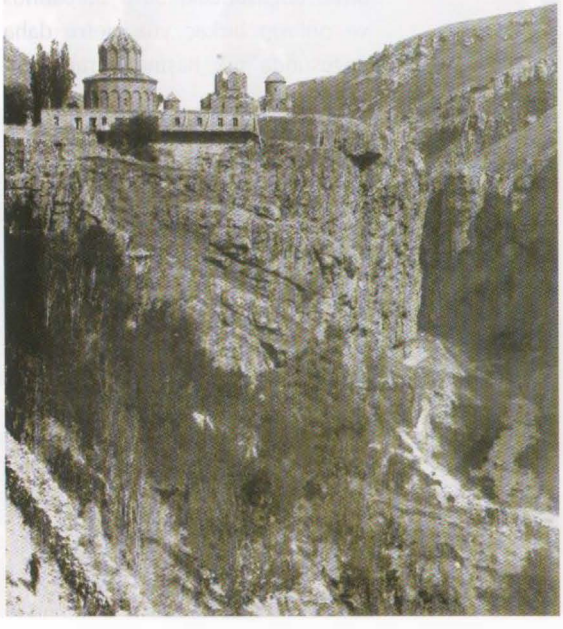

Foto 4. Khıdzgonk. Dört kilisenin doğudan genel görünüşü, yakl. 1900.

Fotoğraf: T'.T'oramanean, MHA no: 1543/4400.

manastır binaları ise aynı düzlüğün batı ve güney yamaçları üzerine inşa edilmişti. Merkezi grup kuzeyden güneye şu yapılardan oluşuyordu: Ana kilise Surp Sarkis (ayakta kalan tek kilise), (Foto 5) sonra küçük Surp Garabed (Yahya Peygamber) Kilisesi ve Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Kilisesi (son iki kilisenin sırası bazı yayınlarda farklıdır). Diğer iki şapel ise daha doğudaki başka kayalık çıkıntılar üzerine inşa edilmişti. (Foto 1) İşte böylece, dikkate değer derecede güzel seçilmiş bir yerde, doğayla mükemmel bir ahenk içinde, geleneklere riayetle tasarım özgürlüğünün iç içe geçişinin özgün bir örneğini görmek mümkün oluyordu.

Üç Şapelden Oluşan Türdeş Grup

İkinci belirlememiz ise manastırın üç şapeline ilişkin: ana grubun güney ucundaki Surp Asdvadzadzin, onun biraz doğusundaki Surp Stepannos ve onların birkaç yüz metre daha doğusunda tek başına duran Surp Krikor Lusavoriç şapelleri.[9] Bu üçü siluetlerinin benzerliğiyle dikkat çekiyordu. Eski fotoğraflarda bir paralelkenar içine yerleştirilmiş içten haç planlı ve küçük kubbeli üç ayrı yapı görülüyor. İnce uzun oranları (haç kollarının çatılarındaki vurgulu eğimlerinin) birbiriyle benzerdir; her birinin konik külahlı yüksek silindirik birer tamburu ve özellikle doğu cephelerinde dilimli yelpaze biçimli bingilerle son bulan iki düzlemli nişlerin yarattığı iki dikey oluğu vardır. Bununla birlikte şapellerin arasında taş renkleri ve plan ölçüleri bakımından farklılıklar bulunuyordu. Surp Asdvadzadzin (Foto 6) 19. yüzyıla kadar, kubbeyle örtülü tek bir neften oluşuyordu[10] ve içine hemen batısında bulunan, fakat sonradan yıkılan kemerli küçük bir giriş kapısından giriliyordu; kızıl-kum rengi tüf taşından yapılmış diğer iki şapel ise biraz daha geniş olup, kubbeli oda veya kapalı içten haç plana uyuyordu, doğuya bakan köşelerinde de iki küçük apsidyolden oluşan ayine hazırlık odaları (sakristileri) vardı.[11]

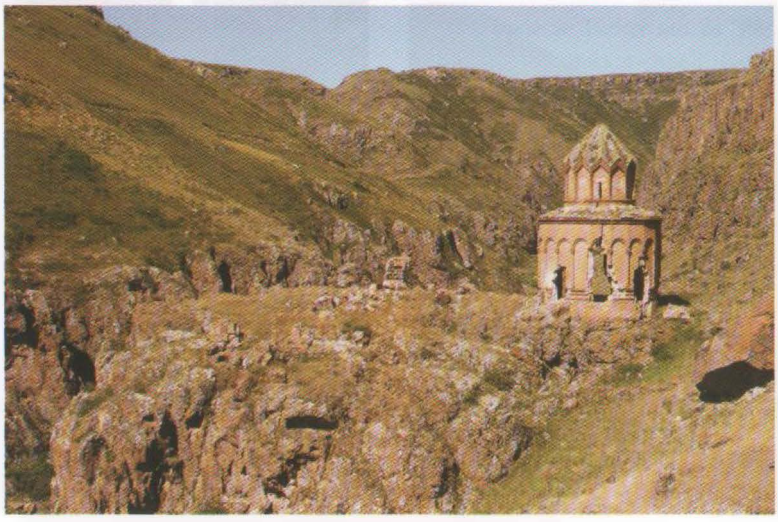

Foto 5. Khıdzgonk. Günümüzde doğudan genel görünüş. Tek başına Surp Sarkis Kilisesi (1024), 2013.

Ana kilise grubunun dışına inşa edilen doğu yönündeki bu şapellerin her ikisi de olasılıkla cenaze merasimlerinde kullanılıyordu. Nitekim Surp Stepannos'un (Foto 7) mihrabının hem kuzeyinde hem de güneyinde iki grup kaide bulunuyor ve muhtemelen bunların her biri, birbirine bitiştirilmiş üçer haçkar[12] taşıyordu. Şapelin çevresinde de yakınlardaki Keç'ror (bugünkü Keçivan) kenti sakinlerinden 1208-1211 savaşlarında ölenlerin mezar taşları dikiliydi.[13] Surp Krikor Lusavoriç (Foto 9) şapeli ise "mütevazı biçimde", dört köşeli bir avlunun güneybatı köşesini işgal ediyordu; bu avlunun merkezinde ise, beş basamaklı bir kaidenin üzerinde "istisnai ve muhteşem"[14] bir haçkar-şapeli ("duvarla çevrilmiş haçkar") bulunuyor ve alışılmadık bir biçimde bu ikincil inziva yahut cenaze-anma avlusunun hâkim mimari unsurunu teşkil ediyordu. Bu konuya makalemizin sonlarında, Surp Sarkis Kilisesi'nin kuzeyindeki haçkar-şapelini tanıtırken yeniden değineceğiz; çünkü bu iki küçük anıt birbiriyle epeyce yakından akrabadır.

Bu üç şapelin hangi tarihlerde yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir, ancak Surp Sarkis'le az çok çağdaş olmaları, yani 11. yüzyıl başlarında yapılmış olmaları olasılığı yüksektir. Surp Asdvadzadzin'in üzerinde 1213 tarihli bir yazıtta Khıdzgonk'u ihya ettiren ve yapıya hibelerde bulunan "[...] şehinşah Zakarya'nın sadık hizmetkârı Dikran"dan[15] söz edilir, fakat bu, ilk inşasının 10. yüzyıl-11. yüzyıl başına[16] tarihlenmesine engel değildir. Surp Stepannos Şapeli ise antik biçimleri andıran, baştabanı belirgin derecede çıkık, söve pervazı basamaklı dört şeritten oluşan dikdörtgen biçimli giriş kapısı sayesinde, bu üslubun karakteristik olduğu 11. yüzyılın ilk otuz kırk yılına tarihlenebilmektedir.[17] (Foto 8) Bu giriş kapısı güney cephesinin merkezine nazaran hafifçe soldadır (Bu türden "fanteziler" ortaçağ yapılarında nadir sayılmaz). Yeri gelmişken, kapı baştabanın üzerindeki asma kabartmasının işçiliğinin inceliğine ve çiziminin özgünlüğüne işaret etmeden de geçmeyelim: Asmanın kıvrıla kıvrıla yük-

Foto 6. Khıdzgonk. Surp Asdvadzadzin Şapeli, solda -güneyden (sağda = kuzeyden: Surp Garabed [Vaftizci Yahya] Kilisesi), güneyden görünüş, yakl. 1910.

Fotoğraf: G. Yovsēp'ean. MHA no: 1071.

selen dallarından dökülen salkımlar, yaprakların kabartmalı figürleriyle münavebeli olarak, derin oyulmuş zemin üzerinde kabarık hatlarıyla net biçimde öne çıkar.[18] Aynı itinalı işçilik, bu cephedeki iki düzlemli nişlerin üst ucunda bulunan dilimli yelpaze biçimindeki bingilerin süslemesinde ve aşağıda, cephenin tam ortasına açılmış pencerenin üzerini vaktiyle örten dizi damlalar biçimindeki sivri kemerde de göze çarpar. En nihayet, Surp Krikor'un avlusundaki büyük haçkarın dibine dikilmiş üç mezar taşından birinde 1034 tarihi okunur.[19] Tarihlendirilmeleri konusundaki kısmi tereddüdün haricinde üslup bakımından türdeş sayılabilecek bu üç küçük ibadethane, öyle görünüyor ki, diğer iki kilisenin canlı formlarına ve neredeyse ışıyarak genişleyen iç hacimlerine birer kontrpuan olarak tasarlanmış. İnce uzun siluetleriyle de yapılar bütünün zarafetine katkıda bulunuyorlar.

Surp Garabed (Vaftizci Yahya) Kilisesi, Muhtemelen En Eskisi

Üçüncü olarak dile getireceğimiz bir dizi gözlem de Surp Garabed Kilisesi'yle ilgilidir (Bazı kaynaklarda Surp Asdvadzadzin diye geçer). Planının çizimindeki düzensizlikler, (Çizim 2) en azından köşeli sakristileri, biçimlerdeki bir nevi beceriksizlik yahut kabalık ve yontulu süslemelerin görece sadeliği manastırın en eski yapısı olduğunu gösterir. (Foto 10) İleride de göreceğimiz gibi 9. yüzyıl ile 10. yüzyıl başına tarihlenmesi için pek çok gerekçe vardır.[20]

Katolikos Anania ile Pakraduni Kralı Gagik'ten söz eden 1006 tarihli yazıt[21] muhtemelen bir onarım faaliyetini anlatmaktadır. Dış planın, köşe şapellerinin ve kapıların konumlarındaki düzensizlik belki de bu onarımdan kaynaklanmaktadır.[22]

Bu kilisenin, planı ve özellikle de iç dekorasyonu bakımından 20-30 kilometre doğuda (bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti sınırları içinde) bulunan ve tasarımının arkaizminden ötürü 9-10. yüzyıllara tarihlenmesi konusunda uzlaşılmış olan Zarinça (Zarnǰa, Zarinč) Kilisesi'yle bir çeşit akrabalığı bulunduğu söylenebilir.[23] (Foto 12,13) Kısmen içte yonca planlıdır. Zarinça'nın yonca planının kuzeydoğu köşesinde tek bir oda bulunur; Khıdzgonk Surp Garabed Kilisesi'nde ise dört şapel vardır, fakat öylesine küçüktürler ki köşeleri tümüyle kapatmazlar. Khıdzgonk'ta iç mekân sınırları dört yonca yaprağının dışına taşar. Her iki yapıda da yonca yapraklarının dış cephede çokgen çıkıntıları vardır: Khıdzgonk'ta yamuk kesitli, Zarinça'da beşgen kesitlidirler. Zarinça'da kubbeye pandantiflerle geçilir, Khıdzgonk'ta ise bingiler kullanılmıştır; bu durum biçimlerdeki düzensizlikle birlikte düşünüldüğünde, kiliseyi Zarinça'dan bile erken bir döneme tarihleyebileceğimizi yahut hiç değilse 9. yüzyıl sonuyla 10. yüzyıl başından(?) geç bir tarihe yerleştiremeyeceğimizi gösteriyor. Khıdzgonk'ta başka yerde örneği olmayan yatay bir süsleme şeridi pencerelerin üzerinden dolaşarak tüm cepheleri baştan başa kat eder. Epeyce geniş ve düz olan bu şerit hafifçe aralıklı ve birbirine paralel

Foto 7. Khıdzgonk. Surp Stepannos Şapeli, batıdan görünüş.

Fotoğraf: G. Yovsēp'ean, yakl. 1910. MHA no: 3247.

Foto 8. Khıdzgonk. Surp Stefanos Şapeli (ilk yapılışı yakl. 11. yüzyıl), güney cephesi, yakl. 1900.

MHA no: tb058360.

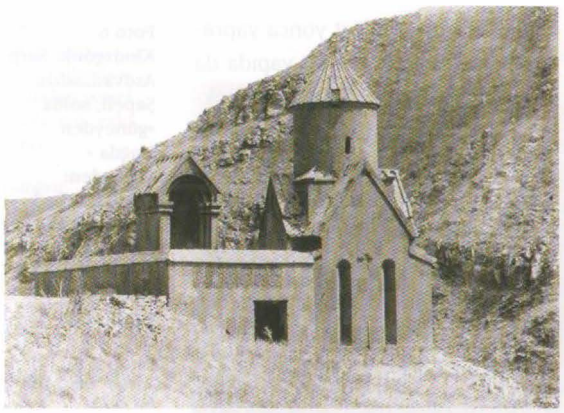

Foto 9.
Surp Krikor Lusavoriç Şapeli, kuzeybatıdan genel görünüş, yakl. 1900.

MHA no: tb058354.

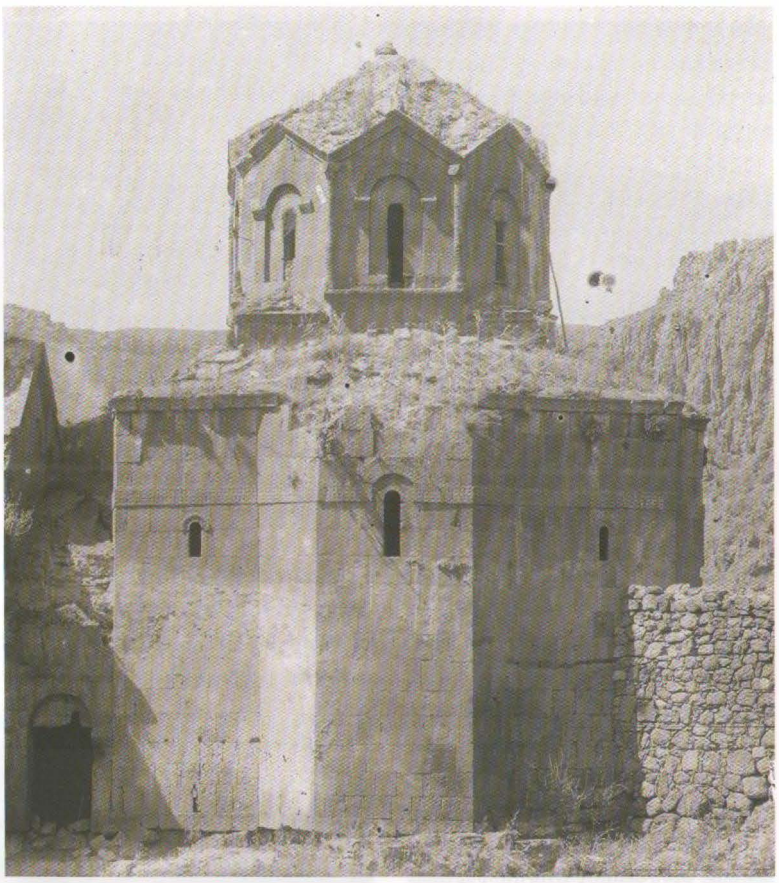

Foto 10.
Surp Garabed (ilk yapılışı yakl. 9. yüzyıl sonu-10. yüzyıl başı), doğudan görünüş, yakl. 1910.

Fotoğraf: T.T'oramanean, MHA no: 4404.

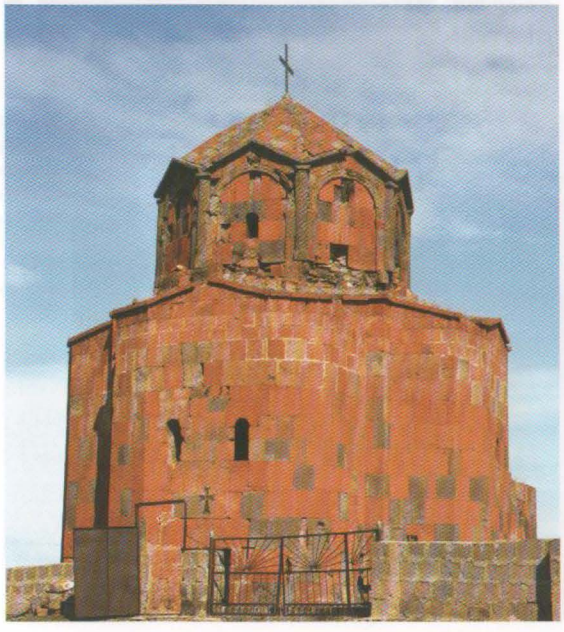

Foto 11.
Zarinça (ilk yapılışı yaklaşık 9. yüzyıl sonu-10. yüzyıl başı), güneyden görünüş.

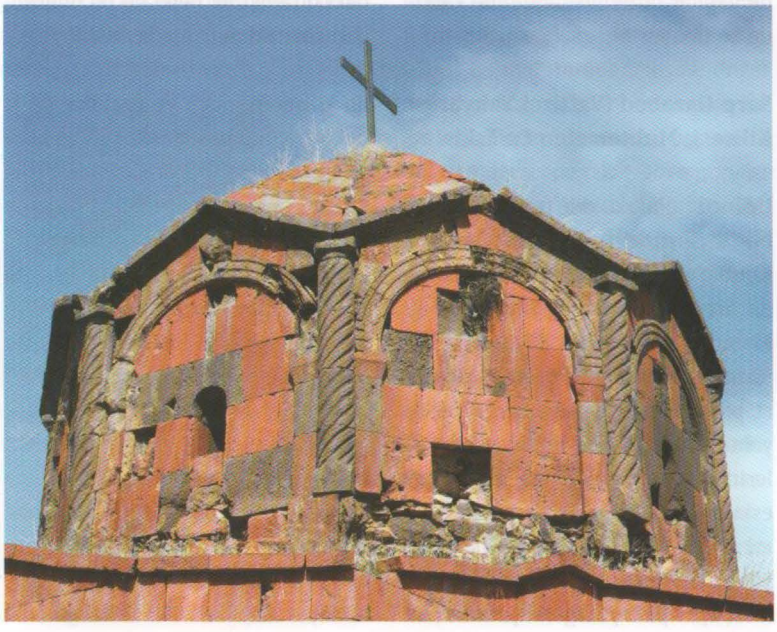

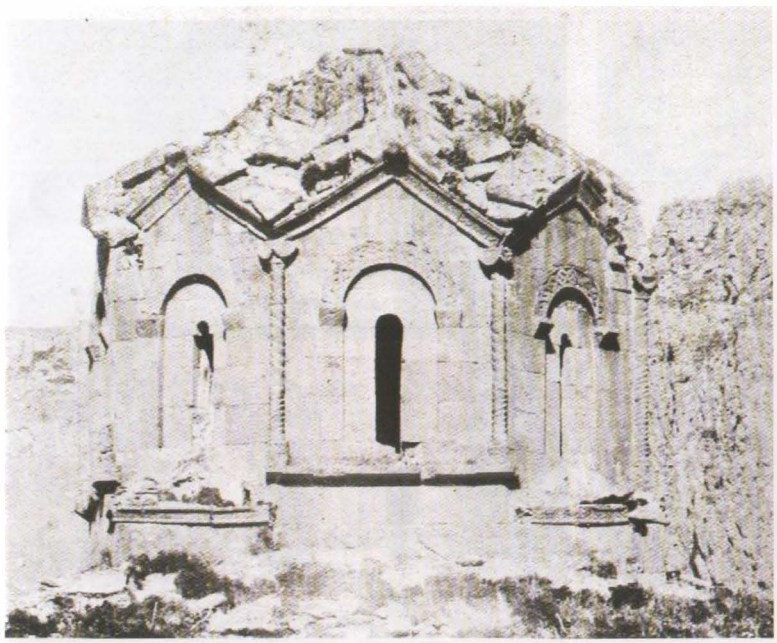
Foto 12.
Zarinça, tambur ve şemsiye biçiminde külah.

Fotoğraflar: Zaven Sargsyan.

iki sıra halinde uzanan küçük dairevi figürlerden oluşuyordu. Dolayısıyla şeridin kendisi kadar süslemesi de orijinaldi.

Her iki yapıda, Khıdzgonk'ta (Foto 13) olduğu gibi Zarinça'da (Foto 12) da, kubbenin biçimi dikkatleri üzerine çeker—aşağıda tekrar bu konuya döneceğiz—sekiz saçaklı külah, sekizgen tamburun her bir köşesinde bulunan yarım sütunlar üzerine oturur. Her iki kilisede sekizgen tamburun köşelerine yerleşen bu yarım sütunlar burguludur. Zarinça'nınkiler epeyce kalındır. Yeri gelmişken, burma sütunların 10. ve 11. yüzyıllarda özellikle Kars'ta, Ani Surp Krikor Bahlavuni Kilisesi'nde, Horomos'ta, İşkhan'da ve Dao'daki Oşkhk'ta görüldüğünü de anımsatalım. Khıdzgonk'ta ise burma sütunlar ilginç bir biçimde, sekizgen tamburun yalnızca dörtlü eksen cephelerinde, kaidelerinden geçen bir şeritle birbirine bağlanır. Her iki yapıda tambur un sütunlar arasında kalan sekiz yüzeyi girintili yapılarak hafifletilmiştir; bu girintiler derinliksiz kemerlerle son bulur. Kemerler Khıdzgonk'ta işlemeli, Zarinça'da ise olukludur. Yassı duvar ayakların üzerinde bulunan paralelkenar biçimindeki kemer dayanaklarına damlalıklar oyulmuştur. Bu oldukça ağır çeken özgün süsleme, Khıdzgonk'ta kemerlerin pencereleri kuşatması esasına daha çok bağlıdır; oysa yalnızca dört alçak penceresi olan ve kemer dayanakları burma yarım sütunlara yaslanmış bulunan Zarinça'da süslemeli kısımlar, kaynaklarını daha da açıkça gözler önüne sermektedir: 7. yüzyılın kör kemer düzeni burada açıkça yeniden yorumlanmıştır.

Khıdzgonk Surp Garabed Kilisesi'ndeki tamburun sekiz yüzeyinin her birinde, çıkıntılı kemer dayanakları üzerine oturan kemerler üzerini örttükleri pencerelerden o denli genişti ki onlardan hayli uzakta kalıyorlardı. Kemerlerden birinde

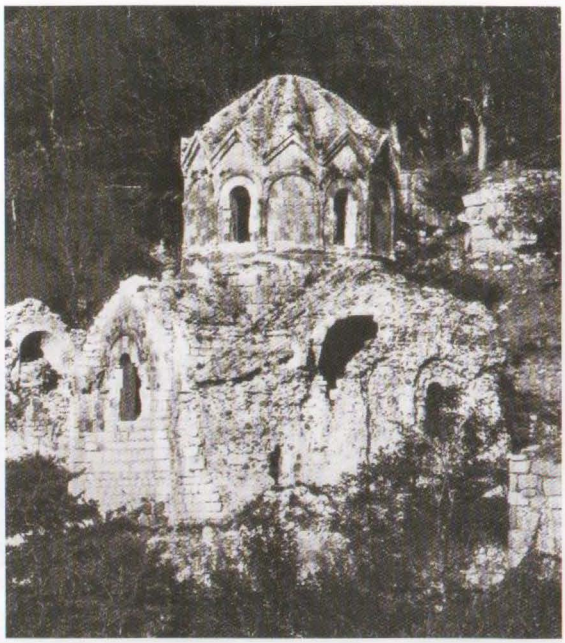

Foto 13.
Surp Garabed Kilisesi. Tambur ve şemsiye biçiminde külah, güneyden, yakl. 1900.

San Lazzaro Ermeni Manastırı Arşivi, Venedik.

Foto 14.
Opiza (ilk yapılışı 10. yüzyıl), güneydoğudan, 20. yüzyıl başı.

Fotoğraf: Tkaišvili, yayınlayan R. Mépisacvili ve V. Tsintsadzé, 1978.

Foto 15.
Xanjta/Porta 10. yüzyıl ilk yarısı. Manastırın ana kilisesi (Surp Krikor). Tambur ve külah (eskiden şemsiye).

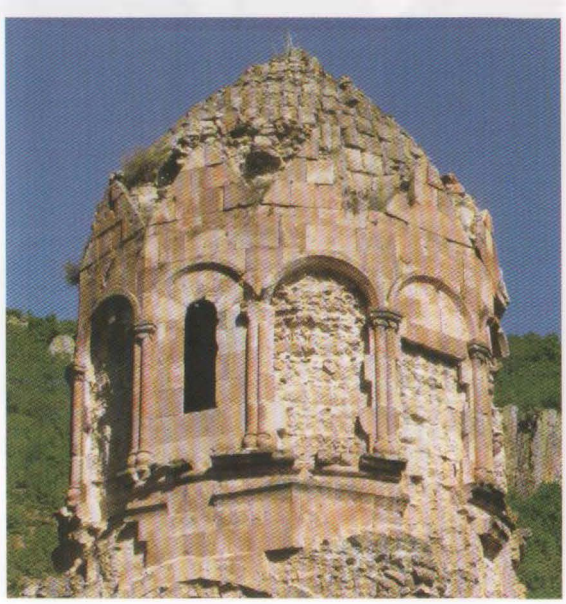
birbirine paralel iki sıra halinde zigzag mekik motifleri bulunuyordu; bu motif 7. yüzyılda yaygındı. Bir diğer kemerde ise içlerinde yuvarlaklar bulunan çember dizileri vardı; bu motif de 7. yüzyıl repertuarına aittir. Gene başka birinde sanki bir zincir resmedilmiştir (iç içe geçmiş yuvarlaklar). Kemerleri taşıyan dayanakların aşağıya bakan yüzü, alt kısımları birleşen nal biçimli iki kemerle süslenmişti. Bu kemerlerin arasında da içinde yuvarlak bulunan çember figürleri bulunuyordu. Günümüze ulaşan az sayıdaki fotoğraftan anlaşıldığı kadarıyla kemerlerinin birçoğunun üzerinde ya bir haçlı madalyon, ya bir papatya (gülbezek) olan kare şeklinde birer levha vardı. Bu özgün kısım bir ölçüde, 1930'lu yıllarda yapılmış olan Kars'taki Surp Arakelots Kilisesi'yle Horomos'taki Surp Minas Manastırı'nın cephelerinde hayli serbestçe serpiştirilmiş görünen Malta haçı veya gülbezek figürlü madalyon ve yıldızlarını anımsatır.

Tamburun sekiz köşesindeki ince yarım sütunların burguları oldukça kabarıktı ve dönüş yönleri sütun uzunluğunun üçte birinden sonra şaşırtıcı biçimde tersine dönüyordu. Yarım sütunlar kübik biçimli çift başlıklarla örtülüydü; bu form 7. yüzyıldaki altın çağ mimarlarınca geliştirilmiştir. Fakat sütun başlığı formundaki bu kemer dayanakları bu yapı özelinde birçok "anomali" ile ayırt edicilik kazanıyordu: Aşırı büyüklükleri sütunlara, hatta onlardan da fazla üzerlerine oturan saçakların sivri uçlarına nazaran oransızlık yaratıyordu; bazılarında her iki dilimli yüzey de saçakların bitişme noktalarındaki açıya karşılık gelirken, bazılarında dilimler herhangi bir açıklaması olmaksızın aynı yüzeye dümdüz yerleştirilmişti; Ermeni mimarisinde katı biçimde uyulan biçim sürekliliği, yarım sütunların tek parça olan gövdeleriyle iki dilimli dayanakların arasında yoktu, bu da muhtemelen saçakların iki yüzeyine karşılık verebilmek için beceriksizce düşünülmüş bir çözümden kaynaklanıyordu. 7. yüzyıl yapılarında bu yarım daire biçimli dilimlere ayrılan dayanaklar (neredeyse) kural olarak çift yarım sütunlar üzerine oturtuluyordu; sütun gövdesi tek parça olduğunda, tıpkı Artik, Arunç veya Talin'in yarım kubbelerinin ucunda, yahut Artik ile Zoravar'ın iç mekânlarında olduğu gibi basit kübik tek dilimli kemer dayanakları kullanılıyordu.[24]

Khıdzgonk Surp Garabed Kilisesi'nin tamburunun sekiz cephesini taçlandıran saçakların kornişlerinde 11. yüzyıl başından itibaren şemsiye biçimli külahlarda görülen kademeli taş oyma söveler ağırlıklarından ötürü tercih edilmemişti. 7. yüzyıl ortalarından beri yaygın olarak bilinen geleneksel korniş süslemeleri kullanılmıştı: İki eğrinin kesişmesiyle elde edilen eğimli bir yüzeyden oluşan bu süslemenin aynısı biraz daha kurallı biçimde ana hacmin girişindeki kornişe de oyulmuştu.

Tamburun yarattığı kaba izlenim, yapının Arap istilasını izleyen dönemin başlarında (9. yüzyıl sonu, 10. yüzyıl başları) inşa edilmiş olabileceği varsayımını destekliyor; olasılıkla bu dönem mimarları işgalin araya girmesi (8. yüzyıl-9. yüzyıl) nedeniyle 7. yüzyılda yaşamış seleflerinin ustalığını henüz tümüyle yeniden yakalayamamış yahut henüz 10. yüzyıl sonlarında ve 11. yüzyıl başlarında yaşayacak ardıllarının seviyesine ulaşamamıştı.

Khıdzgonk'taki ve Zarinça'daki (Foto 12, 13) iki kubbenin yeniliği şemsiye biçimli külahlarıydı. Khıdzgonk ile Zarinça'daki kiliselerin 9. yüzyıl sonu

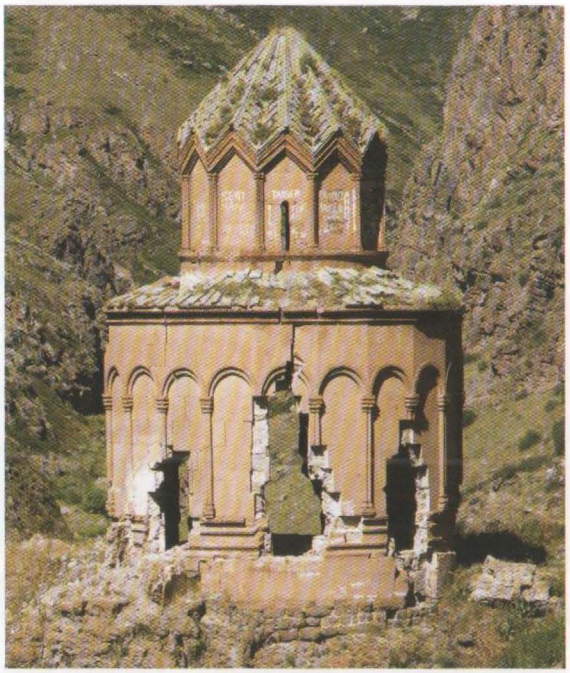

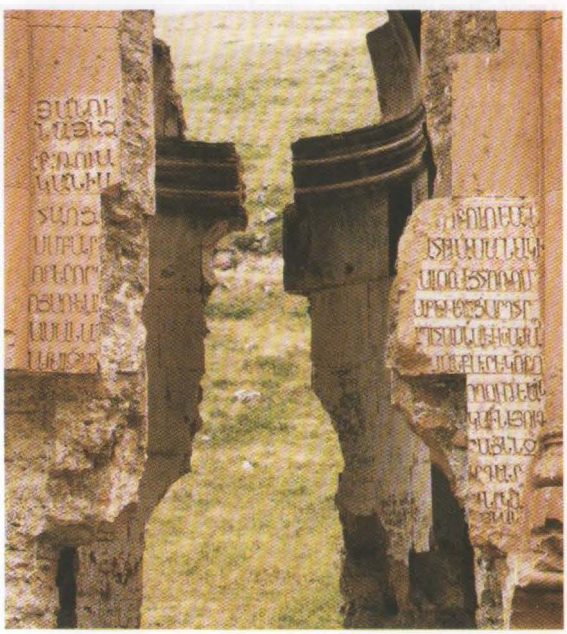
Foto 16.
Surp Sarkis Kilisesi (1024), kuzeybatıdan görünüş (sağda=güneyden: Surp Garabed), yakl. 1910.

Fotoğraf: T'. T'oramanean. MHA no: 1152.

Foto 17.
Surp Sarkis Kilisesi (1024), doğudan, 2013.

Foto 18.
Surp Sarkis Kilisesi, kuzey cephesi; 1033 tarihli kitabenin bölümleri Prens Vestès Sarkis'ten bahsediyor. 2013.

ile 10. yüzyıl başına tarihlenmelerine ilişkin varsayımları doğru kabul edersek, külahlarındaki pilelerin utangaç vurgusunun 11. yüzyıldan itibaren Ermeni mimarisinde önemli rol oynayacak olan bir mimari biçimin ilk ortaya çıkışını gözler önüne serdiğini de söyleyebiliriz: Bu, demetler halinde ince yarım sütunların taşıdığı kenarları incelikle işlenmiş saçağıyla üzerinde geniş pileli şemsiye biçimli bir külahtır. Gene de yeri gelmişken A. Kazaryan'ın varsayımını anımsatalım. Kazaryan'a göre, bu biçim 7. yüzyıla kadar uzanır: Olasılıkla kıvrımlı bir külahı ve burgulu sütunları olan, Kudüs'te İmparator Konstantinos'un İsa'nın mezarının bulunduğu yere inşa ettirdiği Anastasis Kilisesi'nin içindeki küçük anıttan ilham alan Ermeni mimarları bu biçimleri 7. yüzyılda Eçmiadzin Katedrali'nde, daha sonra da Pakaran ve Zarinça'daki bazı kiliselerde kullanmış olmalıdır.[25]

Her halükârda, Surp Sarkis Kilisesi'nin de aralarında bulunduğu 11. yüzyılın ilk otuz-kırk yılında yapılmış birçok örneğini gördüğümüz şemsiye biçimli külahın pitoresk ve zarif formu o zamandan bu yana Ermeni mimari dilinin alametifarikalarından biri olagelmiştir (Bunu aşağıda ele alacağız). Gene aynı forma, aynı dönemde, Ermenistan'la Gürcistan'ın tam ortasında bulunan ve o sırada Kafkas-İber Prensliği'nin hâkimiyeti altında olan Tayk'-K'ałarǰk'/Tao-Klarǰeti eyaletinde de rastlanır. Bu bölgede şemsiye biçimli külahın en erken tezahürleri Opiza ile Xanjta/Porta'da görülür; buradaki örnekler Khıdzgonk ile Zarinj'dekilerden daha inceliklidir, bununla birlikte olasılıkla onlar kadar eski tarihlidirler (yaklaşık olarak 10. yüzyılın ilk yarısı, eğer sonradan bir onarım yapılmadıysa).[26] Dememiz o ki, Khıdzgonk, Zarinça, Opiza (Foto 14) ve Xanjta/Porta (Foto 15) 10. yüzyıl başlarında veya ortalarına doğru şemsiye biçimli kubbenin ilk örneklerini sunar. İç hacimlerin dikey atılımına güçlü katkısı nedeniyle Gürcü mimarlarının çok sevdiği bu mimari biçimin Gürcistan'da pek kökü yok gibidir (Bunu aşağıda ele alacağız).

Surp Sarkis, İstisnai Nitelikte Bir Anıt

Son belirlemelerimiz Khıdzgonk Manastırı'nın ana kilisesi olan ve dikkatimizin merkezinde bulunan, mucizevi biçimde fakat yalnızca kısmen günümüze ulaşabilen o zarif dairesel planlı Surp Sarkis Kilisesi'ne ilişkin olacak. (Foto 16, 17) Tarihçi Anili Samuēl yapının 1024'te[27] Prens Sarkis Vestès tarafından sipariş edildiğini nakleder (vestès[28] son Ani kralına ve Pakraduni hanedanına ihanet ettiği için de hazin bir dille anar onu).[29] Bu bilgi 1033 tarihli bir bağış kitabesiyle de kısmen doğrulanmaktadır; kitabede adı geçen prensin kilisenin hamisi olduğu belirtilir.[30] (Foto 18) Bugün büyük zarar görmüş durumda olan kilisenin kuzey cephesindeki bu kitabenin, renk kullanımıyla dikkat çektiğini de geçerken belirtelim: Zemin beyaz, ilk üç satır ise kırmızıdır. Ayrıca kilisenin üzerinde 11. ila 13. yüzyıllara ait son derece özenli, kimi yerde dikkate değer bir zarafetle yazılmış fakat ne yazık ki çoğu yerde üzerinde bulundukları taşların ve duvar örgüsünün tahribatından dolayı kesintiye uğrayan çok sayıda kitabenin bulunduğunu da söyleyelim. 1211 tarihli bir kitabede Ermeni ve Gürcü orduları başkomutanı Şehinşah Zakarya, manastırı kurtardığını (yani toprakları Selçuklulardan geri aldığını) ilan etmektedir.[31] 13. yüzyıl ortalarından sonra ise kitabe yazımı

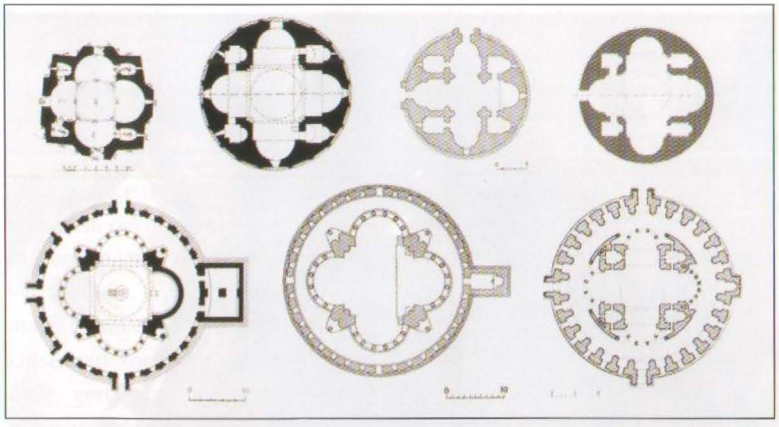
duruyor, bu da olasılıkla manastırın 19. yüzyıla değin terk edildiğini gösteriyor. Biraz daha ileride Surp Sarkis ile Vahram Bahlavuni'nin 1029'da gene Şirak kantonu içinde yaklaşık yetmiş kilometre kuzeydoğuda (bugünkü Ermenistan sınırları içinde) bulunan Marmaşen Manastırı'nın (Foto 23) kiliseleri arasında ciddi bir akrabalık olduğunu göreceğiz.

Surp Sarkis'in Ortaçağ Mimari Tarihi Bakımından Önemi

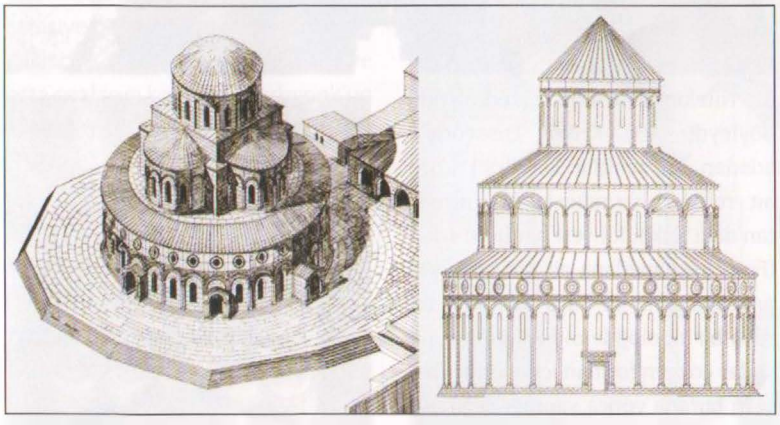
Surp Sarkis Kilisesi, manastırın ana grubunun kurulduğu kayalık düzlüğün kuzeydoğu ucunda, bir uçurumun kenarına yerleştirilmiştir. (Foto 17) Seçilen yüzeyin kuzeydoğu tarafı tesviye edilmiş olmalıdır; doğal olarak oyuk olan bu kısımda kabaca tıraşlanmış üç bazalt bloku yer alır. Tesviye edilen bu yüzey üzerine de doğrudan doğruya, görünüşe bakılırsa doğru dürüst bir temel de olmaksızın (kuzeydoğu ucundaki doldurma hariç)[32] silindir biçimli bir kaide inşa edilmiş. Kilise de dışarıdan görünen ilk iki-üç sırası gayet özenli yontulmuş taşlardan oluşan bu kaidenin üzerine oturuyor. İç ve dış yüzeylerde mükemmel tıraşlanmış bej-koyu sarı tüf taşından iki kaplama yüzeyi arasına beton doldurmaya dayalı geleneksel Ermeni mimari tekniğine göre yapılmış. Planı, (Çizim 2) çok sık rastlanmamakla birlikte, krallıklar dönemi Ermeni mimarisinin temel eğilimlerinden biri olan, haç planlı kompozisyonların içe yerleştirilmesi eğilimine ahenkle yerleşiyor. Bu örnekte dört yapraklı yonca planının yaklaşık bir daire içine yerleştirilmesi söz konusu; aynı uygulama Garni ve Marmaşen'de ve halka biçimli bir gezinti alanıyla Zvartnots ailesinin kiliselerinde de görülebilir.[33] Yarı-içte yonca planların, tıpkı yukarıda incelediğimiz Surp Sarkis'in komşusu fakat kuşkusuz ondan daha erken bir tarihte yapılmış olan Surp Garabed (Vaftizci Yahya) Kilisesi'nde olduğu gibi bir yapılar zincirinde ara halka vazifesini gördüğünü gözlemleyebiliriz.[34]

7. yüzyılda inşa edilen Zvartnots Katedrali'nde ve sonradan Kral Gagik'in yaptırdığı Panag ile Surp Krikor Kiliselerinde de görülen dairesel form (Çizim 3) Ermeni mimarisinde özel bir anlama sahiptir: Kendine mahsus bir aurası ve mesajı vardır; İmparator Konstantinos'un Kudüs'teki Golgota tepesinde İsa Mesih'in mezarı üzerine yaptırdığı Anastasis (Yeniden Diriliş) mabedini anıştırmaktadır.[35] Dairesel model, tıpkı Zvartnots gibi ilk kademesi 32 yüzeyli olan çok yüzeyli çokgen yapılarda rahatlıkla teşhis edilebilir,[36] fakat biraz daha köşeli bir görünüm sergilemekle birlikte daha az sayıda yüzeyi olan çokgen yapılarda, örneğin ışınsal, sekizgen, altıgen yahut da Surp Sarkis'te olduğu gibi dört yonca yaprağı planlı yapılarda da görülebilir.

Dairesel form anıştırması olasılıkla özel bir işlevin göstergesidir, bu örneğin cenaze-anma işlevi olabilir yahut bu biçimde inşa edilen ibadethanelerin gizli bir anlamı da olabi-

Çizim 2. Dört yapraklı yonca planları.

Çizim 3. Dairesel planlı yapılar. Zvartnost ve Ani, Kral Gagik'in Surp Krikor'u.

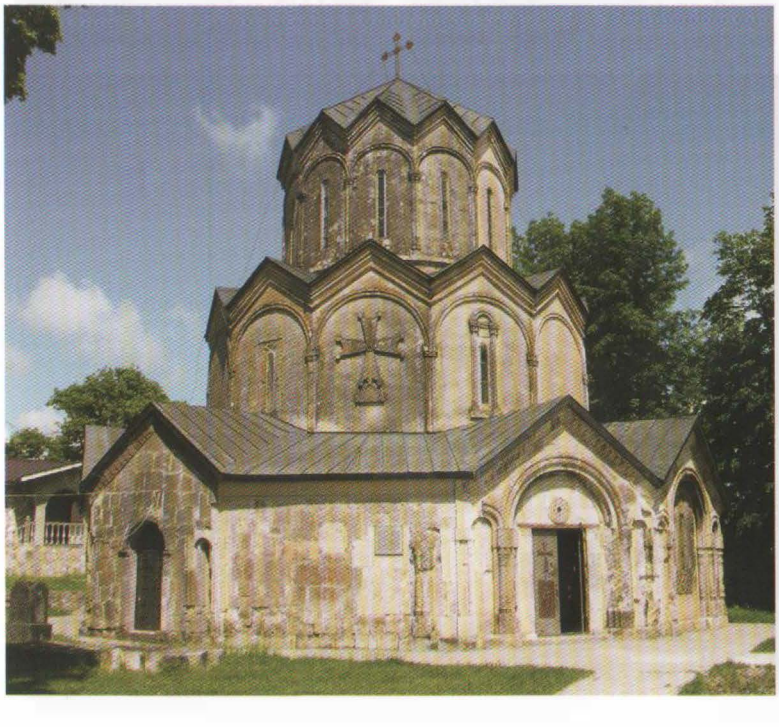

Foto 20. Kakhi (Gürcistan, 1024), güneydoğudan genel görünüş.

Foto 20. Surp Sarkis Kilisesi (1024), tonozun altından dolaşan silme bandı ve doğu kubbesinin iç görünüşü.

Fotoğraf Zaven Sargsyan.

lir. Nitekim Zvartnots Katedrali'nde böyleydi. Aziz Krikor Lusavoriç'e adanan bu şehitlik katedrali azize ait relikler barındırıyordu. Gürcistan'daki Kakhi Kilisesi'nin (1010-1014) (Foto 19) hanedana ait bir kabir yapısı olduğunu ve Surp Sarkis'le akraba bir tipolojide olduğunu (her ne kadar çokgen formun içine oturtulan plan burada yonca yaprağı değil, altıgen plan ise de), onun da şemsiye biçimli bir külahının bulunduğunu belirtelim.[37] N. Tokarskiĭ'nin şemsiye biçimli külahıyla 1036'daki ilk halini ortaya çıkardığı[38] on dokuz yüzeyli çokgen içine yerleştirilmiş sekizgen planlı Ani'deki Surp Pırgiç Kilisesi de gerçek haçın Konstantinopolis'ten getirilen bir parçasına ev sahipliği yapmak üzere inşa edilmişti.[39] Ermenistan'ın halk arasında en çok tanınan ve sevilen azizlerinden birine adanmış olan Surp Sarkis'te ise, bu ithaf kuşkusuz kiliseyi yaptıran

Foto 21. Khıdzgonk. Surp Sarkis Kilisesi, bir pencerenin iç dekorasyonundan ayrıntı: üç sıra parmaklık.

meşhur hayrat sahibi hem Ermenistan kralına hem de Bizans sarayına yakınlığıyla bilinen Prens Sarkis'i anıştırıyordu. Kitabelerde hakkında düzülen methiyeler de bunu yansıtıyor: "Üç Rum imparatorunun evlad-ı maneviyesi ve teveccühe mazhar bendesi olarak umum vali [*anthypatos*], [*vestès*] ve Doğu'nun hükümdarı sıfatlarıyla onurlandırıldı."[40] Tarihçi Anili Samuēl özellikle belirtir: "Hürmetmeapları Sarkis Vestès, birçok kale ve kilise inşaatının ardından, muhteşem Khıdzgonk Manastırı'nı yaptırdı ve onu Surp Sarkis adıyla bilinen hayratla taçlandırdı."[41]

Surp Sarkis'te (Çizim 2) dört yapraklı yonca planı silindir biçiminde yüksek bir kaidenin üzerinde, yirmi kenarlı bir çokgenin içine yerleşmiştir. Haç planın köşeleri apsidyollerden ve bir üst kat odasından oluşan dört şapelle genişler. İçeride, haç biçimli mekânın birliği, çeyrek küre biçimindeki bu dört yan kubbenin alt sınırını boydan boya kat eden geniş, oluklu bir taş şeritle vurgulanır; (Foto 20) 10. ve 11. yüzyıllarda bu türden şeritler oldukça nadirdir, fakat yer yer görülür. Ani'deki Surp Pırgiç Kilisesi (1036'da yapılan alt kısmı) buna örnektir; 13-14. yüzyıllarda ise bu form daha yaygındır. Surp Sarkis'te bu şerit, yonca yaprağının yarım kubbelerle örtülü dört kolunda bulunan pencerelerin üst sınırını çizen söveli kemerlerle birleşir. (Foto 42) 10. ve 11. yüzyıllara özgü bir tarzda, bu kemerler duvara bitişik sütunların üzerinde bulunan yumrulu sütunbaşları ve dizi kütükler biçimindeki kemer dayanaklarıyla "taşınır"; kütük figürleri gene o dönem moda olduğu üzere beşer küçük kütükten oluşan ve farklı yönlere bakan üst üste üç sıra halinde dizilmiştir. (Foto 21) Karşıdan bakıldığında bu küçük kütüklerin uçları iç içe geçmiş üç çember biçiminde, İon sütun başlıklarının basitleştirilmiş bir taklidiyle son bulur; yandan bakıldığında ise merkezi bir bağ sergilerler. Bu da yine klasik geleneği anıştırır; "İon-Ermeni" sütunlarına örnek oluştururlar.[42] Üzerinde dört küçük pencere bulunan tamburun dış yüzeyi on iki kenarlı, içi ise silindir biçimlidir ve bingilere oturur. (Foto 20)

Kilisenin dışından bakıldığında yapı kütlesinin alt kısmı Ermeni kiliselerinin neredeyse tümünün tabanında görülen alışılagelmiş açıları yansıtmaz. (Foto 17) Aksine, burada 7. yüzyılda yapılmış çokgen yapı içine yerleştirilmiş sekizgen planlı Zoravar Manastırı'nın çevresinde görebile-

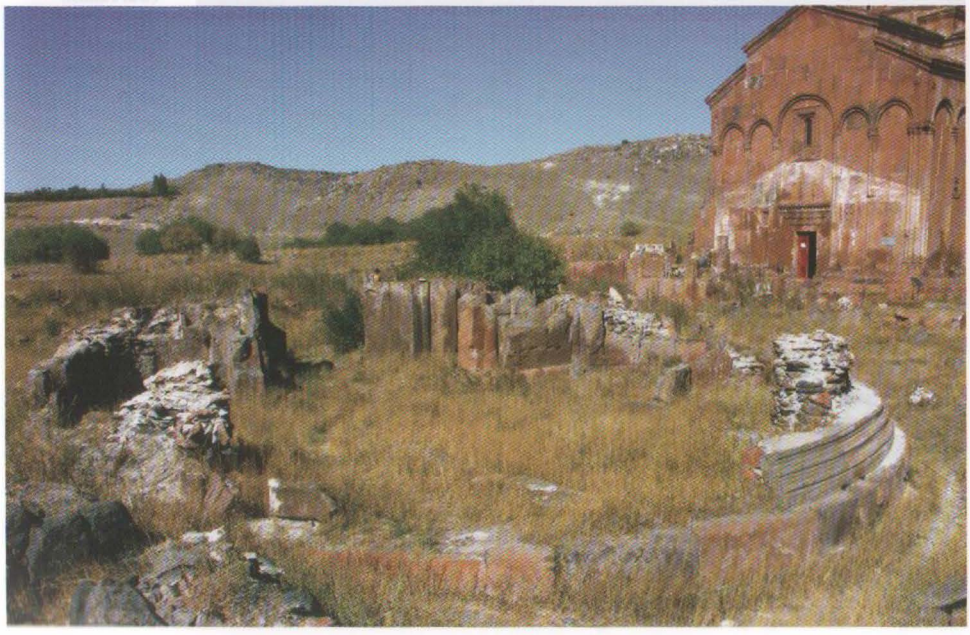

Foto 22. Marmaşen Manastırı (ilk yapılışı 11. yüzyıl başı), dört yapraklı yonca planlı kilisenin kalıntıları.

ceğimiz halka şerit ilkesi benimsenmiştir. Surp Sarkis'le çağdaş olan Marmaşen Manastırı'nın da yonca yapraklı planı uygulanmış, ancak biraz daha karmaşıklaştırılmıştır: Silindir biçimli kaide ile üzerinde kör kemerler dizisi bulunan yirmi kenarlı çokgen yapı gövdesi arasında geniş, oluklu bir şerit vardır. Klasik antikçağı anıştıran bir biçimde bu geniş şerit, ortadan geçen düz ve yassı şeritlerin iki yanında sütun kaidelerinin oluklarındaki ritmi izleyen kıvrımlarla özenle oyulmuştur. Geniş şeridin üzerinde, Ani ekolünün karakteristiği olan kör kemerler dizisi, (Foto 23) zarif çift yarı sütunlar üzerine oturan ikişer kıvrımlı yirmi kemeriyle çokgen yapının tüm çevresini dolaşır; kör kemerlerin içinde kalan kısımların hafifçe geriye çekilmiş olması tıpkı Marmaşen Manastırı'nda ve Ani'deki Surp Pırgiç Kilisesi'nde (1036) olduğu gibi bir hafifleme hissi uyandırır. Burada da dönem kiliselerinin, özellikle de bu kilisenin içinde bulunan formlardan esinlenen bu kemerler yukarıya doğru hafifçe genişler. Kemer alınlarının kemer dayanaklarına bitiştiği noktalardaki çıkıntılı tablalar Marmaşen Manastırı'nın ana kilisesindekilerin (Foto 24) aynısıdır ve onların altına dizilmiş dört kütük figürü, taçlandırdıkları çift yarı sütuna karşılık gelen yuvarlak biçimli iki sütun başlığının üzerinde durur, tıpkı Marmaşen'de olduğu gibi. Kilisenin haç planının güney yönündeki kolunda bulunan tek bir kapısı vardı. Dört kolun herbirinin merkezine dikdörtgen birer çerçevesi bulunan pencereler açılmıştı; yine dikdörtgen çerçeveli bir pencere de köşelere yerleştirilen dört sakristiye bakıyordu. (Foto 18) Giriş kapısı da, sekiz pencereden hiçbiri de bugün artık yerinde değildir, vaktiyle bulundukları yerler de tahrip olmuş durumdadır.

Tıpkı hemen yanındaki Surp Garabed Kilisesi'nde olduğu gibi çokgen yapının üst sınırını kat eden kornişin eğimli (neredeyse dik) düzlemi üzerinde 10. ve 11. yüzyıllarda oldukça yaygın olan tanıdık köşeli örgüler bulunur; bunlar Zvartnots'tan ve 7. yüzyılın ikinci yarısından mirastır.[43] Surp Sarkis'te, bu korniş üzerinde iki ince dişli şerit bulunur, bunlardan biri damlalıkların alt sınırından geçer, diğeri ise oluklu şeridin en alttaki dışbükey çıkıntısının kenarında yer alır. İnce dişlerden oluşan bu iki şerit hem dekoratif bir etki yapmakta, hem de incelik ve hafiflik duygusu vermektedir. Aynı dişçikli şerit oyması Marmaşen Manastırı'nın ana kilisesinin kornişinde de görülmektedir, gerçi onun üst sırası yoktur. Marmaşen'de her iki ince dişli şerit, şemsiye biçimli külahın (Foto 28) saçaklarını süsleyen sövelerin alt ve orta sıralarını kat eder. Khıdzgonk'un saçakları ise bunlardan yoksundur. (Foto 26)

Şemsiye Biçimli Külahların En İyi Örneklerinden Biri

Kör kemerler dizisinin Khıdzgonk Surp Sarkis Kilisesi'ne verdiği dikey itilim, tamburun üzerindeki on iki yarı sütun demeti ve sivri saçakların yarattığı ritmin canlılığında ahenkli bir yankı bulur. (Foto 26) Yarı sütunların her biri üç ince çubuktan oluşan bir demet biçimindedir. Marmaşen'in ana kilisesinin tamburundakilerle karşılaştırıldığında, Surp Sarkis'tekiler incelikleriyle olduğu gibi, kaide ve başlıklarının ince işçiliğiyle de öne çıkar. Nitekim bu başlıklardaki yuvarlak biçimlerle zaten inceltilmiş olan kemer dayanakları arasında 11. yüzyılın karakteristiklerinden olan küçük kütük figürleri dizisini göremeyiz. Yeri gelmişken, süslemelerindeki sadelik ve kütük figürleri barındırmamaları bakımından buradakilerle benzer olmakla birlikte oranları biraz daha ince-uzun tutulmuş bulunan yarı sütun örneklerinin bazı 13. yüzyıl yapılarında, özellikle de Hariç Surp Asdvadzadzin (1201) ile Ani'deki Bekhents Manastırı'nda (1215 öncesi)

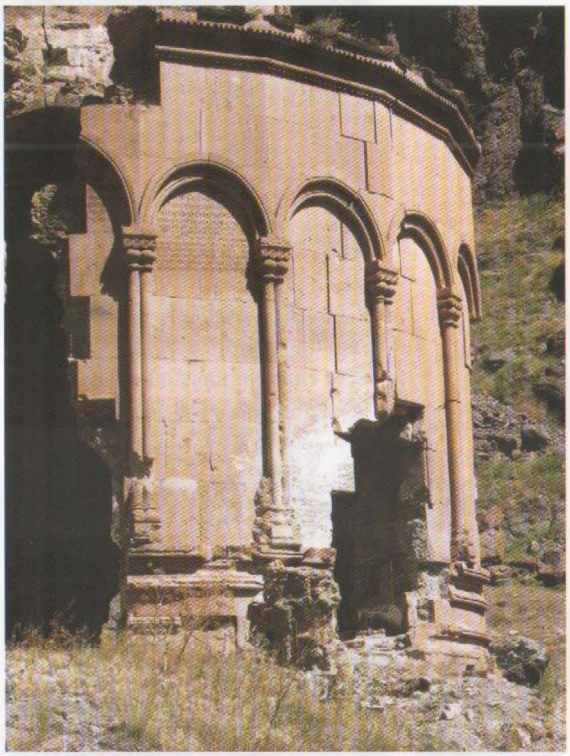

Foto 23. Khıdzgonk. Surp Sarkis Kilisesi, sağır kolonların göründüğü cephe, 2013.

da görülebileceğini belirtelim. Bu durum, Surp Sarkis'in tamburunun da 1213-1216'ya tarihlenen onarım sırasında tümüyle yeniden yapılmış olabileceğini düşündürüyor.[44] Kubbenin kenarlarını dolaşan saçakların aşağıya bakan yüzeyleri sert ve derin

Foto 24. Marmaşen Manastırı, ana kilise (1029'da tamamlanmış), güneybatıdan görünüş.

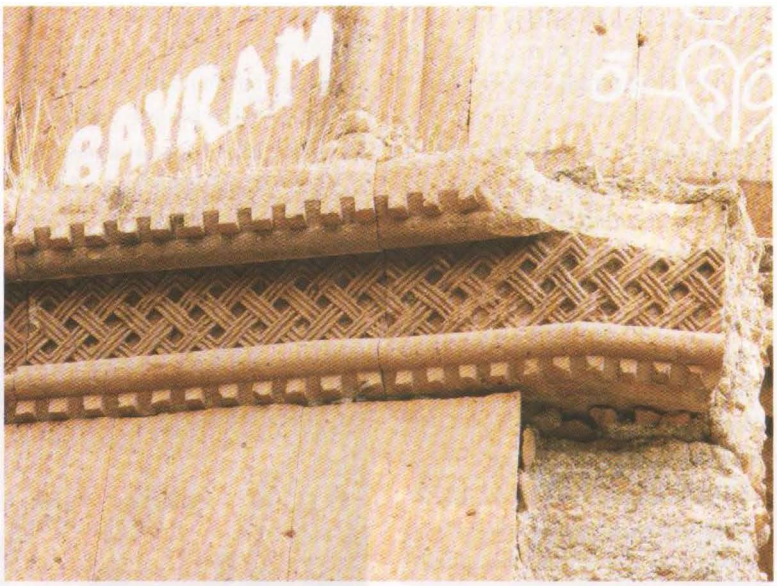

Foto 25. Khıdzgonk. Surp Sarkis Kilisesi (1024), çokgenin üst kısmından korniş detayı, 2013.

oyulmuş ağır oluklu kütlelerden oluşur. Bunlar eşit uzunlukta üç çıkıntıyla ritim verilmiş bir çeşit "korniş" meydana getirir. Marmaşen'de (Foto 28) söveler birbirine yakındır fakat yapının düzenli ritmi dört çıkıntıyla sağlanır ve tamamı, daha önce de söylediğimiz gibi iki sıra dişçikle zenginleştirilmiştir. 13. yüzyıla ait örneklerde ise (Hariç, Ani, Kantsasar. Foto 29-31) söveler hafifçe sadeleştirilmiştir, ancak üç çıkıntıyla sağlanan ritim Khıdzgonk'taki (Foto 26) üsluba daha yakındır. Belki bu da, Khıdzgonk'un söz konusu kısımlarının 13. yüzyılda yeniden yapıldığına dair bir işaret sayılmalıdır.

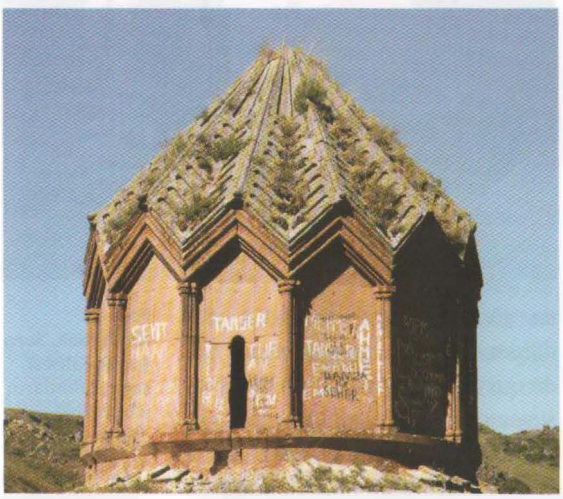

Foto 26. Khıdzgonk. Surp Sarkis Kilisesi (1024), tambur ve şemsiye şeklinde kubbe, 2013.

Alışılmadık bir özellik dikkatleri çeker: Saçakların üst uçları da, bir tür akroterion yahut antefiks* misali, hafifçe kancalı küçük birer top şeklinde yontulmuştur. (Foto 32) Birçok saçağın ucunda bugün hâlâ korunmuş bulunan bu form, eğer yanılmıyorsak, bu türden hiçbir kubbede görülmez. Hemen üzerlerinde bulunan şemsiye biçimli külahın eğimli (Foto 26) düzlemlerine açılmış oluklar ve çıkıntılı şeritler de Antik Yunan ve Roma çatılarında düz ve tümsekli kiremitlerle oluşturulan kaburgaları anıştırır; bu da ortaçağ Ermeni çatı mimarisinde sıkça görülen bir formdur. Fakat burada bu oluklar şemsiyenin tepe ucuna doğru dikey, aşağılara doğru da çapraz çizgiler halinde alışılmadık derecede ince bir işçilikle yontulmuştur. Görülüyor ki, maruz kaldığı şartlara rağmen ve belki de 13. yüzyılda yapılmış olması muhtemel onarım sayesinde, Surp Sarkis bugün dahi bu kubbe biçiminin en incelikli ve güzel örneklerinden birini sunmaktadır.

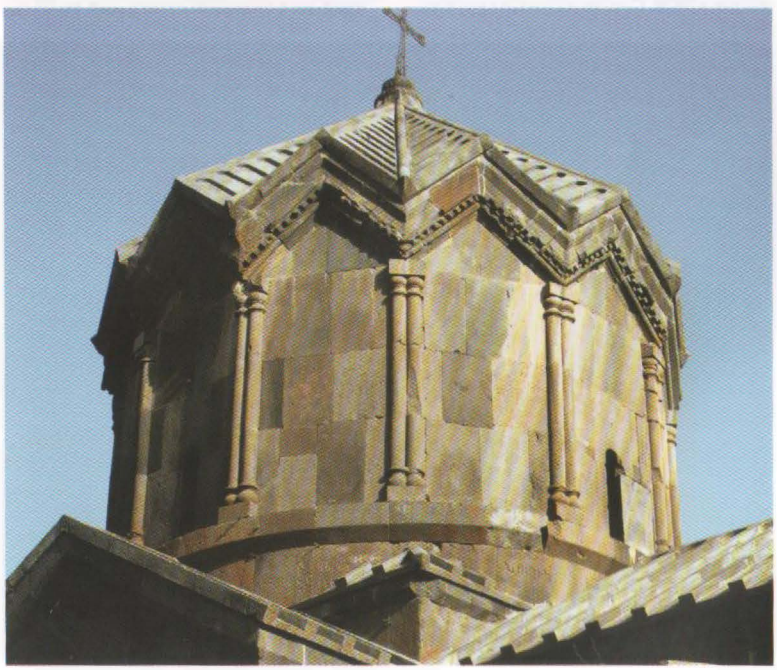

Foto 27. Aberd, kale, kilise (1026), tambur ve şemsiye şeklinde kubbe.

Yukarıda sözünü ettiğimiz erken örneklerin ardından (Zarinça, Khıdzgonk Surp Garabed, Opiza ve Xanjta/Porta. Foto 12-15), şemsiye biçimli külah 11. yüzyılın ilk onyıllarında da Ermeni dini mimarisinde kullanılmıştır; özellikle de, Khıdzgonk'un yanı sıra Bahlavuni prenslerine ait topraklarda; Amberd'deki (1026; külahı 20. yüzyılda yenilenmiştir), Marmaşen'deki (988-1029) ve Bcni'deki kiliselerde (1031; tamburun üzerinde külah olasılıkla 1648'de yeniden inşa edilmiştir). (Foto 26-28) Bunlara ayrıca N. Tokarskiĭ'ye göre aynı prensler tarafından 1020-1030 yıllarında yaptırılan Ani'deki iki kiliseyi daha eklememiz yerinde olur: Surp Arak'elots' ve Surp Pırgiç.[45] Şemsiye biçimli külah daha sonra da 13. ve 14. yüzyıllarda kimi yerde tamburun üzerinde sarım sütun olmadan ve kıvrım sayısı artırılmak suretiyle sıkça kullanılmıştır: Hariç, Baxtałek'teki Xač'ut Kilisesi ve Ani'deki Bekhents Manastırı'nda, Kantsasar, (Foto 29-31) Kdits, Ohanavank, Tatev'deki Sv. Petra a Pavla ile Surp Asdvadzadzin Şapeli'nin 13. yüzyılda yeniden yapılan kubbeleri, Erivan Surp Asdvadzadzin Şapeli, T'anat Surp Stepannos, Arp'a/Areni'ye bağlı Urc'ajor veya Zincirli'deki Surp Garabed.

Şemsiye biçimli külah, 17. yüzyılın mimari rönesansı sırasında yeniden ortaya çıkar: Lim'deki Surp Kevork,

Daraşamb'daki Surp Stepannos, Muğni'deki Surp Kevork, Aylis'teki beş kilise (Surp Tovmas, Surp Stepannos, Surp Simon, Surp Garabed, Surp Yerrortutyun) ve Nahçivan'daki birçok kilise ile çan kulesi buna örnektir. 19. yüzyılda dahi şemsiye biçimli külahlar yapılmış (Gümrü'deki Yot Verk Surp Asdvadzadzin ve Surp Pırgiç, Şuşi'deki Surp Pırgiç, Sohrul'daki çan kulesi), 20-21. yüzyıllara kadar da özellikle de Erivan'da bu form kullanılmaya devam etmiştir. Bu inşa edilmiş örneklere bir de sayısız kilise maketinin şemsiye biçimindeki külahını eklememiz gerekir.[46] Tarihsel olarak Gürcistan denen bölgede, şemsiye biçimindeki külahlara tek örnek (o da onarım görmüş olmak üzere) yukarıda söz ettiğimiz Kakhi Kilisesi'ndekidir; (Foto 19) bu kilisede halka biçimli çatı, ilk katı da örtmektedir.[47] Bu ülkede ikinci bir şemsiye biçimli külah örneği daha bulunur gerçi, fakat bu da gene 19. yüzyılda Ananuri Manastırı'nın aşağısında (doğusunda) yapılmış bir Ermeni kilisesine aittir.

Ayrıca 10. ve 11. yüzyıllarda Ermenistan'da (ve Tao-Klarceti'de) geliştirilen bu formun, sonradan Anadolu'da, Kuzey Mezopotamya'da ve hatta Ermenistan'da 12-19. yüzyıllar arasında inşa edilen Müslüman yapılarında gördüğümüz bir dizi kubbe için de esin kaynağı olduğunu düşünmek hiç de akıl dışı olmayacaktır.[48]

Yukarıda da gördüğümüz gibi Khıdzgonk Surp Sarkis Kilisesi ile aynı dönemde inşa edilen Marmaşen Manastırı'nın iki kilisesi arasında yakın akrabalık vardır.[49] Surp Sarkis'in planı ve kaidesinin hemen üzerinde yer alan şeridin söve dokusu, bugün harabe halinde bulunan Marmaşen Manastırı'nın aynı planlı kilisesiyle çok yakın bir akrabalığı gösterir; şemsiye biçimli külah ve cephelerin işlenişi de Surp Sarkis'i bu manastırın ana kilisesine çok yaklaştırır. Her iki yapının şantiyesinde aynı zanaat ustalarının çalışmış olması muhtemel görünmektedir.

Haç planlı ışınsal kompozisyonu, kubbesinin kıvrımlı çatısı ve genel siluetinin canlılığıyla Surp Sarkis, kendisinden hissedilir derecede küçük olan komşusu Surp Garabed ile birlikte, diğer üç şapelin eşkenar dörtgen prizma kütlelerinin haç plan üzerinde yükselen silindir tamburları ve konik külahlarıyla tezat oluşturuyordu; bu tezat ise manastırın genel görünümünü zenginleştiriyordu.

En genel olarak, kompozisyonunun üstün niteliği, içerdiği birçok mimari çözümün özgünlüğü, zarafeti, taş işçiliğine ve süslemelerinin yontusuna gösterilen itina ile Ani ekolünün doruk noktasında olduğu yılların en başarılı örneklerinden biri olan Surp Sarkis, ortaçağ mimarlık tarihi için ön sırada yer alan bir eserdir.

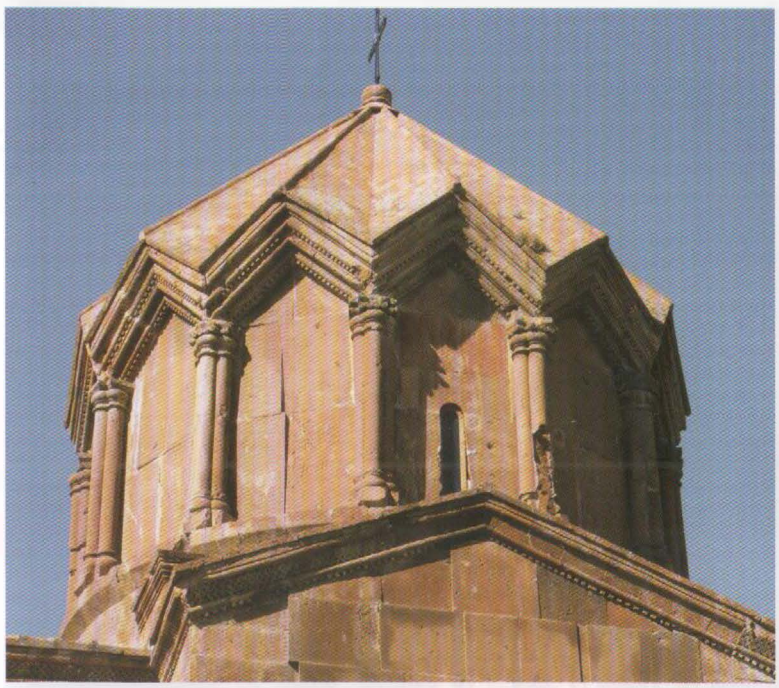

Foto 28. Marmaşen, ana kilise (1201), tambur ve şemsiye şeklinde kubbe.

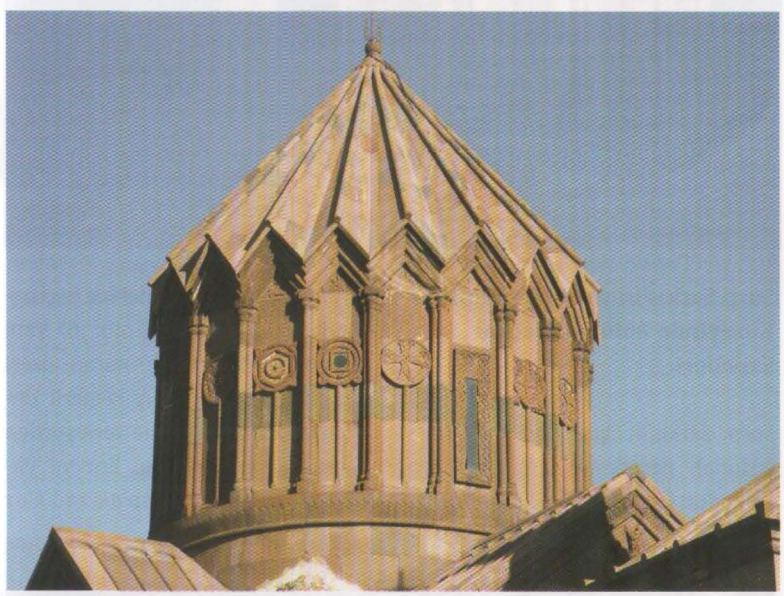

Foto 29. Haric Manastırı, ana kilise (1201), tambur ve şemsiye şeklinde kubbe.

Foto 30. Ani, Bekhents veya Bakireler Manastırı (13. yüzyıl başı), tambur ve şemsiye şeklinde kubbe.

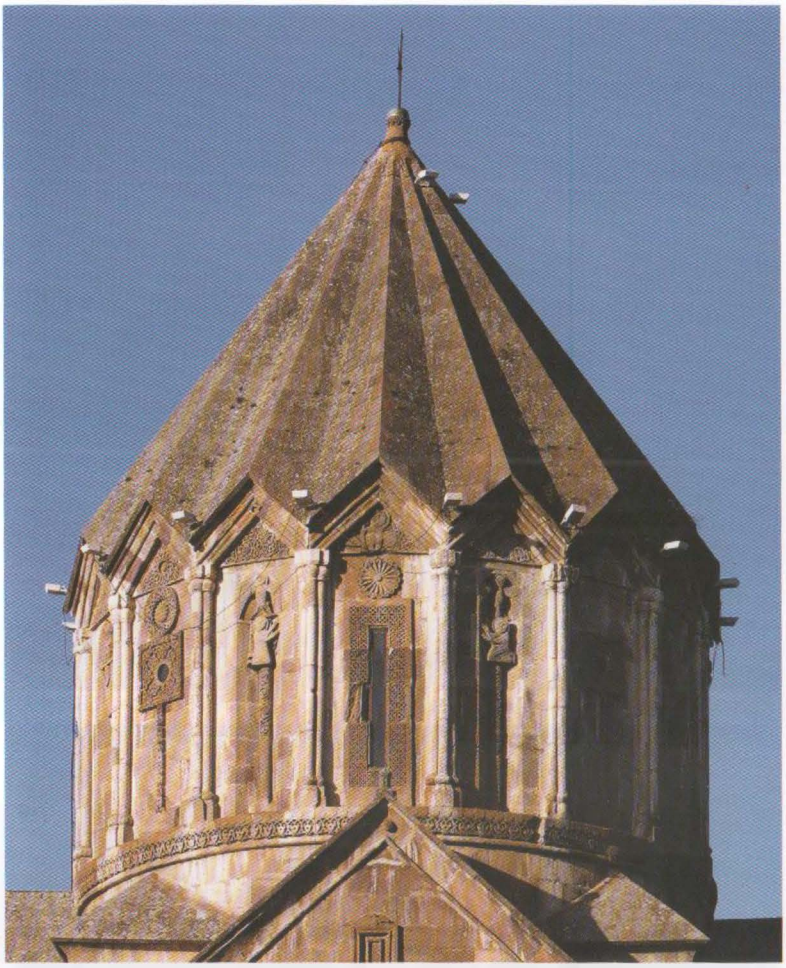

Foto 31. Gonjasen Manastırı, ana kilise (1216-1238), tambur ve şemsiye şeklinde kubbe.

Fotoğraf: Hrair Khatcherian.

Surp Sarkis'in ve Surp Krikor'un Kuzeyinde Bulunan Haçkar Şapelleri

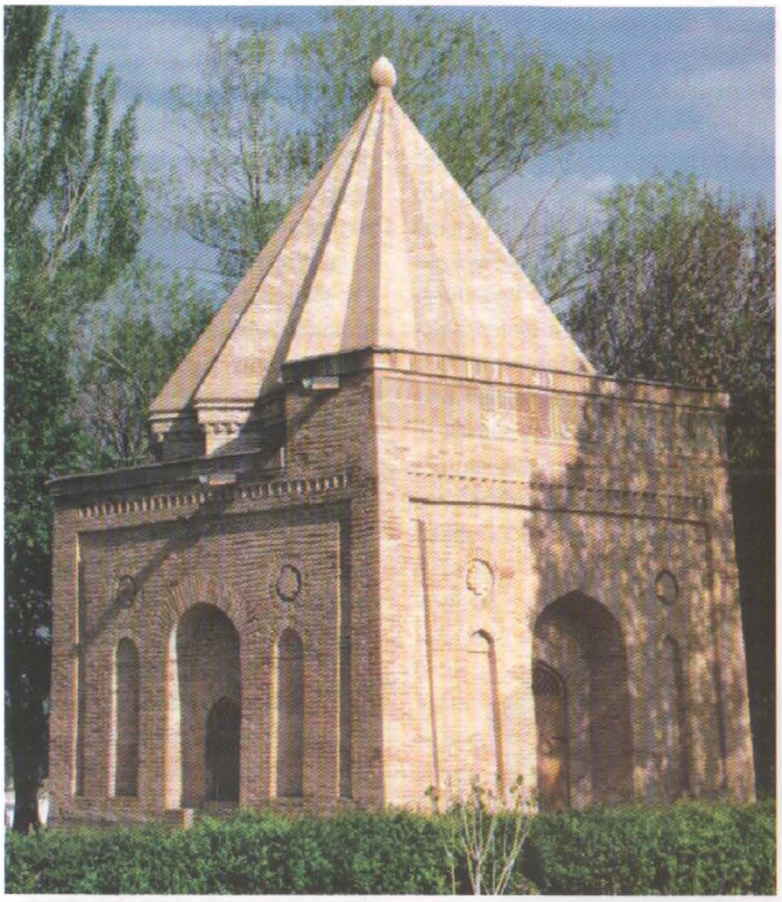
Surp Sarkis'in kuzeyine (kuzeydoğusuna) neredeyse yapışık, Surp Krikor'un (Foto 37) küçük avlusundakiyle gene aynı tip ikinci bir haçkar-şapeli bulunuyordu, (Foto 36) yani tamamı kaide üzerine oturan, üzeri taş çatkıyla kapatılmış kemerli derin içbükey bir niş içine yerleştirilen haçkardan oluşuyordu. Ermeni yazarların sıklıkla *ormnap'ak xač'k'ar* ("duvara gömülmüş haçkar") dediği bu türden küçük anıtlar, ortaçağ Ermenistan'ında iyi tanınan ve esas olarak 13. yüzyılda yaygın olan bir tipolojiye karşılık gelir.[50] İleride de göreceğimiz gibi 11. yüzyılın ilk onyıllarına tarihlenebilen Khıdzgonk'taki her iki anıt, bu türün en eski örneklerini oluşturur; fakat daha o zamandan en olgun hallerini yansıtırlar.

Foto 32. Khıdzgonk. Surp Sarkis Kilisesi (1024), saçak tepelerindeki kuş gagası biçimli *antefixum*'lar, 2013.

Daha önce de söylediğimiz gibi, birbirine çok yakın konumda bulunan iki anıtçık da, yüzeylerindeki yontulu süslemelerin işçiliğiyle olduğu gibi geniş bir asma motifi işlenmiş "alınlıklarındaki" zanaatin inceliğiyle de öne çıkmıştır. Haçkar yüzeylerinin alt kısmında haç motifinin hemen dibine çifte zincirle bağlı iki yana açılan iki geniş yaprak figürü, bunların arasına da, en aşağıya yuvarlak biçimli bir madalyon yontulmuştur; bu 11. yüzyılın karakteristik motiflerinden biridir.[51] Her iki küçük anıtta, haçkarın "hakk edildiği" duvar örgüsünün tepesinde ikişer duvar ayağın taşıdığı ince işlenmiş birer alınlık bulunuyordu, duvar ayaklarla alınlığın üç rulolu kıvrımları arasındaki geçiş, oymalı sütun başlıkları marifetiyle gerçekleşiyordu: Alt çizgisi oluklu geniş kenarlı bir damlalık kabarık bir dışbükey çıkıntının üzerine oturuyordu. Burada da gene cesim söve işçiliği dönemin kiliselerinin iç mimarisine has biçimlerden, özellikle de Ani ekolünün 1000 yılı civarında yaşadığı en parlak dönemine ait yapıtlardan, kemer formlarından ve kubbe dayanaklarından esinlenmişti. Surp Sarkis'in yanıbaşındaki anıtçık üzerinde iki kitabe bulunuyordu. Biri 1031 tarihlidir, bu da kilisenin yapılışından çok uzak bir tarih olmasa gerektir. Diğeri, 1216 tarihli olanı ise komşu kilisenin Şehinşah Zakarya'nın oğlu prens tarafından ihya ettirilmesine ilişkindi.[52]

Surp Krikor'un haçkar-şapeli (Foto 37) avlunun ortasındaki merkezi yeri ve mücevher kutusunu andıran biçimlerine gösterilen itinayla olduğu kadar kompozisyonundaki ahenk ve süslemelerindeki ayrıntılarla da dikkati çekiyordu. T'. T'oramanyan'ın 1910 civarında çektiği fotoğrafın

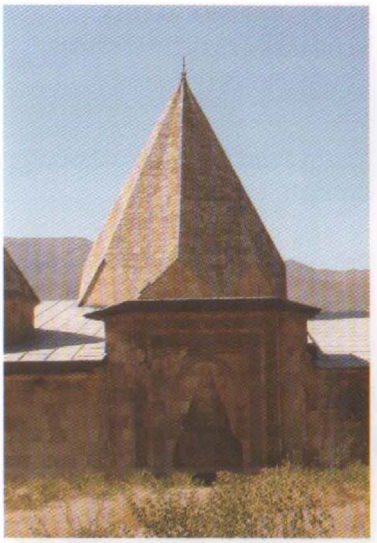

Foto 33. Babacı Hatun Türbesi, Kazakistan, 10. yüzyıl sonu-11. yüzyıl başı.

Fotoğraf http://www.academia.edu/6402071/p_15 sitesinden alınmıştır

Foto 34. Divriği, Ulu Cami (1228).

yüksek kalitesi özellikle, yüzeyin üst kısmında, beş kareden oluşan bir sıranın üzerinde bulunan "alınlıktaki" asma motifinin zarafetini temaşa etmemizi mümkün kılar. Asmanın dolgun salkımları taşıyan güçlü büklümlü dalı, doğrudan doğruya üzerinde küçük bir haç bulunan ortadaki kareden yükselir, yukarıda ise birbirinden ayrılan dalların açıkta bıraktığı geniş üçgende büyük bir asma yaprağı açılır. Böylelikle ister geometrik ister bitkisel olsun, haçkardaki bütün öğeleri birbirine bağlayarak kuşkusuz ebedi yaşam vaadini ululayan bu çizginin kesintisiz hareketinin önemi bir kez daha vurgulanmış olur. Surp Sarkis'in "duvara gömülmüş haçkarı" (Foto 36) Surp Krikor'unkinden nitelik bakımından belki bir nebze aşağıda olabilir, özellikle de alınlığındaki hafif çarpıklık nedeniyle. Her iki anıt ile biçimleri ve süslemeleri neredeyse aynı olan haçkarları muhtemelen aynı tarihlerde yapılmıştır (11. yüzyılın ilk onyılları) ve belki de aynı zanaatkârın veya zanaatkârlar grubunun eseridirler. Her ikisinin de erken dönem Hıristiyanlık eserlerinden beri süregelen, dikme taşlar ile sütunların kilise mihrabının güneyine veya kuzeyine yerleştirilmesini öngören gelenek uyarınca kilisenin yahut şapelin kuzeydoğusunda yerleştirildiği fark edilecektir. 13. yüzyılda yaygınlaşacak olan bir formun muhtemelen ilk örnekleri olan bu iki eser, işçiliklerindeki nitelik ve zenginlikle Khıdzgonk Manastırı'nın bütününün istisnai önemini daha da artırmıştır.[53]

1920'de bile ağır derecede hasara uğramış olan[54] ve birçok fotoğrafın tehlikeli biçimde eğilmiş olduğunu (Foto 16) gösterdiği Surp Sarkis'in yanındaki haçkar da tıpkı Surp Krikor'un yanındaki gibi yok olmuştur.

Foto 35. Amasya, Gök Medrese'de türbe (1266).

Fotoğraf: Dick Osseman: http://www.pbase.com/dosseman/image/136658367.

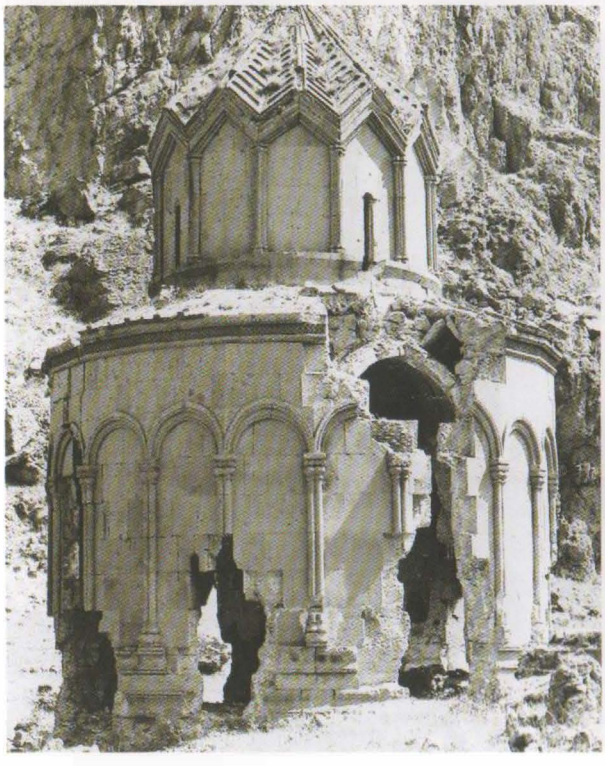
ACİLEN KORUMA ALTINA ALINMASI GEREKEN ANITIN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU

Anıtın Tamamının Yıkılması İhtimali

Daha önce belirttiğimiz gibi, 1920'lerden bu yana manastırın durumu gittikçe kötüleşmektedir ve hasar ciddi boyutlardadır: Surp Sarkis ve diğer tüm yapıların ağır hasarlı olduğu 1959'da tespit edilmiştir. Bu durumu en azından kısmi olarak açıklayacak dikkate değer varsayımlardan biri, depreme bağlı yıkımdır; zira depremler bu coğrafyada sık görülür. Nitekim 1935 yılında bölgede kaydedilen şiddetli bir deprem özellikle Digor'da yıkımlara ve heyelanlara neden olmuştur.[55] Aynı açıklama, 1959'da J.-M. Thierry tarafından gözlemlenen büyük yarık için de geçerli sayılabilir. Daha kapsamlı bakılırsa, deprem ve heyelanların önemli fakat noktasal hasarlara neden olduğu düşünülebilir; fakat yapılardaki daha büyük ölçekli çökmelere yıkıcı etkileri daha kuvvetli bir depremin neden olmuş olması varsayımı, harabelerin günümüzdeki durumuna bakıldığında pek ikna edici değildir. (Foto 5) Nitekim, depremlerin tahrip ettiği diğer Ermeni anıtlarının aksine bu anıtın çevresinde çok az sayıda yıkılmış duvar parçası bulunur. En iyi durumdaki oyma taşlar, birkaç kilometre ötede bulunan Digor kasabası ya da Derinöz köyüne yeniden kullanılmak üzere götürülmüş olabilir, ancak yüksek ölçekli bir yer sarsıntısı ardından görülmesi beklenebilecek büyük kalıntı yığınlarının ortadan kaybolmuş olmasını açıklamakta zorlanıyoruz. Yakında bir yerleşim yeri bulunmadığı ve sit alanına erişimin son derece kısıtlı olduğu göz önünde bulundurulursa, manastırın sistematik bir temizleme işleminden geçirilmiş olması da ihtimal dahilinde değildir.

İmdi, hesaba katılması gereken ikinci argümana gelelim. Surp Sarkis'in gövdesindeki derin yarıklar (Foto 17, 38, 42) biraz kuşkulu bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla geriye, geniş çaplı kasti bir yıkım ihtimalini değerlendirmek kalıyor. Bu ihtimal de iki varsayımdan yola çıkarak incelenebilir. Birincisine göre, manastırın bütünü 20. yüzyıl ortalarına doğru, patlayıcı maddelerle yıkılmış olabilir.[56] Bu açıklama genel kabul görmektedir, çünkü yerel çapta birçok tanıklıkla da desteklenmiştir.[57] Oysa bu varsayım, dört yapının yok olmasını ve

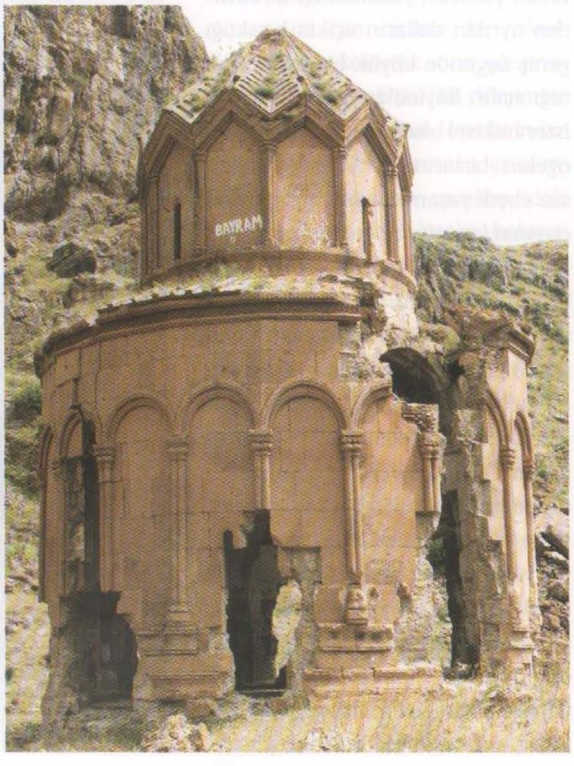

Foto 36. Surp Sarkis'in kuzeyinde haçkar (11. yüzyıl başı), yakl. 1910.

Fotograf T'.T'oramanean. MHA.

Foto 37. Surp Krikor Lusavoriç'in avlusunda haçkar (11. yüzyıl başı), yakl. 1910.

Fotograf: T'.T'oramanean. MHA no: 1163

Foto 38. Surp Sarkis Kilisesi, 1980 ve 2013 tarihli fotoğrafların mukayesesi: Külahtan doğuya doğru çatının yıpranması.

kalıntı miktarının azlığını açıklıyor olsa da, Surp Sarkis'in şu an içinde bulunduğu durumu açıklamaktan uzak görünür.

İkinci varsayım, yıkımın "askeri talim" esnasında yapılan ve manastırı hedef alan top atışlarından kaynaklanmış olduğudur.[58] Buna göre, ağır silahlar Khıdzgonk'un karşısında nehir boyunca uzanan yol izlenerek getirilmiş yahut hatta erişimin daha güç olduğu nehrin sol yakası üzerinden doğrudan manastırın yakınına indirilmiş olabilir. Küçük kalibreli silahlar için bu mümkün görünür. Hafif silahlar kullanılmış olması Surp Sarkis'teki izlerin görece küçük olmasını açıklayabilir. Surp Sarkis boylu boyunca yarıklarla kaplıdır, fakat binanın tamamı yıkılmamıştır. Kilisenin çokgeni içindeki deliklerin konumu, köşelerdeki dört şapel ile dört yarımkubbenin merkez pencerelerine karşılık gelir. Buralara kasıtlı olarak nişan alınmış ve binanın tamamını yıkmayı amaçlamayan atışlarla tahribatta bulunulmuş gibidir. Yine de, bu varsayım Surp Sarkis'ten daha küçük olan ve etraflarında çokça kalıntı bırakmadan tamamen yıkılmış olan diğer yapıların durumunu açıklar görünmüyor.

Tüm bu çelişkili tespitler, deprem, heyelan, kasti tahribat gibi muhtelif etmenlerin hiçbirini gözden kaçırmamamız gerektiğine işaret eder. Tüm bu etmenler, birbirine eklemlenerek veya birbiri ardı sıra anıta zarar vermiş olabilir. Ayrıca, manastır alanının ve Surp Sarkis Manastırı'nın durumunun kötüleşmesi uzunca bir süreye yayılmış da olabilir. J.-M. Thierry'nin 1959 yılında yaptığı gözlemleri alıntılayarak, şunu hatırlayalım: "Sit alanının bütününden geriye sadece Surp Sarkis Kilisesi kalmıştır, halen ayakta duran bu yapı harabeye dönmek üzeredir"[59] der ve ekler: "Güney cephesinde derin bir yarık anıtı baştan başta kat eder."[60] Elbette bu yorum kısa bir değinmeden ibaret, ayrıntılı bir betimleme yapılmıyor; fakat bu derece dikkatli bir gözlemci, çokgenin bütün köşelerini parçalamış sekiz büyük yarığı da, şayet görmüş olsaydı, not ederdi. Başka bir deyişle, Surp Sarkis'in son onyıllardaki durumuna 1959 yılından sonra getirildiğini düşünebiliriz.

Her halükârda, Surp Sarkis'teki tahribatın esasen 1980 öncesine dayandığından ve 1988 depremiyle ilgisinin bulunmadığından emin olabiliyoruz. Zira, 1980[61] ve 2013 yıllarında çekilmiş aynı cepheye ait iki fotoğraf serisini karşılaştırdığımızda, duvarların durumunun bu süre zarfında çok az değiştiğini görebiliriz. (Foto 38) Sadece tamburunun dış ve iç söveleriyle çatı biraz daha hasar görmüştür; kubbenin[62] tepesinde bir delik oluşmuş, külah kaplamaları zedelenmiş ve güney yarımkubbesinin çatısındaki çökme doğuya doğru yayılmıştır. (Foto 20, 38, 41) Ancak, binanın geri kalanı 1980'den beri neredeyse hiç değişmemiştir; özellikle içerdeki çatlak ve yarıklar aynıdır. Sadece duvar yazılarının sayısı artmıştır. Buradan, Aralık 1988[63] depreminin yarattığı hasarın çok önemli olmadığı sonucuna varabiliriz. Zaten bu depremin merkez üssü Khıdzgonk yerleşkesine yaklaşık yüz kilometre mesafededir.

Surp Sarkis'teki tahribatın tarihini tespit etmek için, 1967 öncesindeki dönem incelenebilir. Zira, *Kars Yıllığı*'nda yayımlanan bir fotoğraf, her ne kadar çok net olmasa da, anıtın o yıllarda bugünkü haline benzer durumda olduğunu göstermektedir, özellikle de güney cephesinde küçük bir yarık değil oldukça geniş bir yarık gözlemlenmektedir.[64] Başka bir deyişle, Surp Sarkis Kilisesi'nde bugün gözlemlediğimiz tahribat kuşkusuz 1959-1967 yılları arasında gerçekleşmiş olmalıdır.

Acil Müdahalenin Gerekliliğine Dair

Bu değerli sit alanında kısmi olarak da olsa muhafaza edilmiş yegâne bölüm, maruz kaldığı tahribata rağmen, Surp Sarkis Kilisesi'dir. Uzun süredir kaderine terk edilmiş olan kilise, önlem alınmazsa yakın veya orta vadede tamamen yıkılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. (Foto 38) Belirttiğimiz gibi, bugün binanın bütün cephelerinde ciddi yarıklar bulunmaktadır.

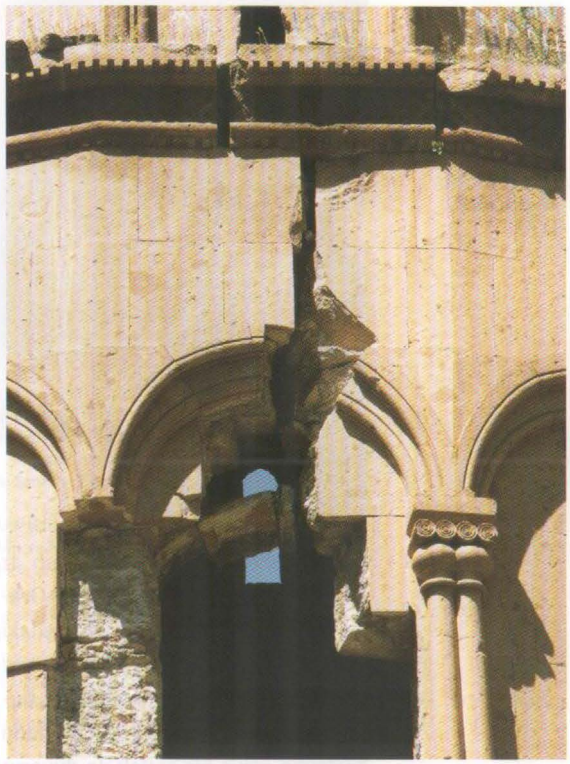

Foto 39. Khıdzgonk. Surp Sarkis Kilisesi, doğu cephesinin merkezi, 2013.

Güney cephesi, yani kilisenin giriş kapısının bulunduğu taraf en ciddi hasarın bulunduğu noktadır. Burada, şimdi artık tambura kadar uzanan ilk çatlaktan itibaren tuğlalar neredeyse yarım kubbenin merkezine denk gelen duvar boyunca tamamen yıkılmıştır. Bu tahribat kubbenin ve çatının büyük bir bölümünün çökmesine sebep olmuş ve daha da büyük tahribata neden olmuştur. Bu yüzden, binanın genel statiği bugün ciddi bir tehlike altındadır.

Foto 40. Khıdzgonk. Surp Sarkis Kilisesi, batı cephesinin merkezi, 2013.

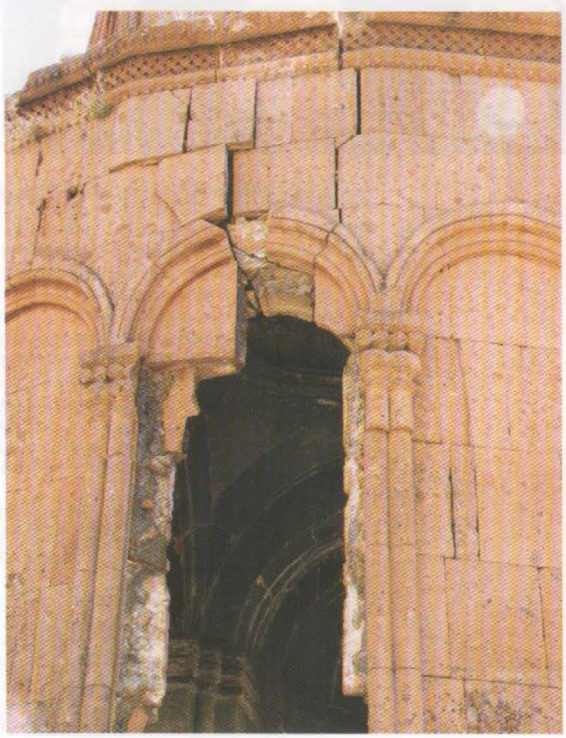

Foto 41. Khıdzgonk. Surp Sarkis Kilisesi, kubbenin içeriden görünüşü.

Fotoğraf Hrair Khatcherian, 2008.

Doğu cephesindeki durum da en az bunun kadar kaygı vericidir. Orada da yarım kubbenin karşısındaki merkezi alanı neredeyse tamamen boşlukta bırakan geniş bir oyuk bulunmaktadır. (Foto 39) Bu noktada başlayan geniş bir çatlak da duvarın iç aksamının dengesini bozmuş, absidal pencereden geriye kalanların üzerindeki iç kemeri de zedelemiştir. Benzer hasarlar kuzey ve batı (Foto 40) cephelerinin merkezlerinde de bulunur. Bunun neticesi de en az güney cephesindeki kadar vahimdir, çünkü çokgenin üst kısmındaki geniş bölümler tamamen yerlerinden oynamıştır, çatlakların iki ucu genellikle simetrik değildir.

Foto 42. Khıdzgonk. Surp Sarkis Kilisesi, içeriden görünüş, batı yönünde, 2013.

Aynı ölçüde kaygı verici başka bir durum da, içeride bulunan dört merkezi kemerin epey zayıflamış olmasıdır. (Foto 20, 41) Eğimlerinde kırılmalar vardır ve üç çeyrek kubbenin ortaları derin biçimde yarılmıştır (Güneydeki dördüncü yerle bir olmuştur). Günümüzdeki haliyle, yapının az da olsa kuvvetli bir depreme direnemeyeceği açıktır. Bina şans eseri 1988'deki depremde yıkılmamış olsa da, tekrar aynı büyüklükte muhtemel bir sarsıntıya dayanabilecek durumda değildir, özellikle de depremin merkez üssü sit alanına daha yakın olursa... Bugün, yapının alt kısmındaki korkunç yarık ve boşluklar (Foto 42) ve kubbe payandalarının çemberini tehdit eden tehlikeler göz önüne alındığında, kilisenin trajik bir şekilde bozulmuş iç iskeleti her şeye rağmen, zarafeti ve detaylarındaki inceliklerle göz kamaştırmaya devam ediyorsa, bu bir mucize eseridir. Bu ortaçağ mimari incisinin muhafaza edilmesi ve güzelliğinin gelecek nesillere aktarılabilmesi için acilen radikal çözümler üretilmesi zaruridir. Türkiye'nin yetkili kurumları nezdinde şimdiden bu çağrıyı yapmayı vazife biliyor ve Kültür Bakanlığı başta olmak üzere diğer yetkililerin dikkatine şu talepleri sunuyoruz: Güvenlik ve sağlamlama için geçici önlemler derhal alınsın ve en kısa zamanda, sağlamlaştırma tadilatı başlatılsın. Bunun için de Ermenistan'ın yetkili birimlerinin Ermeni restorasyon uzmanlarının Türkiye'deki ekibe katılımını sağlamasını öneriyoruz.

Ani in Context[65] raporunda belirtildiği gibi, yapılması gereken en acil işlemler şunlardır:

a) Çokgenin üst kısmının yapıyı destekleyecek ve duvarların yıkılmasını önleyecek bir kemerle çevrelenmesi;

b) Yarım kubbe ve kemerlerin iç iskeleler kurularak desteklenmesi;

c) Çokgenin alt kısmındaki duvarda bulunan sekiz yarığın geçici maddeyle doldurulması.

PATRICK DONABÉDIAN
AIX MARSEILLE ÜNİVERSİTESİ, CNRS, LA3M, UMR 7298, 13094 AIX-EN-PROVENCE, FRANSA

DİPNOTLAR

Özel isimlerin transkripsiyonunda yardımlarını esirmemeyen Ara Koçunyan'a ve Rober Koptaş'a teşekkür ederiz. -ed.n.

* apsidyol: Bir apsidin çevresinde ya da neflerin ucunda yer alan yarım daire şeklindeki şapellerden her biri, küçük apsid (Doğan Hasol. *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü* [İstanbul: YEM, 2005]) --ed.n.

** akroter: Bir alınlığın tepesine ya da yanlarına yerleştirilerek üzerine heykel ve süslemeler konan kaide. antefiks: Eskiden kiremitlerin uçlarını tutmak üzere yapıların çatılarına veya frizlerine konan, çoğu pişmiş topraktan yapılmış süslere verilen ad, kiremit ağızlığı. (Hasol, *age*) --ed.n.

1 30 Ağustos 1920'de gezilmiş ve fotoğraflanmış: bkz. A. Kalantar, *Armenia from the Stone Age to the Middle Ages*, Neuchâtel-Paris, 1994, c. 84-89, resimler 15 ve 16.

2 J.M. Thierry, "Notes sur des monuments arméniens de Turquie" [Türkiye'deki Ermeni Anıtları Üzerine Notlar], *Revue des Etudes Arméniennes* (REArm. NS), c. 2, Paris, 1965, s. 165-184.

3 Desen, kâğıt üzerine çini mürekkebi, 12 x 17 cm, *Contes arméniens* dergisi için çizim, 1929, Ressam Martiros Sarian Evi Müzesi, Erivan.

4 Başlıca tarihi başvuru kaynaklarını yazalım: Ն. ՄԱՐԳԻՍԵԱՆ (N. Sargisean), ՏեղագրութիւնքիՓոքրեւԼՄեծՀայս (Küçük ve Büyük Ermenistan Topografyası), Venedik, 1864, s. 208-214 ;Ղ. ԱԼԻՇԱՆ (Ł. Ališan), Շիրակ (Širak), Venedik, 1881, s. 126-130 ;*age*, Այրարատ (Ayrarat), Venedik. 1890, s. 111-113 ;Ս. ԷՓՐԻԿԵԱՆ (S. Ēp'rikean), Պառկերազարդբնաշխարհիկբառարան, h. 2 (Dictionnaire illustre de la patrie, c. 2), Venedik, 1907, s. 177-181, s.v. Խճկոլք; J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa* (Viyana, 1918), s. 104-106, 252-253 ;Թ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ (T'. T'oramanyan), Նյութերհայճարտարապետությանպատմության (Ermeni Mimari Tarihi Konuları), I, Erivan, 1942, s. 310-311; II, 1948, s. 131.

5 Özellikle şu yapılara bakılabilir: J.M. Thierry ve P. Donabedian, *Les arts arméniens*, Paris, 1987, s. 588-589; P. Cuneo, *L'architettura armena* (Roma, 2008), I, nö 411, s. 638-641; ayrıca bkz. Wikipedia makalesi: http://en.wikipedia.org/wiki/Khtzkonk._Monastery ve Ani sanal sitesi: http://www.virtualani.org/khtzkonk/

6 A. Kazaryan, "The Church of Surb Sargis (1024) in the Khtskonk Monastery and Shaping of the Medieval Order", *Iran and the Caucasus* dergisinde yayımlanacak. Yayımlanmasından önce makalenin incelenmesine izin veren A. Kazaryan'a teşekkür ederiz.

7 http://www.wmf.org/sites/default/files/wmf_publication/Ani in Context Report Final.pdf s. 37-46, Ek A: Khtzkonk Monastery Assessment.

8 Bkz. ortaçağ manastırlarının genel mekân örgütlenişini gösteren sinoptik çizim: Cuneo, *age*, c. 2, s. 742-743.

9 Yalnızca Surp Sarkis Kilisesi kaynaklarda adıyla teşhis edilebilmekte, adları halktan sözlü olarak öğrenilen diğer kilise ve şapellerle ilgili bir karmaşa hüküm sürmektedir. Biz burada başvurduğumuz kaynaklarda genel kabul gören adları benimsedik. En uzaktaki şapelin adı bütün kaynaklarda Surp Krıkor Lusavoriç olarak geçmektedir.

10 Kubbenin doğuda apsisin uçlarına, batıda ise çok az çıkıntı yapan iki

paye üzerine oturduğu şapellere "kubbeli nef" adı verilir. Yapının tümü dikdörtgen bir çerçeveye oturur. İç mekân öylesine dardır ki, köşe şapellere yer kalmaz, bu da bu yapıların "kubbeli oda"/"kapalı haç planı" yapılarından temel farkıdır. Küçüklüğüne karşın, bu yapılar da içten haç planlıdır, dört kolun kesişimi çatı hizasında net biçimde görülebilir. Bkz. Thierry-Donabedian, *age*, s. 600, "Kubbeli nefler". Bkz. ayrıca Cuneo, *age*, levha s. 729.

11 Kubbeli oda/kapalı haç plan çizimleri için bkz. Cuneo, *age*, s. 726-729.

12 Kalantar, *age*, s. 88, 1920 tarihli raporunda, "uzunlamasına kaideler üzerindeki birçok haçkar"dan söz eder ve kendi ziyareti sırasında haçkarların artık yerinde olmadığını da belirtir.

13 ԷՓՐԻԿԵԱՆ 1907, s. 179-180.

14 ԷՓՐԻԿԵԱՆ 1907, s. 180. Avlunun küçüklüğü dolayısıyla ortasına yerleştirilen küçük haçkar anıtı, Surp Krikor şapelinin kuzeydoğu ucuna neredeyse bitişik duruyordu.

15 ԱԼԻՇԱՆ 1881, s. 129-130; ԷՓՐԻԿԵԱՆ 1907, s. 179. Kalantar, *age*, s. 88, Bu Dikran'ın, 1215'te başkentteki meşhur Surp Krikor Kilisesi'ni yaptıran Anili zengin tüccar Dikran Honents olduğunu iddia eder. Aynı kişi bu kiliseden hemen biraz evvel de Bakireler veya Bekhents keşişhanesini yaptırmıştır (ki burada Khidzgonk Manastırı'ndaki Surp-Sarkis Kilisesi'ninkiyle akrabalığı su götürmez şemsiye biçimli kubbe külahları kullanılmıştır).

16 Ս. ՄԵԼԻՔ-ԲԱԽՇԱՆ (S. Melik'-Bakšyan), Հայոցպաշտամունքայինվայրեր (Ermeni ibadet mekânları), Erivan, 2009, s. 187, s.v. Խծկոնք. Surp Asdvadzadzin'in küçük narteksinin (giriş kapısı) 955'te yapıldığını belirtir, fakat kaynak göstermez.

17 Bu kapının arşiv fotoğrafları için: Cuneo, *age*, c. 2, s. 782. 9. yüzyıla ait bir giriş kapıları tipolojisi için: Վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (V. Harut'yunyan), Հայկականճարտարապետությանպատմություն (Ermeni Mimarlık Tarihi), Erivan, 1992, s. 205, resim 55; ayrıca bkz. J.M. Thierry, *L'Arménie au Moyen Age* [Ortaçağda Ermenistan], La-Pierre-qui-Vire, 2000, s. 325, resim D.

18 Toramanyan 1942, s. 311, bu süslemedeki ince zevke ve işçiliğin niteliğine dikkat çeker.

19 ԱԼԻՇԱՆ 1881, s. 130.

20 Toramanyan 1942, s. 310-311, daha o tarihte Surp Stepannos dediği bu kiliseyi "10. yüzyıl öncesine" tarihlemeyi öneriyordu ve onda "eski geleneksel biçimlerin" anıştırmasını görüyordu, tıpkı hemen ondan az sonra, 893'te yapılan Şirakavan'da olduğu gibi.

21 ԱԼԻՇԱՆ 1881, s. 129, 1006 ile 1036 arasında tereddüt eder. Aynı yazar, 1890 tarihli yayınında (s. 113) artık yalnızca ilk tarihi vermektedir. Kitaplarının ilkinde bu kiliseyi Surp Stepannos diye adlandırır (ikincisindeyse, görünen o ki, aynı kiliseye Surp Asdvadzadzin adını verir), onun dışındaki yazarlar Surp Garabed'e adanmış olduğunu kabul eder; biz de bu adı kullanıyoruz.

22 ԷՓՐԻԿԵԱՆ 1907, s. 178. Bu yazar (belki de kralıçenin Ani Katedrali'nin tamamlanmasında oynadığı role dayanarak) restorasyonun Gagik'in eşi Kraliçe Katranide'nin talimatıyla yapılmış olduğunu ileri sürer.

23 Cuneo, *age*, c. 1, s. 232, n8 98. kısmen veya tamamen içte yonca planları karşılaştırabilmek için, özellikle de Zarinj (n8 98) ve Khidzgonk Surp Garabed için (n8 411): Cuneo, *age*, c. 2, s. 720-721. A. Kazaryan ise, 9. ve 10 yüzyıllara ait çizgilerin varlığını teslim etmekle birlikte, bu eseri 7. yüzyıla tarihlemeyi yeğler. Bunu yaparken de gene kendisine ait daha eski bir tahmini gerekçe gösterir: Benzer bir şemsiye biçimli külah ile burgulu sütunlarla bezeli bir tambur 7. yüzyıla tarihlediği Pakaran ve Eçmiadzin'de de bulunmaktadır. Bkz. A. Kazaryan, *The Cathedral of Holy Ejmiacin and the Eastern Christian Architecture of the 4th-7th Centuries* (İngilizce özet eşliğinde Rusça), Moskova, 2007, s. 102, 168-169; ayrıca bkz. *Church architecture of the 7th century in Transcaucasian countries*, c. 2 (İngilizce özet eşliğinde Rusça), Moskova, 2012, s. 228-229.

24 P. Donabedian, *L'âge d'or de l'architecture arménienne. VIIe siècle* [Ermeni Mimarisinin Altın Çağı, VII. yüzyıl] Marsilya, 2008, özellikle s. 120-121, 159, 187, 264.

25 Kazaryan, *The Cathedral of Holy...*, s. 79-84, 98-104, 107, 168-170; Kazaryan, *Church architecture of the 7th century...*, s. 333-334, 343, 362, 368.

26 P. Donabedian, "Parallélisme, convergences et divergences entre Arménie et Géorgie en architecture et sculpture architecturale—I", [Ermenistan ile Gürcistan'ın Mimarileri ve Mimari Heykeltıraşlıkları Arasındaki Örtüşmeler ve Ayrımlar] *L'Europe et le Caucase. Les relations interrégionales et la question de l'identité. Actes du colloque*, sous la dir. de M. Dokhtourichvili vd., Tbilissi, 2012, s. 215-269, burada s. 249-250. Bkz. ayrıca Kazaryan, *The Cathedral of Holy...*, s. 173-174.

27 Birçok araştırmacı (bu satırların yazarı da dahil) Anili Samuēl vakayınamesinin eski basımına dayanarak bugüne değin 1027 veya 1029 tarihini veriyorlardı ՍԱՄՈՒԵԼԱՆԵՑԻ (Anili Samuēl), Հաւաքմունքիգրոցայտմագրաց ("Tarihçilerin Yazdıklarından Derlemeler"), yayımlayan Ա. ՏԷՐ-ՄԻՔԵԼԵԱՆ (A. Tēr-Mik'elean), Valaršapat, 1893, s. 106. Ancak bu vakayınamenin yeni eleştirel basımını inceledikten sonra bu tarihi 1024 olarak düzeltmek mümkün oldu: ՍԱՄՈՒԵԼԱՆԵՑԻԵՒԾԱՐՈՒՆԱԿՈՂՆԵՐ ("Anili Samuēl ve Ardılları"), ԺամանակագրութիւնԱդամիցմինչև1776 թ. ("1776 tarihli Adam Vakayınamesi"), eleştirel basım, araştırma ve yorumlar Կ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ (K. Mat'evosyan), Erivan, 2014, s. 183. Bkz. ayrıca Կ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ (K. Mat'evosyan), Անի– Շիրակիպատմությանէջեր ("Ani–Şirak Tarihinin Sayfaları"), Erivan, 2010, s. 220-221.

28 Kökeninde imparatorun giysi dolabından sorumlu saray görevlisi anlamına gelen bir Bizans unvanı.

29 Bu prensin Pakraduni Hanedanı'nın ortadan kalkmasına neden olan Bizans yanlısı faaliyetleri ile ilgili: A. et J. P. Mahe, *Histoire de l'Arménie des origines à nos jours* [Başlangıcından Günümüze Ermenistan Tarihi], Paris, 2012, s. 168-170. Anili Samuēl'in *Vakayıname*'sinin eleştirel basımında (2014, s. 391, dn. 223), K. Mat'evosyan bu kişiyle ilgili özel bir not yazmıştır.

30 ԱԼԻՇԱՆ 1881, s. 126-127.

31 ԱԼԻՇԱՆ 1881, s. 127; ԷՓՐԻԿԵԱՆ 1907, s. 179.

32 Ermenistan'da yapılar genellikle kayalık zemine oturur, kuşkusuz inşaat ustaları bu nedenle duvarların altına temel inşa etme gereği duymuyordu: P. Donabedian, "Les architectes de l'Arménie médiévale usaient-ils de dispositifs parasismiques ?" [Ortaçağ Ermeni Mimarları Depreme Karşı Tertibat Geliştirmiş miydi?] *Revue des Etudes Arméniennes* 34, Paris, 2012, s. 169-242, burada s. 173. Bu örnekte, kuzeydoğu ucundaki kaba biçimde düzlenmiş üç büyük bazalt kütlesi de Ermenistan'da görebileceğimiz az sayıda erken dönem Hıristiyanlık yapılarınınkiyle benzerlik sergilemektedir; örneğin Ereruyuk bazilikasının kuzey iç duvarında olduğu gibi.

33 Plan tablolarına bkz. Cuneo, *age*, c. 2, s. 724-725.

34 Thierry, *L'Arménie au Moyen-Age*, s. 97.

35 Donabedian, *L'âge d'or de l'architecture arménienne*, s. 192.

36 Zuart'noc' çapıyla da (36 m) Anastasis'a (36,5 m) yaklaşıyordu.

37 A. Alpago-Novello vd., *Art and Architecture in Medieval Georgia* [Ortaçağ Gürcistan'ında Sanat ve Mimari], Louvain-la-Neuve, 1980, n8 47, s. 351-353.

38 Н. Токарский (N. Tokarskiĭ), АрхитектураАрмении IV-XIVвв. (4. ve 14. Yüzyıllar Arası Ermeni Mimarisi), Erivan, 1961, s. 209. Yazar dış biçimlerinin Surp Sarkis'le benzerliğinin altını çiziyor.

39 Thierry Donabedian, *age*, s. 486.

40 Yukarıda alıntıladığımız 1033 tarihli kitabe (bkz. dn. 30). Ayrıca bkz. ԷՓՐԻԿԵԱՆ 1907, s. 178; Mahe, *age*, s. 168.

41 13. yüzyıl tarihçisi, Anili Samuēl'in cümlesini (bkz. yukarıda dipnot 27) neredeyse sözcüğü sözcüğüne alır. ԿԻՐԱԿՈՍԳԱՆՁԱԿԵՑԻ (Giragos Kadzsagec'i), ՊատմութիւնՀայոց (Ermenistan Tarihi), édit. Կ. ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ (K. Melik'-Ohanjanyan), Erivan, 1961, s. 89.

42 Donabedian, *age*, s. 191, 195-196, 261-263.

43 *Age*, s. 196, 255-256.

44 ԱԼԻՇԱՆ 1881, s. 129-130; ԷՓՐԻԿԵԱՆ 1907, s. 179.

45 Токарский 1961, s. 204, 209.

46 Cuneo 1988, c. 2, s. 760-761. Hariç'in akroterion modeliyle ilgili olarak, bu yapının aslında şemsiye biçimli külah bulunmadığı, bu öğenin restorasyonda eklendiği belirtilmektedir. Bunun aksine, Hałarcin'in sunak-modelinde, belki kilisenin sahip olduğu fakat artık yerinde bulunmayan bir külah görülür. Noravank'ta da durum budur. Ayrıca bkz. Eçmiadzin'de korunmuş iki akroterion modeli bulunuyor: Kazaryan, *age*, s. 104, resim. 93.

47 Bkz. yukarıda dipnot 37. Dairesel ve kıvrımlı bir çatı Gürcistan'da, Boçorma'da ve Ani'deki Hovuz Ekeghetsi'de (Çoban Kilisesi) de görülür. Belki bir ölçüde Manglisi'nin ve Halbat çan kulesinin çatı biçimlerini de buna yaklaştırabiliriz.

48 Bu konudaki bir not için bkz. P. Cuneo, "Marmašēn et l'école d'Ani" [Marmaşen ve Ani Ekolü], *REArm* XXIII, Paris, 1992, s. 419-471, burada dipnot 39 (ve 41) s. 433.

49 Bu manastırla ilgili olarak özellikle bkz. Thierry-Donabedian, *age*, s. 553-554 ve Cuneo 1988, n8 120, s. 260-264.

50 Հ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (H. Petrosyan), Խաչքար (Khatchkar), Erevan, 2008, s. 121, 142-144, 150, 158, 161, 162, 245, 250, 258, 343, 361. Yapılarında bu yapı türünden kısaca söz edilir. Khidzgonk'taki iki anıt da burada gene kısaca işlenmiştir. s. 119-121.

51 ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ 2008, s. 113-123.

52 ԷՓՐԻԿԵԱՆ 1907, *age*

53 ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ 1942, s. 311, bu iki anıtın süslemelerinin güzelliğini ve işçiliklerinin iyiliğini vurgular.

54 Kalantar, *age*, s. 87.

55 Bu konuda S. Tekir'in "depremle birlikte kaya ve çakıl taşlarının yolları kapatması nedeniyle kurtarma ekiplerinin afet alanına ulaşamadıklarını" belirten çalışması okunabilir: http://www.academia.edu/1961232/*Kars ve Çevresinde Depremler (1924-1941)*, özellikle s. 431-432: "4. 1935 Digor Depremi". Bkz ayrıca *Ani in Context* (yukarıda, dipnot 7), s. 41, 1936, 1938, 1941, 1962, 1972, 1975, 1976, 1983 ve 1988 depremler dizisini anımsatır.

56 Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 5 (Sovyet Ermeni Ansiklopedisi, c. 5). Erivan, 1979, s. 55-56, *s.v.* Խծկոնք. Yaklaşık 1950, tanıklıklara dayanılarak.

57 Yukarıda alıntıladığımız *Wikipedia* ve *Virtual Ani* makaleleri yukarıda dipnot 5. Bkz ayrıca *Ani in Context* (dipnot 7), s. 38.

58 ՄԵԼԻՔ-ԲԱԽՇԱՆ 2009, s. 187.

59 Thierry, agm, s. 170.

60 *Age*, s. 171.

61 Bu satırların yazarı 1980'de çektiği fotoğrafları kendisiyle paylaşan Michel Basmadjian'a teşekkür eder.

62 Yazar, 1988 depreminin verdiği zararları (kubbenin tepesindeki delik ve tamburun alt çemberinin dört ekseninde bulunan taş veya taş parçalarının düşmesi) gösteren 1986 ve 2005 tarihli fotoğraflar için Virtual Ani internet sitesinin yazarı Steven Sim'e teşekkür eder.

63 Virtual Ani internet sitesinde söylenenlerin aksine.

64 *Kars İl Yıllığı / 1967*, Ankara, 1967, s. 97 ve 205 (aynı fotoğraf iki defa basılmış).

65 *Ani in Context* Raporu (dipnot 7), s. 45, başlık "Acil Tedbirler".

HALİD ZİYA UŞAKLIGİL'İN KALEMİNDEN İZMİR

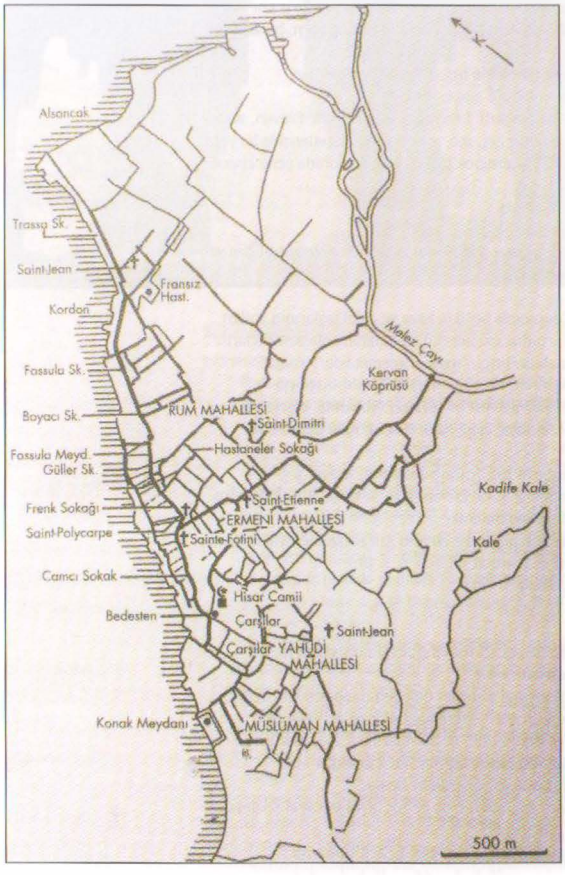
ÖNDER ŞENYAPILI

Uşaklıgil yarım yüzyıla yakın bir aradan sonra İzmir'e dönünce, 12-24 yaş aralığını yaşadığı kentte, anılarında yer etmiş yapıları, sokakları, caddeleri bulamaz; bulsa bile çoklukla değişmiştir. Yapılar yıkılmış, yerlerine yenileri dikilmiştir. Kendini yabancı bir ülkede, tanımadığı insanlar arasında bulur, gerçekten sevdiği kent İzmir'de mi olduğu kuşkusuna kapılır. Bildiği, yıllarını geçirdiği kentte olup olmadığını sorgular kendi kendine... Benim de ilk gençlik yıllarım İzmir'de geçti. İzmir'le kişisel ilişkim, Uşaklıgil'in İzmir Hikâyeleri*'nin beni âdeta büyülemesinin nedenidir belki de.*

Aşk-ı Memnu'nun yazarı Halid Ziya Uşaklıgil, *İzmir Hikâyeleri*'nde,[2] 1930'ların sonu-1940'ların başlarındaki kentte gezinirken, bir yandan da anılarındaki 19. yüzyıl sonları İzmir'inin kent coğrafyasını, kentin yönetsel yapısını, sosyolojisini, kentteki bireysel ve toplu yaşamı, insan ilişkilerini, yeme içme eğlenme olanaklarını ve türlerini kendi yaşantısını da katarak betimler.

19. yüzyıl İzmir.

İzmir 1830-1930 unutulmuş bir kent mi? Derleyen: Mari Carmen Smyrnelis.

Halid Ziya Uşaklıgil 1866 yılında İstanbul'da doğar. 1945 Martında yaşama veda ettiğine göre, 1944 yılı içerisinde yazmış olabileceği "Gerilere Doğru" adlı öyküsünde (s. 17-49), 12 yaşından 24 yaşına değin İzmir'de yaşadığını belirtir. Demek ki 1878-1890 yılları arasını İzmir'de geçirmiştir. Sonra İstanbul'a gider. İzmir'e ne zaman döndüğünü, az önce anılan öyküsündeki "bundan sekiz yıl önce" ifadesinden çıkarsamak olanaklı: 1936 ya da 1937. Yaşamının 46-47 yılını İstanbul'da geçirmiştir. İzmir'e dönüşünü şöyle anlatır:

"Uzun yıllar İzmir'i tekrar görmemiştim. Orada on iki yaşımdan yirmi dördüne kadar dolgun bir hatıra zinciriyle bir hayat geçirmiştim. Hele bu güzel şehrin büyük yangınından sonra ne olduğunu, yanan eski mahallelerin yerine kurulan güzel yeni şehri görmek, yangından kurtulan mahallelerinde de dolaşarak o zamanıma ait hayatımı diriltmek için bir ihtiyaç duyuyordum. Bundan sekiz sene evvel buna fırsat buldum." (s. 24-25)

Uşaklıgil bir otomobille, yanarak yok olmuş kentin "aşağı mahalleleri"nin, eski Frenk mahallesinin, Rum mahallesinin, Ermeni mahallesinin bulunduğu kent kesimini dolaşır. 19. yüzyıl ortasındaki mahalle haritası, yanarak yok olmuş yerlerin nereleri olduğu hakkında bilgilendirici bir belgedir.

Osmanlı dönemi İzmir'inde Türkler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerin yanı sıra, "Frenk" diye anılan, Müslüman olmayan Batılı nüfus yaşar. Frenkler[3] 13. yüzyıl sonlarından başlayarak şimdiki Karataş'la Alsancak arasındaki alana yerleşir ve bölge Frenk Mahallesi diye anılmaya başlar; dönemin ithal mallarla dolu ve albenisi yoğun vitrinlerle donanmış caddesi de "Frenk Caddesi". Önceleri kıyıda olan cadde, ticaret geliştikçe ve nüfus arttıkça doğan gereksinimi karşılamak amacıyla deniz doldurularak yeni alanlar kazanma yoluna gidildiği için 19. yüzyılın sonlarında kıyıdan uzaklaşıp, içeriye doğru dördüncü cadde olur. Sokağın deniz kıyısında olduğuna tanıklık eden yapı, geçmişin Sultaniye Caddesi, bugünün Halid Ziya Bulvarı üzerinde bulunan ("Apocalypse'te sözü edilen Asya'nın yedi kilisesinden biri" olarak nitelenen[4] ve adını İzmir başpiskoposluğu yapmış olup,

Hıristiyanlığı yaydığı gerekçesiyle İS 155 yılında Kadifekale'de öldürülen dinadamından alan) Saint Polycarpe Kilisesi'dir. Kilisenin 1600'lü yılların başında "leb-i derya" bir yapı olarak inşa edildiği kayıtlara geçer.[5]

İzmir'in kaderi böyle yazılmış olmalı: O gün bugündür deniz dolduruluyor. Kıyıda olan caddeler, yapılar kıyıdan uzaklaşıyor. Bu doldurmaların kenti çirkinleştirmesi bir yana, iç kesimlerin yaşamı olumsuz etkileyen yapı duvarlarıyla çevrilmesi de bir başka üzüntü verici gelişme. Denizin, günün birinde yitirdiklerini geri almaya kalkışma olasılığı da kaygı verici doğrusu...

Ermeni Mahallesi önce Kadifekale semtindedir, sonra yer değiştirir:

"İzmir'e ilk gelen Ermeniler, Kadifekale semtinde, şehrin amfitiyatrosunun yukarısında, sonraki Türk mahallesine yakın bir alanda yerleşerek bir şapel ve mezarlık kurdular. 1500'e doğru bu tepelerden ayrılan Ermeniler, kentin merkezine, Kervan Köprüsü'nün çıkışına yerleşip bir Ermeni mahallesi kurdular. Burası ileriki tarihlerde Haynots (Ermenilerin Yeri) olarak adlandırılan ünlü Ermeni Mahallesi olacaktı. Bu mahalle günümüzdeki İzmir Fuar alanının yer aldığı bölgeyi kapsamaktaydı."[6]

İşte Uşaklıgil kabaca tanımlanan ve 1922'de yanan bu mahalleleri dolaşır. Hepsi yok olmuştur. Yeni güzel caddeler açılmış, "bu caddelerde müstakbel bir ümranın mukaddimelerini teşkil eden binalar vücuda gelmeye başlamış"tır.[7] Gezisinden edindiği genel izlenim, geleceğin vaatleriyle dolu yepyeni bir çağdaş kentin doğmakta olduğudur. Gelgelelim, doğal olarak, anılarının büyük bir bölümünü "yerlerinde" bulamaz. Daha da acısı, tanıyıp sevmiş olduğu kişileri de bulamaz.

Bir gün, iki eski dostunu görmek için ve annesinin ruhunu teslim ettiği köşkün önünde o acılı günlerindeki yası yeniden yaşamak isteğiyle Karşıyaka'ya gider. İki görevini de yerine getirdikten sonra kente döner. Alsancak iskelesinde vapurdan iner, konakladığı yere dek yürür:

"Bir hayli yürüdükten sonra bir caz sesinin bölük pörçük parçalarını işitmeye başladım ve ilerledikçe bu sesler daha ziyade sarahat kesp etti. Demek yakınlarda bir toplantı, bir raks âlemi vardı. Eskiden Bella Vista[8] diye tanınan rıhtımın bu kısmında yangından[9] kurtulmuş bir sıra yalılar vardı ki bunlardan ekseri ile bir göz alışkanlığım oluyordu. Nihayet akşamın alaca karanlığından ziyalarla dolu bir yere, set üzerinde bir bahçeye vasıl oldum. Burası hıncahınç dolu idi. O zamanlar tahattur ettim, günlerden pazar idi ve

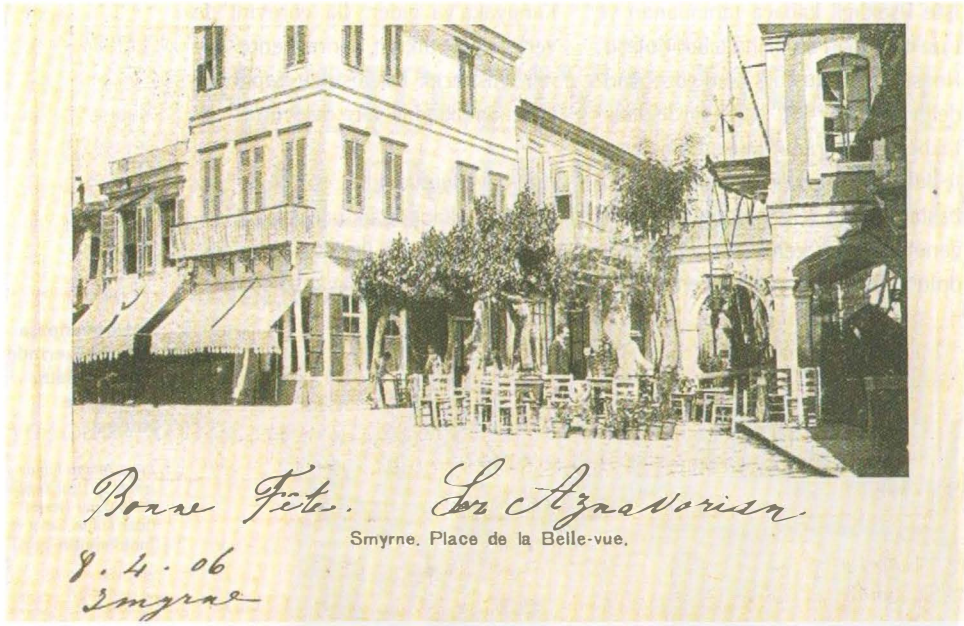
Gaziosmanpaşa Bulvarı üzerinde bulunan Saint Polykarpe Kilisesi.

Evvel Zaman İçinde İzmir, ed. Uğur Yeğin (İzmir: İzmir Ticaret Odası Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları, 2009).

Basmahane yönünde yoğunlaşan Ermeni Mahallesi.

Evvel Zaman İçinde İzmir, ed. Uğur Yeğin (İzmir: İzmir Ticaret Odası Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları, 2009).

Levanten sakinlerince "güzel görüntü" anlamında "Belvü" adıyla anılan semtin küçük meydanı. Bugün Gündoğdu Meydanı.

Evvel Zaman İçinde İzmir, ed. Uğur Yeğin (İzmir: İzmir Ticaret Odası Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları, 2009)

bu tatil gününü şu eğlence yerinde geçirmeye gelmiş olan halkı orada toplu olarak bulacaktım. Burası neresiydi? Şehir bahçesi? Belediye Gazinosu? ... Evvelce burada ne vardı: Eldorado, Alhambra, Café Luca..." (s. 45)

"Aşağı mahalleler"in, eski Frenk mahallesinin, Rum mahallesinin, Ermeni mahallesinin bulunduğu kent kesimini dolaştığı ilk gezisini izleyen günde Uşaklıgil, çocukluk ve gençlik yıllarının geçtiği mahalleleri dolaştığı ikinci bir geziye çıkar: Tilkilik'e, Yokuşbaşı'na, Çakmakfırını'na uğrar. Hatuniye'den başlayarak Tilkilik'e değin büyük bir değişiklik olduğunu gözler. Son olarak, Çorakkayış'taki eski aile konağının önünde durur.

Hatuniye, 19. yüzyıl ortalarında her biri bir cami çevresinde şekillenmiş olan dört bölgeye yayılmış durumdaki kentin üçüncü büyüklükteki Müslüman mahallesidir. Dört bölge, "Hatuniye", "Fettah", "Çorakkapısı" ve "Abdullah Efendi" adlarını taşır. Bu bölgelerden her biri, 1885 yılında muhtarlık teşkilatı kurulunca bağımsız mahalle konumu kazanır. Daha sonra da (önceki adı Vavez olan) Hatuniye'nin adı "Kurtuluş", Fettah da "Akıncı" olur.

Tilkilik, adını bugün de koruyan semttir.[10] Yokuşbaşı, 1814 yılında İsmail Rahmi Bey tarafından babası Osmanzade Seyyid İsmail Rahmi Efendi adına yaptırılan Dönertaş Sebili yapısının bulunduğu 945 Sokak'ın geçmişteki adı olan Osmanzade Yokuşu'ndan geliyor olmalıdır.

Çorakkayış (?), yazarın dedesinin eski konağının bulunduğu semttir. Mısrî Dergâhı'nın[11] karşısına düşen cephesi korunmuş olsa bile, çapraşık miras işlemleri sonucu bir konukevine (otele) dönüşmüş olan konağın harem ve selamlık dairelerinin büyük kapılarının bulunduğu cephesi ölüdür. Anılan kapılar bir daha açılmamak üzere sıkı sıkı kapatılmıştır.

Halid Ziya arabacıya, "Otelin kapısı ne tarafta?" diye sorar. "Basmahane Caddesi'nde!" der arabacı. Otelin kapısına gelince, "bu eski güzel konağın yeni kapısının" önünde arabadan inen Halid Ziya, kendisini "müşteri sanıp koşan kâtibe hiçbir şeyler diyemeyerek" yeniden arabaya biner, "Musalla'dan geçerek Başdurak, Şadırvanaltı, Arasta, Hisar Camii, Yemişçi Çarşısı, Kemeraltı Caddesi... diye arabacıya emir vererek sanki bu aile yurdunun izmihlal (çöküş) manzarasından uzaklara kaçmak" ister.

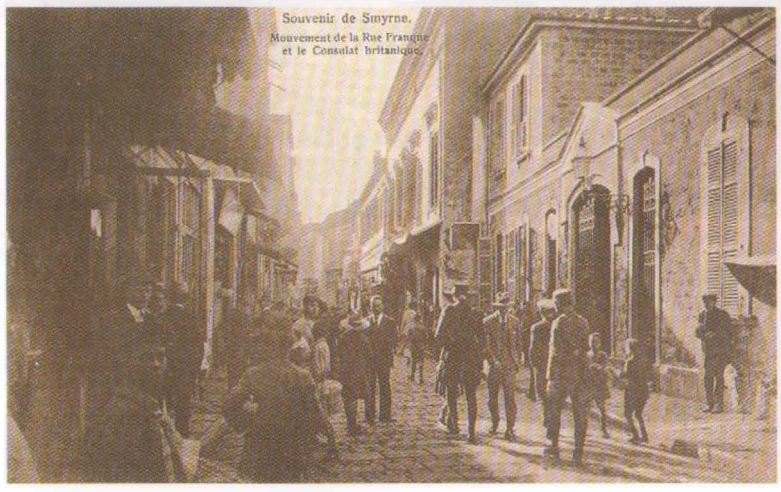
Semtin adı Çorakkayış değil de "Çorakkapı" ya da "Çorakkapısı" olmalıdır.[12] Nitekim "Uzak Hatıralar", "Ayni Tata", "Deli Fato" gibi öykülerinde semtten Çorakkapı diye söz eder Uşaklıgil:

"... ailece Saraçhanebaşı'ndaki güzel evimizden, şirin ve büyük bahçemizden koparıldık. İzmir'de dedemin Çorakkapı Konağı'nın bir müstakil dairesine sığındık." (s. 50)

"İzmir'de bir âdet vardı: Kurban bayramına takaddüm eden gecede Çorakkapısı Meydanı'nın çınarı altında bir davulla bir zurna sabaha kadar çalar ve etrafı yarı aydınlatılan meşalelerin ziyası altında sıra ile delikanlılar oyuna çıkarlar, şafak sökene kadar oynarlardı." (s. 137)

"Pala Tevfik onu arabaya bindirdi, iki şilini[13] arabacının eline sıkıştırarak ona: 'Doğru Çorakkapısı'na, bilirsin ya, Ermeni mahallesinden Basmahane, ondan sonra Çorakkapısı...'" (s. 152)

"Ve o her gün istikamet yolunu değiştirerek Çorakkapısı'ndan Musalla'ya, Musalla'dan Tilkilik'e, oradan Başdurak'a, İkiçeşmelik'e, Namazgâh'a, Temaşalık'a, hatta Kadifekalesi'ne kadar hep ağır adımlarla, yorulmadan, beli bükülmeden yürür, (...) İzmir'i, fakat İzmir'in yu-

Hıristiyan mahallelerinin merkezi sayılan Frenk Sokağı'nda İngiliz Konsolosluğu.

Evvel Zaman İçinde İzmir, ed. Uğur Yeğin (İzmir: İzmir Ticaret Odası Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları, 2009).

karı mahallelerini dolaşır dururdu." (s. 169-170)

"Hatuniye Camii'nin karşısından Namazgâh'a çıkan yokuşun sol tarafında iki katlı harabe halinde bir evleri vardı. (...) Salime Kadın İzmir'in, hele Tilkilik, Çorakkapı, Çakmakfırını, Yokuşbaşı mahallelerinin pek tanınan, pek sevilen bir siması idi." (s. 202)

Bu alıntılardan anlaşılan bir başka özellik, Uşaklıgil'in İzmir öykülerinin genel olarak anılan mahalleleri kapsayan kent alanında geçtiğidir. Önceki satırlarda sıralanan örnekler gibi, "Çorakkapı"nın adı da, Basmahane Garı'nın karşısında, Gaziler Caddesi ile Anafartalar Caddesi'nin birleştiği noktada bulunan, yaptıranı ve yapım tarihi bilinemeyen[14] camiden gelir.

Halid Ziya Uşaklıgil "İki Sima" öyküsünde bir başka dergâhtan, Nakşibendî Dergâhı'ndan[15] söz eder. İki sima, yani Şeyh Şemseddin ve Şeyh Bedreddin, bu dergâhın şeyhleridir. On üç yaşından on altı yaşına değin bu iki kardeş Halid Ziya'nın maneviyatı üzerine sihre benzer bir etki yapmıştır. Aradan altmış yıl geçtikten sonra bile bu iki simayı unutamaz yazar, gözlerinin önünde canlanırlar, bu esnada tüm bedeni tir tir titrer.

İki kardeş şeyhin evleri "Tilkilik'in meşhur ihtiyar çınarının öte tarafındaki harap evlerden oluşmuş küçük mahallede"; Nakşibendî Tekkesi ise "Tilkilik kahvesinin karşısından Temaşalık'a kadar çıkan yokuştan epeyce ilerledikten ve sol tarafa sapılarak gene epeyce yürüdükten sonra, fakir, tevazuunun içinde büzülmüşçesine duran bir yer"dedir.

"Bir gün sabahleyin Fettah Camii'nden, Hatuniye'den, yukarı mahallelere, Namazgâh'a, İkiçeşmelik'e, oradan Şadırvan Camii'ne, Hisar'a, Kemeraltı'na kadar bütün camilerin minarelerinden salâ verildi. 'Kim ölmüş?' diye soranlar öğrendiler ki Şeyh Şemseddin ile Şeyh Bedreddin, küçük büyüğünden bir saat fasıla ile, seccadelerinin üzerinde kıvrılıp ölüvermişlerdir. (...) Tilkilik'in meşhur ihtiyar çınar meydanı fevç fevç gelen halk ile doldu, öyle ki koca geniş meydan, biriken kalabalığı zor istiab ediyordu. Cenaze alayının bir ucu Tilkilik'te bir ucu dergâhta diyorlardı..." (s. 200)

Uşaklıgil, çocukluk ve gençlik yıllarının geçtiği mahalleleri dolaştığı ikinci gezisinin sonunda, yaşamının "şu kadarcık bir çocuk iken başlayarak yirmi dört yaşına kadar" geçtiği Kemeraltı Caddesi'ndeki eski bir kahvehaneye oturup dedesini[16] ve otele dönüşen dede konağını düşünür.

İstanbul'dan kopup İzmir'e döndükten sonra yerleşilen dede konağında "belki bir ay, belki daha ziyade" sonra başlayan olağan dışı hareketlenmenin nedenini şu cümleyle ifade eder yazar: "Genç amcalarımdan Yusuf Bey'in düğün hazırlıkları..." Önce "büyük yapının bir başka bölümüne", daha sonra ise "gene aile evlerinden yokuş başındaki bir eve" taşınmak zorunluluğu doğar. Mekân değişiminden ne Halid Ziya ne de annesi memnundur. Bir üçüncü aşamada, annesinin Arapfırını Mahallesi'ndeki[17] yengesi Kevser Hanım'ın büyük evine (uzun süreli) konuk gidilir. Bu evde yaşadıklarını yazar "Uzak Hatıralar" başlıklı öyküsünde anlatır. 19. yüzyıl sonlarının, 1880'lerin Arapfırını Mahallesini de tanıtır:

"Arapfırını Mahallesi İzmir'in mahalleleri arasında ümranıyla, güzel binalarıyla, az çok düzgün yollarıyla mümtaz bir mahalle idi ki müstevi bir saha üzerine yayılmıştı. İzmir'in büyük ailelerinden pek çoğunun evleri burada idi." (s. 55)

Gelgelelim, öyküyü yazdığı yıllarda "Kevser Hanımefendi'nin bir konak yavrusuna benzeyen büyük evinin Arapfırını Mahallesi'nin ne tarafında" olduğunu bir türlü çıkaramaz. "Hayalim o mahallenin sokaklarını dolaşıyor, şurasında burasında irkilerek duruyor (...) evin yerini bulamıyor" diye yazar. Ayrıca, aynı semtte iki kez, iki ayrı evde oturmuştur. Türlü anılarla dolu bu evleri tüm ayrıntılarıyla ve bıraktıkları tüm izlenimleriyle gözlerinin içinde yaşıyor bulmasına karşın, hangi sokağın neresinde olduklarını saptayamaz. Dahası, sık sık gittiği dost evleri, örneğin Tevfik Nevzad'ın[18] evi, Ahmed Celadet'in[19] evi hayalinde yaşıyor olmasına karşın "hükümet konağından şehre doğru giden Kemeraltı Caddesi'nden sağ tarafta bu mahalleye doğru giden sokaklardan birine soksalar ve bu evleri arayıp bulmaya davet etseler" uzun uzun uğraşması gerektiğini belirtir.

Bu evdeki konukluğu sırasında, Kevser Hanım'ın torunu Affan Sabit'in önayak olmasıyla ilk kez kentin (İzmir'in) dışına çıkar: "Birinci defa olarak İzmir'in dışında bir gezinti yapmış oluyordum. Bu suretle yolun uzunluğunu fark etmedim, nihayet Buca'ya vardık." Bu güzel köyü görür

Türk Mahallesi'nde fayton durağı.

Evvel Zaman İçinde İzmir, ed. Uğur Yeğin (İzmir: İzmir Ticaret Odası Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları, 2009)

görmez şunlar geçer aklından: "Aman dedim; ne güzel yermiş Buca.." (s. 82)

Kent dışına doğru yapılan ikinci gezide merkeplerle Bozyaka'ya gidilir.[20] Affan bilgilendirir Halid Ziya'yı: "Senin dedenin de orada pek güzel bir bağı, küçük bir köşkü var, bizimkinin yanında... Deden keyfi için hiç para esirgemez. Ta oraya kadar kendi kesesinden bir araba yolu yaptırmıştır." (s. 91) Affan, arkadaşını salt kent dışına götürmekle yetinmez. Bir gece birlikte, Kordon'da Alhamra'ya giderler. Halid Ziya'nın "birinci defa böyle bir yere gidiyordum" dediği Alhamra dönemin ünlü bir "kafeşantan"ıdır.

Uşaklıgil, çocukluk ve gençlik yıllarının geçtiği mahalleleri dolaştığı ikinci gezisinin sonunda, yaşamının "şu kadarcık bir çocuk iken başlayarak yirmi dört yaşına kadar" geçtiği Kemeraltı Caddesi'ndeki eski bir kahvehaneye oturup dedesini ve otele dönüşen dede konağını düşünür.

Uşaklıgil, o dönemde İzmir'deki eğlencelerin kafeşantan geceleriyle sınırlı olmadığını da anlatır. "İzmir'de mevsim geçiren Fransız ve İtalyan tiyatroları"na "mektep ve banka arkadaşları"yla gidilir. Bir ara "Gedikpaşa sahnesinin dökünütülerinden mürekkeb bir operet kumpanyası" İzmir'e gelen topluluklardan biridir.

İzmir eğlencelerinin "başlıcalarından" biri saz âlemidir: "Saz âlemlerinin en güzidelerinden biri İzmir Mevlevihanesi'nin[22] hususi bir dairesinde aziz muhibbim Şeyh Nuri Bey'in musiki toplantılarında vâki olurdu." (s. 116)

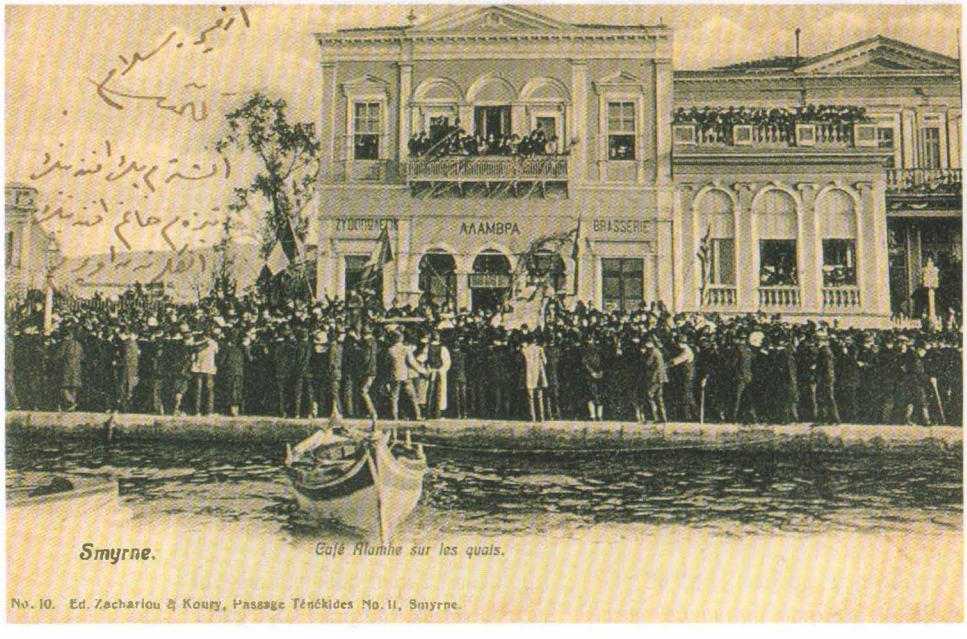
Kendisinin gittiğinden söz etmez ama öykü kahramanlarından Güzel İhsan'ın rıhtımdaki Kramer Gazinosu'nda gidip "kanlı kanlı, çok pişmemiş, gayet yumuşak, etrafında patates, brüksel lahanacıkları, üzerinde iki tane tavada yumurta ile bir fileto, bol domates salçalı, parmazan peynirli makarnadan oluşan" bir yemek yediğini anlatır. Aynı öykünün öteki kahramanları "Pala Tevfik mahkemesinde evrakını toplayıp çekmecesine yerleştirir, yaya olarak gümrüğe kadar uzanır, oradan arkadaşları Salim'le Cemal'i alarak (...) iç limanın[23] sonuna kadar giderler (...) İzmir'in bu güzel seyran âleminin zevkini tada tada izdihamın seyrekleştiği noktaya kadar ilerlerler". Burada onların yeğledikleri Eldorado Gazinosu vardır.

Güzel İhsan kimi zaman Kemeraltı Caddesi'ndeki gözlemeciye uğrayıp, gözleme değil, İzmir'in katmerli diye meşhur olan bir tür omletiyle yetinir; kimi zaman Şadırvan Camii dolaylarındaki kebapçıda tandır kebabı diye anılan, fırında pişirilmiş yufkaya sarılı kuzu etinden tıka basa yer ya da çarşıdaki bir bakkalın yaptığı bembeyaz köpük halindeki havyar ezmesini veya gene aynı bakkalın limonla zeytinyağına yatırarak hazırladığı salamura sardalyeleri mideye indirir.

"Güzel İhsan" adlı öyküde, o dönemde İzmir'de nerelerde ne yenip içildiği ayrıntılı olarak anlatılır. Öykünün kahramanı boğazına (pisboğazlık derecesinde) düşkündür. Kış sabahları Bitpazarı yanındaki salepçi Arnavut Zeynel'den bir Şam halkası alır Halid Ziya, üstüne bir fincan sütlü tarçınlı salep içer. Yaz sabahları Çakı Bedesteni[24] dolaylarındaki fırında üst üste iki-üç katmer yuvarlar, üstüne demirhindi[25] ya da sübye[26] içer. Demirhindi ya da sübye onu doyurmaktan çok acıktırır; koşa koşa rıhtımdaki fırına gidip bir tabak dolusu lokma yedikten sonra Coya Hanı'ndaki[27] işyerine ulaşır.

Arkadaşlarıyla buluşmadığı akşamlarda iri karidesler, şamfıstığıyla tuzlu badem, tarator, kızartılmış halka patlıcan, beyin salatası, içi ançüez doldurulmuş yeşil zeytin gibi mezeler düşünerek ya Karataş meyhanelerinden birine yahut Rum yatağı olan Kerahori'de bir tavernaya uğrar ve küçük şişe rakısını içer.

Ayrıca, her diyarın her kentinde olduğu gibi İzmir'de de kentin biraz

Rıhtımda, dönemin ünlü "kafeşantan"ı Elhamra (Alhamra/ Alhambra).

Evvel Zaman İçinde İzmir, ed. Uğur Yeğin (İzmir: İzmir Ticaret Odası Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları, 2009).

uzağında Tepecik bölgesinde, Kemer istasyonuna ve demiryoluna yakın olduğu için "Demiryolu" diye anılan mahallede erkeklere hizmet veren, kapıları her gelene açılmayan evler vardır:

"Pala Tevfik'le arkadaşları Salim ve Cemal hemen her vakit Demiryolu Mahallesi'nde en güzel ve geniş ev sahibi olan Katina'ya giderlerdi. Kırkını aşkın ve epeyce geçkin olan bu kadın feleğin türlü çemberinden geçtikten sonra nihayet böyle bir ev işletmeye karar vermiş idi. Ona saygı ile hitap edenler Keraçe Katina derler, teklifsizce söz söyleyenler sadece Tina derlerdi. O isminin böyle ikiye bölünüp yalnız son parçasıyla söylenmesinden, sanki yaşının da yarısı siliniyormuşçasına mahzuz olurdu. Evdeki kızlar da ona Çaça[28] derlerdi, o da bunlara hakikaten bir teyze şefkatiyle davranırdı. (...) Bu kadının bir de dostu vardı ki Basmahane civarında Ermeni mahallesinde bir meyhanenin arka tarafında gizli bir kumarhane işleten İzmir'in palikaryalık âleminde Sarı Petri diye hususi bir şöhrete mâlik olan ellisine yaklaşmış eski bir çapkındı." (s. 138)

Mahkeme Başkâtibi Pala Tevfik ve arkadaşları (arkadaşlarının yanı sıra Güzel İhsan), bir gece bu evde, Aşçı Agop'la hizmetçi Aspasya'nın olanca hünerlerini göstererek her türlü çerezle doldurdukları rakı masasında demlenir. Eğlencenin vazgeçilemez öğesi Kemancı Kıpti Cevdet'tir. Kevser Hanım'ın evindeki on beş gün süreli konukluk sona erince, üç dört günlük dede konağında kalınır ve artık hazır olan Yokuşbaşı'ndaki eve geçilip yerleşilir:

"Yokuşbaşı evi!.. O ne sevimli, ne cana yakın bir evdi... Yokuşbaşı'nın en yüksek bir noktasında, Ermeni mahallesine akan dik bir yokuşun köşesinde idi. Asıl binadan ayrı ve o dik yokuşa nazır dört odalı bir daire vardı ki buradan uzun bir taş merdivenle ayrı bir kapıya inilirdi. (...) Uzun yıllar geçtikten sonra İzmir'e bir uğrayışımda her şeyden evvel Yokuşbaşı'na gittim ve bu evi aradım. Heyhat! O ev satılmış, yıkılmıştı. Onu burada tekrar bulamayınca sanki çocukluğumla yaşlılığımı birbirine bağlayan bir rabıta kanayarak kopuyor zannettim." (s. 93-94)

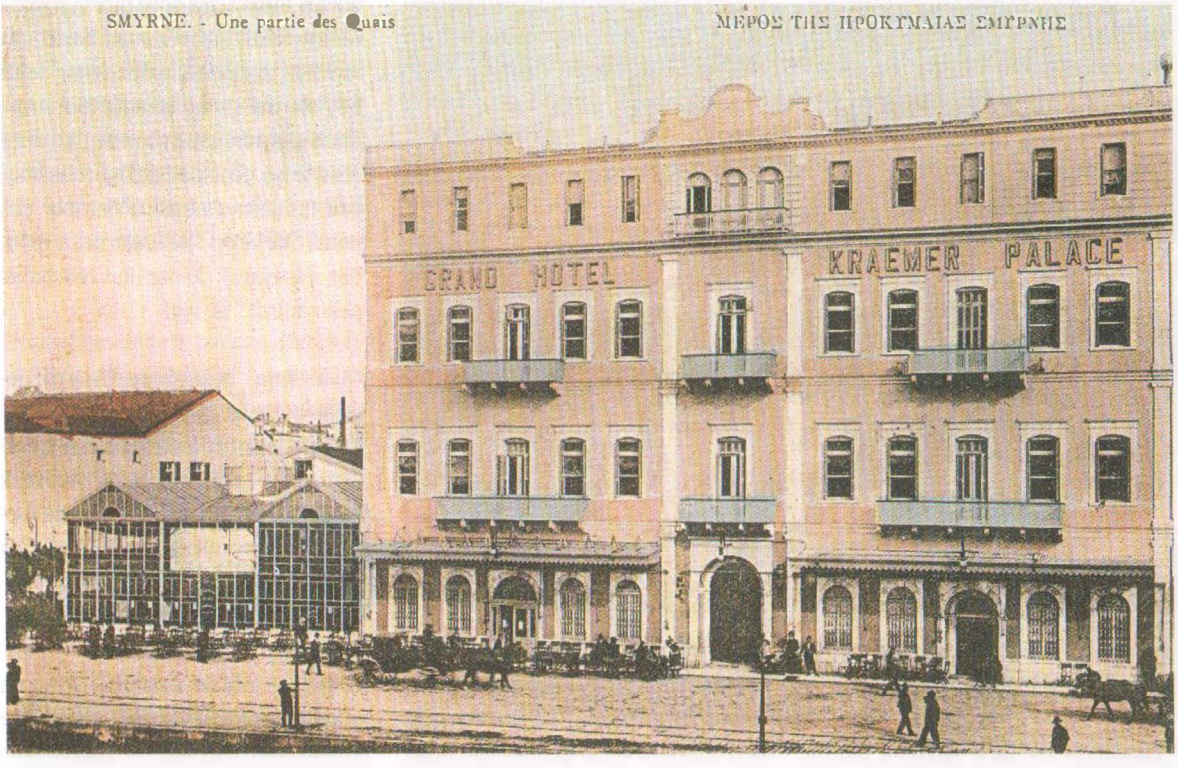
Hangi kentte yaşamış/yaşıyor olursa her bireyin paylaştığı bir sanı!..

Yokuşbaşı'ndaki eve taşınıldığı sıralar Halid Ziya'nın babası İstanbul'dan ayrılmış, İzmir'de Yemiş Çarşısı'ndaki[29] Cezayir Hanı'nda eski işinden büsbütün farklı yeni bir iş kurmuştur.

Halid Ziya, henüz yirmisine gelmeden Osmanlı Bankası'nın İzmir şubesinde memurdur. Sigara tiryakisidir. Aile doktoru sigarayı bırakmasını ister. Bırakır ama, günde en az bir kez, özellikle öğle yemeği sonrası, kordon boyundaki Luka Kahvesi'ne seğirterek nargile içmeye başlar. Luka Kahvehanesi nargilelerinin özelliğiyle tanınmıştır. Tatil günlerinde ise, Kordon Boyu'na inmediği zamanlar aynı güzellikte bir nargile içebilmek amacıyla "Tilkilik'teki bir köşeyi teşkil eden, ön tarafı geniş bir kahve, arka tarafı büyük bir alanla bir han olan Menzilhane'ye" gider.[30]

Öğle yemeklerini bankanın bulunduğu ferhanenin[31] karşısındaki bir öteki ferhanede bulunan Rum lokantasında yer. Oradaki yerine başkaları oturmasın diye iskemlesi masaya ters yaslanır. Gerek lokantada, gerekse nargile içtiği Luka Kahvehanesi'nde, salt kendisine özgü "banka memuru bir Türk beyi" kimliği, Uşaklıgil'e özel bir ayrıcalık tanınmasını sağlar.

Menzilhane'deki kahvehanenin işleticisi Yavuz İbrahim, "uzun boy-

Birinci Kordon'da Kramer Oteli.

Evvel Zaman İçinde İzmir, ed. Uğur Yeğin (İzmir: İzmir Ticaret Odası Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları, 2009).

lu, yakışıklı, esmer yüzlü, kayış gibi bir adam"dır. "Hele kalbinin iyiliği meşhur"dur. Kahvehanesine devam eden gençleri korur; sık sık yemekler düzenleyerek, bu gençleri Yamanlar'a, Kızılçullu'ya, Halkapınar'a, Işıklar'a, Pınarbaşı'na götürür, gezdirir. Böyle bir gezi sırasında başlayan "Civelek Ziver" öyküsünde Uşaklıgil, bugün artık yitip gitmiş bir özel bayramı anlatır:

Bir tarafında Türk, bir tarafında Ermeni ve Rum mahalleleri bulunan Basmahane İstasyonu.

Evvel Zaman İçinde İzmir, ed. Uğur Yeğin (İzmir: İzmir Ticaret Odası Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları, 2009).

"Zencilerin bir tane bayramı olurdu ki İzmir'in sayılı günlerinden biri idi. Onların Afrika geleneklerinden getirdikleri bu râsime[32] Kadife Kalesi sırtlarında İzmir'in Bahribaba üzerinden denize bakan bir noktasında yapılırdı. İzmir'de ne kadar muhtelif kabilelerden gelme erkek kadın zenciler varsa burada toplanırlar, yerler içerler, oynarlardı. İzmir halkından büyük bir kalabalık da bunları temaşa etmek ve garip oyunlarını görmek için orada toplanırlardı. Hususuyla borulu kadın zenciler bu râsimenin başlıca unsuru idi. Oyunların arasında onların içinden boruları tutanlar da olurdu. O zaman gudyeler[33] –ki yaşını başını almış zenciyeler idi– bunlarla meşgul olurken halk bu hem çirkin hem merakı câlib sinir buhranı manzaralarını alaka ile görmüş olurlardı." (s. 156)

"Abdi ile Karanfil" başlıklı öyküsünde konuya bir kez daha döner:

"Bizde ve İzmir'in başlıca evlerinde takım takım görülen, hele İstanbul'da, başka büyük Türk şehirlerinde yüzlercesi bulunan bu Afrika kızlarının nasıl olup da buralara kadar geldiklerini ve kim bilir esaret hayatında nasıl safhalar geçirdiklerini düşünmek lazımdır. Sade memleketimize değil bu zavallılar bütün dünyaya yayılmışlardır. Bize gelenler ekseriyet üzere Çat Gölü civarındadır. Afno, Begermi, Borno kabilelerinden, hatta Kongo'dan, Sudan'dan, Habeş diyarından... Bu uzak yerlerden buralara kadar gelmek için neler görmüşler, neler geçirmişlerdir, hele zalim esircilerin elinde birçoğu çocuk, bir takımı körpe genç kız, pek azı olgun kadın olan bu mahlûklar kim bilir nasıl heveslere alet olmuşlardır. Daha sonra satıldıkları evlerde her birinin acı bir sergüzeşti vardır. Bunların mukadderatına bizdekilerin halleriyle hüküm vermeye kalkışmamalı. Onlara muntazır olan akıbetin bir küçük numunesini görmek için Kadife Kalesi sırtında sefaletini seren zenci mahallesine kadar gitmek, o mezbelenin yürek parçalayan hazin levhasını tetkik etmek lazımdır." (s. 185)

Civelek Ziver'i tanıtırken başka açıklamalarda da bulunur:

"Ziver Habeş değildi, zenci kadınların beyaz ırktan erkeklerle çiftleşmesinden doğan ve İzmir'de çucana diye anılan rengi açılmaya yüz tutmuş siyahilerden idi. Bunlar nesil değiştikçe ve her değişişte gene zenciye bir beyaz kanı karıştıkça hep siyahlıktan uzaklaşır, fakat hiçbir zaman tam manasıyla beyaz olmadan en açık Habeşlerden daha açık bir renk alırdı.

Amerika'da zencilerle beyazların çiftleşmesinden böyle beyazlığa yaklaşan birçok zenciler vardır ki atladıkları tabakalara göre birer unvanla tanınır fakat hiçbir zaman beyaz ırktan diye telakki edilemez. İzmir'de de böylelerine sık sık tesadüf olunurdu; fakat gariptir, galiba kan ihtilatı neticesiyle bu çocuklar pek güzelleşmiş, pek tatlılaşmış olmakla beraber çok nahif olurlardı. İçlerinde uzun müddet yaşayacak kadar kuvvet bulan pek nâdirdi." (s. 159)

"Ayni Tata" öyküsünde konuyu değişik biçimde işler. İzmir'in yukarı mahallelerinde herkesin tanıdığı bildiği; aşağı taraflarda, Rum ve Frenk mahallelerinde, çarşı içlerinde gözükmeyen öykü kahramanı hakkında der ki:

"Bu adam kimdi? Nereden gelmişti. Hele o adı ne demekti? Bunu da bilen yoktu. Habeş mi idi, yoksa Trablus'tan, Fas'tan, Afrika'nın kim bilir nasıl meçhul bir diyarından uzun ve dolaşık merhaleleri aşa aşa İzmir'e mi düşmüştü? Hele ismi?.. Arapça mı idi? Bilinmeyen bir iklimin tanınmayan bir dilinden mi idi? Hatta asıl ismi bu muydu? Belki de ona bu adı arkasından bağıra bağıra onu kovalayan sokak çocukları takmıştı..." (s. 167)

Aynı öyküde, Manisa Darüşşifası'nın "İzmir için tek bir tımarhane olduğunu, darüşşifa olmaktan ziyade bir ölüm mağarası demek olan bir zindan" olduğunu yorumlar.

Dönemin varlıklı konak, yalı ve köşklerinde cariyeler, köleler, halayıklar, uşaklar hizmet etmektedir. Kevser Hanım'ın konak yavrusu evinde, hanımın "Kız! Gel!.." diye çağırdığı, buyruk verdiği hizmetçiler (üç Çerkez kızı Nevber,[34] Dilber, Melekper) vardır. Nevber asık suratlıdır; "ancak yirmi beş yaşlarında, esmer güzeli, çatık kaşlı, mevzun endamlı bir Çer-

kez kızı, o tarihte İstanbul ve İzmir'in büyük evlerinde pek çok emsali görünen halayıklardan biri"dir.

Kevser Hanım'ın buyruğu üzerine Dilber'in çağırdığı Zarif Ağa'yı görünce, Halid Ziya "birden Sürur[35] dirilmiş de "orada karşısına çıkmış zanneder. Sürur, İstanbul'da Saraçhanebaşı evinde iken babasının "Sürur isminde ancak on sekiz yirmi yaşlarında olan kölesi"dir. Erkekliği alınmış, "açık Habeş renginde, uzun ve ince endamlı, cıvıl cıvıl zekâ parıltılarıyla ışıldayan baygınca gözlü, kıvırcık ve gür kaşlı olan bu güzel oğlan affetmeyen bir hastalığa" yakalanmış ve ölmüştür.

Uşaklıgil'in dedesi, hacdan dönüşünde Refik Ağa adında bir harem ağası getirmiştir. "Refik Ağa hilkatin kendisini en kara bir renkle boyamakla iktifa etmeyerek ne kadar çirkin olmak mümkünse o kadar çirkin yarattığı ve bununla da kanamayarak çiçek bozukluğuyla bütün çehresini kalbura çevirdiği bir zavallı"dır.

Kevser Hanım'ın mutfağında genç zencilere (Fidan, Sümbül, Ferah) nezaret eden "Mecbur Bacı uzun boylu, iri gövdeli, epeyce yaşlanmış, şişkin karınlı, şerha şerha çiziklerle sarkık yanaklı, fakat hâlâ hiçbir eksiği olmayan beyaz ve kavi dişlerini gösteren güleç yüzlü bir kadıncık"tır. Mecbur Bacı'nın gönderdiği kahvaltı tepsisini Kevser Hanım'ın torunu Affan'ın odasına getiren, Uşaklıgil'in "ancak yirmi beş yaşlarında, yakışıklı, kırmızı yüzlü, kırkık bıyıklı, uzunca boylu, sevimli bir genç uşak" diye tanımladığı genci, "Biz buna Arnavut Süleyman deriz, adı kendi ismine âdeta yapışık bir lakap gibidir" diye anlatır Affan. Sürdürür: "Bunlar selamlıkta iki kişidir. Bir de genç ve çok güzel bir Türk çocuğu vardır ki ona sadece adıyla Osman deriz. (...) İkisi de pek iyi çocuklardır, bütün selamlık işi, çarşı işi, hayvanlara bakmak, icabında arabayı koşmak onların vazifesidir."

"Abdi ile Karanfil" öyküsünde dedesinin, halasının hizmetkârlarını anlatır Uşaklıgil. Abdi, "beyaz pembe yanaklı, koyu siyah pos bıyıklı, gayet mevzun endamlı, her manasıyla yakışıklı ve sevimli, yirmi beşle otuz yaşları arasında genç, dinç bir Türk delikanlısı"dır. Dedesinin hacdan getirdiği Refik Ağa dışında herkes Abdi'yi sever. Refik Ağa her şeye, herkese kin duyar. Çirkinliğinden dolayısı herkes korkar ondan. "Hele Çerkez ve zenci halayıklar, uşaklar, bahçıvanlar onun beyazına kadar hu-şunet kanlarına bulanmış gözlerinden kaçarlardı" der yazar; "en ziyade ondan uzak kalmaya dikkat eden de arabacı Abdi"dir.

Uşaklıgil'in küçük halası Nafize[36] Hanım'ın iki "sadık halayığı" vardır: "Hüsnühal[37] isminde bir Çerkez'le, Karanfil isminde bir Habeş!.. (...) Karanfil'e Habeş dedim ama yanlış. Bu yanlışlığa sebep olan renginin son derece, belki Habeşlerde bile nadir bulunan açıklıkta olmasıydı. O Habeş değildir. Çat Gölü civarından geliyordu. (...) Yirmisinde ya vardı ya yoktu. Ne şirin, ne cana yakın, ne körpe, ne civan bir şeydi bu Çat Gölü civarının kızı!... (...) Çehresinde öyle bir ciddi, hatta kibre hamledilebilecek öyle bir vakar ifadesi vardı ki ona bir sultan kızı hali verirdi. Galiba sultan değilse bile ona yakın farz olunabilen bir şeylerin kızı idi. Bunu annemin hususi hizmetine bakan Karanfil kadar genç, onun kadar güzel cariyesi Müferrih'ten[38] öğrenmiştim."

"Abdi ile Karanfil" öyküsünde yazar, benim 1950'lerde altı yılımı geçirdiğim "köşk"ü anlatır. Orta ve lise öğrenimi yıllarımda bu köşk bir kolejdi. Çok geniş bir bahçesi vardı. Ortaokul yıllarımda köşkün yer katı yatakhane idi. Birinci kat yönetime ayrılmıştı. Müdür, müdür yardımcıları odaları bu kattaydı. Üst kat önceleri dersliklere ayrılmışken daha sonra yatakhane üst kata taşındı. Zemin kat yemekhaneye dönüştürüldü. Zemin kat girişinin iki yanında birinci kata çıkan merdivenler vardı. Merdivenler birinci kat önündeki geniş açıklığa ulaştırırdı. Törenler yapı girişinin önünde yapılır, tören yöneticisi merdivenlerin tırmanarak ulaştığı açıklıkta durur, konuşmasını yapardı. Sonraları yapının bahçesine, çeşitli noktalara yeni yapılar eklendi. Derslikler, yatakhaneler, yemekhane ek yapılara taşındı.[39] Bugün köşkte eğitim öğretim yapılmıyor; yapı korunuyor.[40]

Halid Ziya Uşaklıgil "köşk"ü anlatır:

"Dedem Bozyaka bağından bıktıktan sonra birkaç yıl Göztepe'de sayfiye olarak bir güzel ve büyük yalı kiralamıştı, sonra bundan o derece memnun kaldı ki bir frenk ailesinin Göztepe sırtında ve oldukça yüksekte, geniş bir bahçe içinde bir köşkünü satın aldı[41] ve burada bir takım değişiklikler yaptırdıktan, hususuyla setler halinde köşke kadar uzanan bahçeyi tanzim ettirdikten sonra artık her yaz sıcak mevsimi burada geçirmeye başladı. Köşkün önünde sahilde bir arsası, yukarıda arka tarafında dağ sırtında geniş tarlaları vardı. Sahilde bir

Uşakizade Köşkü.

güzel deniz hamamı, yukarıda bir güvercinlik, bir kümes, bir selamlık dairesi, bir ahır yaptırılmıştı ve dedem aşağıda caddeden başlayarak köşke kadar uzun dik yokuşu tırmanmak istemeyerek malikânenin yan tarafında bulunan yolu ıslah ettirmiş, orasını bir araba yolu haline getirmişti. Her akşam araba ile şehirden avdet edince aşağıda inmeyerek yukarıya kadar yorulmadan çıkmak imkânını bulmuş olurdu." (s. 174)

Köşkün deniz kıyısında bir arsası olduğu belirtilir. Kıyının henüz yapılaşmamış olduğu anlaşılır; çünkü bir mayıs akşamüzeri Süleyman amcasıyla deniz hamamına giren Halid Ziya, bir ara, hamamın ön taraf kapısını tamamıyla açmadan çevreyi kolaçan eder ve "Görülecek bir manzara vardı" diye yazar:

"Biraz ötede kumların üzerinde (hala kızı) Ahsen çakıllarla oynuyor, galiba kumların arasında deniz böcekleri kabukları, şeytanmineareleri topluyordu." (s. 180-181)

Sonraları bu kıyı denize sıfır yapılarla donandı. Daha sonra da deniz dolduruldu, o yapılar kıyıdan uzaklaştı ve yıkılıp yerlerine beton duvarlar örüldü.

İzmir Hikâyeleri'nde birincisi, 1930'lu-1940'lı yıllarda, 1922 yangınında kül olmuş mahallelerin yerlerine geniş güzel caddeler açılan, bu caddelerde geleceğin başlangıcı olan yeni yapıların yapıldığı, kurulmakta olan bir "güzel yeni şehir" anlatılır. (Uşaklıgil o yıllara ilişkin gözlemini, "Hatıralarımın yatakları yoktu, fakat atinin vaatleriyle dolu yepyeni bir asrî şehir meydana çıkıyordu" diye değerlendirir.) İkinci olarak, kitapta anlatılan, 19. yüzyıl sonlarında çeşitli uluslardan insanların bir arada yaşadığı bir kenttir.

19. yüzyılın sonlarındaki kentte, şimdiki Karataş ile Alsancak arasındaki kısım Frenk Mahallesi diye bilinir; "Aşağı Mahalleler" diye de anılır. 19. yüzyıl ortalarında her biri bir cami çevresinde oluşmuş dört bölgeye yayılmış kentin Müslüman mahalleleri ise "Yukarı Mahalleler" adını taşır. Uşaklıgil 12 yaşından 24 yaşına değin (doğal olarak) Müslüman mahallelerinde yaşamıştır; dolayısıyla anılarının yoğunluğu bu mahallelere odaklıdır.

Frenk Mahallesi'yle aynı adı taşıyan Frenk Caddesi'ne açılan sokaklar düzgündür; cadde dönemin güncel mimarlık yapılarıyla donanmıştır. Bu yapılardaki Avrupa mallarıyla dolu gösterişi vitrinleri olan mağazalardan şık giyimli insanlar alışveriş eder. Caddedeki depo, han, ferhane, tecimevleri ve başka tecimsel yapıların yanı sıra kentin kültürel yaşamına katkıda bulunan kitapçı dükkânları, müzik mağazaları ve yeme içme-dinlenme mekânları, kulüpler yer alır. Kentin ekonomik etkinlikleri daha çok Levantenlerin elindedir. Halı tecimiyle uğraşan Uşakizade/Uşaklıgil[42] ailesi gibi zengin olan, varlıklı bir yaşam sürebilen Türk aile sayılıdır. Nitekim Halid Ziya, henüz yirmisine gelmeden Osmanlı Bankası'nın İzmir şubesinde memur olma şansını bulduğunu ve "banka memuru bir Türk beyi" kimliğinin kendisine özel bir ayrıcalık tanınmasını sağladığını anlatır.

Kentte Türkler, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, İtalyanlar, Fransızlardan başka Afrikalılar, Araplar, Çerkezler, Arnavutlar ve benzer diğer topluluklar yaşamaktaysa da, bu insanlar genellikle, uşak, cariye, köle, halayık, hizmetçi, arabacı, bahçıvan gibi kimlikler taşır.

Rumlar lokanta, kafe, gazino, meyhane, kumarhane işletir. Kramer Gazinosu sahibi Leonida ve Basmahane

"Yokuşbaşı evi!.. O ne sevimli, ne cana yakın bir evdi... Yokuşbaşı'nın en yüksek bir noktasında, Ermeni mahallesine akan dik bir yokuşun köşesinde idi. Uzun yıllar geçtikten sonra İzmir'e bir uğrayışımda her şeyden evvel Yokuşbaşı'na gittim ve bu evi aradım. Heyhat! O ev satılmış, yıkılmıştı. Onu burada tekrar bulamayınca sanki çocukluğumla yaşlılığımı birbirine bağlayan bir rabıta kanayarak kopuyor zannettim."

Karşıyaka'da deniz hamamı. Evlerin önünde bulunan deniz hamamları semt sakinleri tarafından kullanılıyordu.

Evvel Zaman İçinde İzmir, ed. Uğur Yeğin (İzmir: İzmir Ticaret Odası Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları, 2009).

dolaylarında Ermeni Mahallesi'nde bir meyhane, hatta meyhanenin arkasında gizli bir kumarhane işleten Sarı Petri, İzmir'in palirkaryalık âleminde nam salmış kişilerdir. Pavli, lando sahibi arabacıdır. Sarı Petri, Demiryolu Mahallesi'nde genelev işleten Katina'nın belalısıdır. Adını Tina'ya kısaltan Çaça'nın evindeki kızlar, Rika (Marika), Timya (Eftimya) ve Dikya (Evredikya) da Rumdur. Zita'nın (Kozita) Yahudi olduğu sanılır.

Batı tarzı eğlenme dinlenme mekânları Kordonboyu'ndadır. Eldorado, Alhambra, Café Luca gibi "café"ler, Kramer gazinosu gibi "toplantılar"ın (partilerin) ve "raks âlemleri"nin yaşandığı mekânlar rıhtımın Bella Vista diye anılan kesimindedir doğal olarak; çünkü Müslüman halk bu tür eğlence mekânlarına sıcak bakmaz ya da pek az kişi buralara uğrar. Örneğin, Kevser Hanım'ın torunu Affan Sabit bile Fransızca hocası Yahudi Çikurel'in zoruyla "birinci defa olarak" Kordon'daki Alhamra[43] kafeşantanına gider.

Müslümanlar genelde evlerinde rakı sofraları kurar, çalıp söyler. Saz âlemlerinde eğlenirler. Uşaklıgil "Saz âlemlerinin en güzidelerinden biri[nin] İzmir Mevlevihanesi'nin hususi bir dairesinde" gerçekleştiğini vurgular. Tekkeler/dergâhlar, öteki toplantı yerleridir.

Müslüman Türk ailelerin yaşantısında da değişimin başladığı yıllardır *İzmir Hikâyeleri*'nin yaşandığı dönem. Örneğin evlerde yer sofrası bırakılmakta, masa çevresinde oturarak yemek yenmeye başlamaktadır:

"Yemek odası olarak kullanılan selâmlığın büyük odasında idik, burası aynı zamanda salon vazifesini de görüyordu. Ortada yuvarlak bir masa, etrafında sandalyeler yemek zamanında muntazırdı. O tarihlerde Türk evlerinde eski usul ile sofra kurulması umumi idi. Yerde mindercikler, ortada açılır kapanır bir iskemle, üzerinde bir sini, onun üzerinde bir çorba kâsesi yahut bir yemek tabağı, herkesin önünde bir kaşık ve birkaç dilim ekmek, bir peşkir, sofra bununla tamam olmuş bulunurdu. Hatta çatal konulmaz, su isteyenlere tek bardakla ötede duran sürahiden su verilirdi. Yalnız büyük evlerde bu iptidai Şark usulüyle Garp sofrası arasında bir mutavassıt şekil bulunmuştu, yeni yeni bir usul aranıyor ve bu da yukarı tabakadan başlayarak cemiyetin daha aşağı saflarına iniyordu.

Bizim aile evlerinde bir mutavassıt usul tatbik ediliyordu. Yerde değil, sandalyelerde ve bir masa etrafında toplanılıyordu. Herkesin önünde bir iki tabak, çatal, bıçak, bir bardak vardı; yemek masanın ortasına bırakılıyordu." (s. 76-77)

Uşaklıgil, Luka Kahvesi'ne nargile içmeye gider. Pala Tevfik ve arkadaşları Salim ve Cemal, "akşamcılık yapmak isteyince" İzmir'in tanınmış eski palikaryalarından Leonida'nın sahibi olduğu rıhtımdaki Eldorado Gazinosu'nu yeğlerler. Güzel İhsan, kesesinin dolgun olduğu günlerde Kramer Gazinosu'nda kendine ziyafet çeker; yılda bir kez de Frenk mahallesinde hazır giysi satan Alman Yahudisi Hamgurger'den bir takım elbiseyle iki yılda bir palto alır.

Tecimevleri ve farklı dallarda yazıhaneler, hanlardadır. Hanlar Frenk Caddesi'nin ve Kemeraltı Caddesi'nin üstünde ve/ya da özel çarşıların içindedir. Örneğin, yazarın babasının işyerinin bulunduğu Cezayir Hanı,[44] Yemiş Çarşısı'ndadır. *İzmir Hikâyeleri*'nde Güzel İhsan'ın işyerinin bulunduğu Coya Hanı'ndan,[45] yazarın çalıştığı bankanın bulunduğu ferhaneden ve onun karşısında yazarın yemek yediği Rum lokantasının bulunduğu ferhaneden, yazarın nargile içmeye gittiği Tilkilik'teki ön tarafı geniş bir kahve, arka tarafı büyük bir alanla bir han olan Menzilhane'den, ayrıca Çakı Bedesteni,[46] Şişeciler gibi çarşılardan söz edilmektedir.

Kentin batıya (Karataş, Göztepe, Güzelyalı yönünde) doğru yayılması 19. yüzyıl sonlarında başlamıştır. Uşaklılar Köşkü satın alındığı sıralarda deniz kıyısında yapılaşmanın başlamadığı, Halid Ziya'nın öykülemesinden anlaşılır. Kıyıda deniz hamamları vardır. Balık tutulur, kumsalda kabuklu deniz hayvanları toplanır. Özetle, *İzmir Hikâyeleri*, edebi değerinin yanı sıra 19. yüzyıl sonundaki kent hakkında çokyönlü bilgi edinmemizi sağlayan bir belge niteliğindedir.

Uşaklıgil yarım yüzyıla yakın bir aradan sonra İzmir'e dönünce, 12-24 yaş aralığını geçirdiği/yaşadığı kentte anılarında yer etmiş yapıları, sokakları, caddeleri bulamaz; bulsa bile

Levantenlerce "Cordelio" olarak anılan Karşıyaka. Fotoğraftaki bina günümüzde Öğretmenler Lokali olarak kullanılmaktadır.

Evvel Zaman İçinde İzmir, ed. Uğur Yeğin (İzmir: İzmir Ticaret Odası Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları, 2009).

çoklukla değişmişlerdir. Yapılar yıkılmış, yerlerine yenileri dikilmiştir. Kendini yabancı bir ülkede, tanımadığı insanlar arasında bulur, gerçekten sevdiği kent İzmir'de mi olduğu kuşkusuna kapılır. Bildiği, yıllarını geçirdiği kentte olup olmadığını sorgular kendi kendine.

Benim de ilk gençlik yıllarım İzmir'de geçti. 1950-1958 arası yılları İzmir'de yaşadım. İzmir'den Ankara'ya geldim ama ailem, annem, babam, kardeşlerim İzmir'de kaldığı için, kentle (İzmir ile) ilişkim hemen hemen hiç kopmadı. Sık sık İzmir'e gittim. Ne var ki her gidişimde biraz daha kente yabancılaştığımı duyumsadım. Bildiğim, sevdiğim, tanıdığım kent her gidişimde biraz daha değişiyor (ama olumsuz yönde), göz göre göre yitiyor, kavuşma kıvancı yerine üzüntü veriyordu.

İzmir'le kişisel ilişkim, Uşaklıgil'in *İzmir Hikâyeleri*'nin beni adeta büyülemesinin nedenidir belki de. Yazar ve ben, farklı dönemlerde yaşamış olmakla birlikte, uzunca süre kentten ayrı düşünce benzer izlenimler edinmişiz. Belki de, hangi kentte yaşamış olursa olsun, yaşadığı kentten bir süre (uzun olması da gerekmez) ayrı kalanlar aynı tür izlenimleri paylaşıyor. Hele bugünün Türkiye'sinde! Plansız programsız, akşamdan sabaha keyfi rant kaygısıyla, noktasal müdahalelerle "değiştirilen" değil, gün gün "çirkinleştirilen" kentlerde yaşar olduk. Sokaklarında oynayan çocukların yerini otomobillerin aldığı, beton kütlelerin yeşile yeğlendiği, dereleri yeraltına alınan, denizleri doldurulan, meydanları taşlaştırılan, sürekli egzoz gazı, sık sık biber gazı solunan, havası kirli, şebeke suyu zehirli, can güvenliği olmayan, bellekleri silinen, kimlikleri korunmayan, daha doğrusu kimlikleri bilerek bozulup kimliksizleştirilen kentlerde yaşayanların ortak olumsuz izlenimler yüklenmesinden daha doğal ne olabilir?!

Kentlerimize, yaşadığımız yerleşimlere günden güne biraz daha yabancılaşıyoruz. Uşaklıgil'in 1930'lu-40'lı yıllardaki kentine ilişkin duygularını, düş kırıklıklarını, "yerleri yitirilmiş anıları"nı[47] bugünlerde biz her gün biraz daha yoğunlaşmış olarak yaşıyoruz.

O duyguları, düş kırıklıklarını yaşamayı önlemenin tek bir yolu var: Kentli bilincinin güçlenmesini sağlamak, yaşadığımız kentlere, yerleşimlerimize o bilinçle sahip çıkmak.

DİPNOTLAR

1 "... hiç korkunç değildi, lakin bizler, evin çocukları, evin bütün halkıyla beraber, hatta İzmir halkı da beraber ondan korkardık, korkmak değil onu sayardık ve karşısına çıkınca içten gelen bir hürmet duyardık. Genç yaşında Uşak'tan gelerek ticarete başlayan ve yıllar geçtikçe azim (büyük) bir servet yaparak şehrin en zengin adamı olan Hacı Ali Efendi herkese bu hürmet duygusunu ihsas ederdi. Buna yalnız serveti değil, zekâsı, muhakemesinin isabeti ve müstahak olanları çarpan istihzasının sadmesi sebepti." (s. 27).

2 Halid Ziya Uşaklıgil. *İzmir Hikâyeleri* (İstanbul: Özgür Yayınları, 2005). 253 s.

3 "Osmanlı Sultanı'nın topraklarında bulunan Avrupa'dan gelmiş Hıristiyanlara verilen ad olan Franklar veya Türklerin deyişiyle Frenkler; İzmir'in yerli sakinleri olan Türk, Rum, Ermeni ve Yahudilerin nüfusu içinde sayılmazlar. Frenkler; Fransız, İngiliz, Hollandalı, Venedikli veya Cenovalıdırlar." Frédéric Bauden. *İzmir Gezisi/Antoine Galland'ın Bir Elyazması (1678)*, çev. Erol Üyepazarcı (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, 2003), s. 55.

4 Bu anlatı Frédéric Bauden'in metnini düzenleyip sunduğu ve yorumladığı Antoine Galland'ın İzmir gezisini anlattığı kitabında yer alıyor: "... İzmir bir de İncil'in ışığını ilk kez alan kentlerden biri oldu; aynı zamanda Apocalypse'te sözü edilen Asya'nın yedi kilisesinden biri idi; birçok kimse ilk Hıristiyanların o içten sevgisiyle Hazreti İsa'nın öğretilerini bu kente kabul etti ve putperestler bu imanı kan dökerek söndürmeye çabaladılar. Efendimizin havarileri tarafından seçilmiş ilk piskopos olan ve Aziz Ignace'in kendisine mektuplar yazdığı Aziz Polycarpe imanını kutsamak için kanını da döktü; bu olay, herkesin inandığı gibi tiyatroda değil stadyum veya hipodromda cereyan etti. Ama sonunda putperestlerin bu kızgınlığı azaldı; İzmir bir başpiskoposluk merkezi oldu. Bugün de İstanbul Patrikliği'ne bağlı bir başpiskoposluktur." (Bauden, *age*, s. 37) (Aynı kitap aynı sayfada yer alan 117 sayılı dipnotunda ayrıca verilen bilgi şöyle: "Aziz Polycarpe ateşe atıldı ama alevlerin onu yakmadığı görülünce, kalbinden hançerlendi. Akan kanı alevleri söndürdü. Bu olay MS 156'da cereyan etti.")
"... Önasya'da Sen Jan'dan sonra en büyük başpiskopos, İzmir başpiskoposu idi. Onun adı, 'çok çekirdekli' anlamına gelen 'Sen Polikarp' idi."(Halikarnas Balıkçısı, *Merhaba Anadolu* [*İstanbul:* Bilgi Yayınevi, 1982], s. 70)

5 "Frenk Sokağı'nın sahilde olduğu günlerin anısını yansıtan en önemli bina 1600'lü yılların başında, Leb-i Derya Kilisesi olarak inşa edilen, şimdiki Halit Ziya Bulvarı'nda (Hilton Oteli civarında) yer alan "Saint Polycarpe Katolik Kilisesi'dir." (Sabri Yetkin'den alıntılayan Baltazzi, *age*, s. 31)

6 Zakarya Mildanoğlu, "Gavur İzmir'in Ermenileri", *Agos*, 17 Kasım 2012.

7 Geleceğin bayındırlığına (yapılaşmasına) başlangıç oluşturan yapılar ortaya çıkmaktadır.

8 İtalyanca "Bella Vista" (okunuşu "Belavista") ya da Fransızca "Belle Vue" (okunuşu "Belvü") tamlaması (iki dilde de) "güzel görünü/manzara" demek. "Günümüzde Göndoğdu adı ile anılan yöre... Bu kesimde gelir düzeyi yüksek Levanten gruplar yaşarlardı. İzmir limanının yapımı ile bu yörede kanalizasyon sistemi de düzenlenmiş idi. 6 ve 7 metrelik kentin en geniş ve temiz sokakları bu bölgede yer alıyordu. Ayrıca güneşin batışının en güzel bu kıyıdan görüldüğü inancı içinde azınlık gruplar buraya Belle Vue veya Bella Vista adını vermişlerdi." (Çınar Atay, *İzmir'in İzmir'i* [İzmir: ESİAD, 1993], s. 7)

9 1922 yangını.

10 Soner Yalçın'a göre: "... zengin tüccarların yaşadığı ..Tilkilik'in o dönemdeki adı Dönertaş'tı. Dönertaş ise adını... Dönertaş Sebili'nden almıştı." (*Efendi* [*İstanbul:* Doğan Kitap, 2004], s. 14-15)
"Eski İzmir'de Türklerin en yoğun bulunduğu yer Bayramyeri, Arap Fırını, Mezarlıkbaşı, Ballıkuyu dörtgeni içinde kalan bölgedir. Bu bölge içinde merkez olma niteliği taşıyan ve bir anlamda bu dörtgenin kalbi sayılan yer ise Tilkilik semti ve civarıdır. Hemen hemen elli altmış yıl öncesine kadar Tilkilik, Türk mahallelerinin hemen hemen en renklisi ve hareketlisidir." (Yaşar Ürük, "Eski İzmir'de Mahallelerde Ramazan", *Yeni Asır*, 14 Aralık 1999)

11 "Basmahane yakınındaki Mısrî Dergâhı'nın adı literatürde sıkça geçer. (...) Halvetiliğin bir kolu olan Mısrıyye, Niyazi-i Mısrî tarafından kuruldu. (...) Niyazi Mısrî Malatya'da doğdu. Yirmi yaşına kadar dini ilimleri öğrendi. Medreseden mezun olunca vaazlar vermeye başladı ve büyük ilgi gördü. Küçüklüğünden beri tasavvufa ilgi duyardı. Diyarbakır, Bağdad ve Kerbela yoluyla Mısır'a gitti. Burada üç sene kaldı. Kendisine 'Mısrî' denmesi'nin yüzdendir. Sonunda Elmalılı Ümmi Sinan'la tanıştı ve bütün varlığı ile ona bağlandı. Hareketli bir kimseydi, çeşitli yerleri dolaştıktan sonra, şeyhinin vefatını müteakip Bursa'ya yerleşti. Halvetiye'nin Mısrıyye kolu onun adıyla anıldı ve günümüze kadar sürüp geldi. (...) Sonunda Limni Adası'na sürüldü. (...)1694'te vefat etti. Kabri oradadır." (Mehmet Demirci, "İzmir'de Mısrî Dergâhı", *Yeni Asır*, 23 Kasım 2012)

12 Dizgi yanlışı olduğunu sanıyorum.

13 Uşaklıgil, "Şilin o tarihte İzmir'i istila eden bir nev'i gümüş rupya (Sanskritçe "rupya" sözcüğünün anlamı 'gümüş'tür. Hindistan, Morityus, Seyşeller ve Nepal parasının adı olan Rupi/*rupeerupya*'dan gelmektedir) idi ki iki mecidiye (Sultan Abdülmecid zamanında 1840'ta basılmış 20 kuruş değerinde gümüş para) çeyreği karşılığı olarak tedavül ederdi. Arada altmış para kadar bir fark olunurdu ki bu fark sayesinde, Kızıldeniz sahillerinden, Suriye'den akın akın bu paradan gelir, açık gözlüler bu ticaret yüzünden mühim kazançlar temin ederdi" (s. 152) diye anlatıyor.

14 Kimi kaynaklarda 1747 tarihi veriliyor.

15 "Kurucusu Muhammed Bahaeddin Nakşibend (ö. 1389) olan ... Nakşibendilikte sohbet önemlidir. Sohbet, uygun olan her yerde yapılabilir. İlla tekkede olması şart değildir. Nakşibendilik, Orta Asya, Hindistan ve Anadolu'da yayılmıştır. Osmanlı'da yaygınlığı Tanzimat'tan sonra daha da arttı. Hatta en yaygın tarikat olduğu söylenebilir. Naci Gündem (1906-1980) *Günler Boyunca Hatıralar* adlı kitabında (...) İzmir'deki tekkeler hakkında bilgi verir. Yazarın hatırladığı kadarıyla, İzmir'de Nakşibendilerin muayyen bir dergâhları yoktu veya o bilmiyordu. Bu tarikat mensupları kitapta şöyle yer alır:
"Muhtelif evlerde veya müsait buldukları

yerlerde toplantılarını yaparlardı. Fakat bu tarikatte ne müzik ve ne de zikir (yani sesli zikri kastediyor-MD) olmadığı için, şekillerden uzak ve sessizce yapılırdı. (Yalnız burada farklı olarak merasime başlanırken istisnasız herkes gözlerini kapar ve şeyhin ikazıyla merasim bitince herkesin gözleri açılırdı. Buraya mensup olanlar prensip olarak gösterişten uzak ve mahviyet sahibi oldukları için bu şekli tercih etmişler gibi geliyor bana." Kaynaklarda, Selami Mustafa Efendi'nin (ö. 1813) İzmirli son dönem Osmanlı şairlerinden ve Nakşibendi şeyhlerinden olduğu yazılıdır. Babası Şeyh İsmail Şerhi Efendi'nin 1786 tarihinde İzmir'de bir tekke inşa ettiği belirtilir." (Mehmet Demirci, "İzmir'de Nakşibendilik", *Yeni Asır*, 3 Mayıs 2013) ("Nakış yapan" anlamına gelen Nakşibend; Nakşibendi mürşidlerinin kalbi dünyadan ahirete bağladığı düşünüldüğü için bu adı almıştır. (*Vikipedi*))

16 "... hiç korkunç değildi, lakin bizler, evin çocukları, evin bütün halkıyla beraber, hatta İzmir halkı da beraber ondan korkardık, korkmak değil onu sayardık ve karşısına çıkınca içten gelen bir hürmet duyardık. Genç yaşında Uşak'tan gelerek ticarete başlayan ve yıllar geçtikçe azim (büyük) bir servet yaparak şehrin en zengin adamı olan Hacı Ali Efendi herkese bu hürmet duygusunu ihsas ederdi. Buna yalnız serveti değil, zekâsı, muhakemesinin isabeti ve müstahak olanları çarpan istihzasının sadmesi sebepti." (s. 27).

17 Mısır'dan gelip İzmir'e yerleşerek bir simitçi fırını açan zencinin fırını Arap Fırını diye anılmış, sonrasında fırının adı semtin adı olmuştur. (Yazıda geçen öteki semt adları için de bkz. Önder Şenyapılı, *Ne Demek İzmir: Buca Niye Buca!?* [Ankara: ODTÜ, 2005])

18 Tevfik Nevzad Çağdaş (1885-1969). Kaymakamlık, Dışişleri Tercüme Dairesi'nde memurluk ve Türkçe öğretmenliği de yapmış, çeşitli dergi ve gazetelerde yazıları, şiirleri yayımlanmış Rodos doğumlu şair. Halid Ziya ile birlikte *Hizmet* gazetesini yayımlamışlar, Uşaklıgil İstanbul'a göçünce gazete Tevfik Nevzad'a kalmıştır.

19 Bir dizgi yanlışı olabilir mi? Ahmed Celadet değil Ahmed Cevdet olması daha olası. Ahmed Cevdet de bir ara Osmanlı Bankası'nda görev yapmış, Halid Ziya ise İkdam gazetesinde yazmıştır. Ahmet Cevdet Oran (1862-1935) 1894 yılında kurduğu İkdam gazetesinin sahipliğinin yanı sıra başyazarı olan, rotatif baskı tekniğini ilk kez deneyen Türkçülük akımına bağlı yayıncı, yazar ve gazetecidir.

20 Bozyaka, İzmir Büyükşehir Belediyesi ilçelerinden biri olan İzmir'in en eski yerleşimlerinden olup Gaziemir, Buca, Konak ve Balçova ilçeleriyle çevrili Karabağlar'ın 55 mahallesinden biridir. Bozyaka'nın bağlarla kaplı olduğu biliniyor. Halid Ziya Uşaklıgil'den önce Reşat Nuri Güntekin 1920'lerde Bozyaka bağlarını romanlarına konu etmiş, dahası Çalıkuşu romanını Bozyaka'daki evinde yazmış. Güntekin'in evi, adının verildiği bir kitaplığa dönüştürülmüş.

21 Dikran Çuhaciyan (1840-1898) Türk besteci. İlk Türk operet sayılan "Arif'in Hilesi"ni kurduğu Operahane-i Osmani'de sergilemiştir.

22 "19. yüzyıla kadar İzmir'in yerleşim mekânının Kadifekale eteklerinden başlayarak Basmahane, eski Devlet , şimdiki Diş Hastanesi üçgeni içinde olduğu söylenebilir. Acaba Mevlevihane bu bölgede hangi noktadaydı? Yapılardan hiçbir kalıntı bulunmadığı için yer tespiti zordu. Zamanla anlayışlar ne kadar değişiyor. 1850'lerde İzmir'in en güzel yerleri diye anılan bu semt bugün bakımsız vaziyette.
Sırtınızı Agora'ya verip, Kemal Atatürk İlköğretim Okulu'nu sağınıza alarak, Kadifekale'ye doğru uzun ve dik bir yokuş boyunca yürüyeceksiniz. Burası 806'ncı sokak, öteki adıyla Patlıcanlı Yokuşu'dur. Yukarı doğru ilerlerken, bu sokağın 974'üncü sokakla kesiştiği yerde, sağ köşede taş duvarla çevrilmiş bir boş arsa bulunuyor. İşte orası İzmir Mevlevihanesi'nin yeridir." (Şahin Çandar: "Namazgâh, İzmir'in Tam Ortası", İzmir Kent Kültürü Dergisi, sayı 6, Mart 2003; aktaran: Mehmet Demirci, "İzmir Mevlevihanesi, *Yeni Asır*, 10 Aralık 2012)

23 İzmir Liman Nizamnamesi'nin 2. maddesine göre, İzmir Limanı dış, orta ve iç liman olarak üç kısma ayrılmıştır.
A - Dış liman: Sazburnu ile Güzelyalı arasını birleştiren hatla Karşıyaka ve Salhane arasını birleştiren hat arasında kalan sahadır.
B - Orta liman: Karşıyaka ve Salhane arasını birleştiren hatla Mendireğin şimal köşesiyle Karşıyaka sahilinde Naldöken mevkiine çekilen hattın arasında kalan sahadır.
C - İç liman: Mendireğin şimal köşesiyle Karşıyaka sahilinde Naldöken mevkiine çıkılan hattın şarkına isabet eden sahadır. Mendirek iç limanda itibar edilir (sayılır).
"1875 yılının Ağustosunda ilk kısmı tamamlanarak İzmir'in hizmetine açılan İzmir Limanı ve Rıhtımı kente bambaşka bir görünüm getirmişti. Daha önceleri bir iç liman sahibi olan İzmir, zamanla sel sularının doldurması ve gerekli tedbirlerin alınmaması sonucu burayı kaybetmişti. Bugünkü Kemeraltı kavisinin oluşması da bu doğal form neticesinde ortaya çıkmıştı. 16. ve 17.'ci yüzyıllarda Kemeraltı yarım daire şeklinde, şimdiki Konak civarından, Hisar Camii veya Ok Kalesi'ne kadar bir rıhtım vazifesi görüyordu." (Atay, *age*, s. 109)

24 Çaki (ve Çuha) Bedesteni: Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa'nın, Kasap Hızır Mahallesi'nde yaptırmış olduğu Büyük Vezir Hanı'ın yanında yer alıyormuş. İki kapılı olup kapılardan biri Mahmudiye Caddesi'ne ve eski Frenk Mahallesi tarafına, diğeri ise Fazıl Ahmed Paşa'ya ait olan Balıkpazarı Mescidi ve Yol Bedesteni'ne açılıyormuş. Yapımı 1675 yılında tamamlanmış olan bedesten tarihe karışmış.

25 Bütün tropikal ülkelerde, özellikle Hindistan ve Mısır'da yetişene bir ağacın meyvesi Arapçada "temr Hindi/Hini hurması" olarak adlandırılmıştır. Bu Arapça ad Türkçede "demirhindi"ye dönüşmüştür. Latincesi *Tamarindusindica* olan 20-25 metre boyundaki ağacın meyvesi ekşidir.

26 Sübye•kavun çekirdeklerinin ezilmesiyle elde edilen su; kavun çekirdeği şerbeti. "Pirincin sıcak suda bekletildikten sonra dövülüp süzülmesiyle elde edilen pirinç sütü"ne de sübye dendiğini Sahrap Soysal 2 Temmuz 2013 günlü *Hürriyet*'teki "Sübye Nedir" başlıklı yazısında bildirdi. Ne var ki, İzmir'de sübye denildi mi kavun çekirdeği suyu anlaşılır.

27 Coya ya da Çoya Hanı: Bugün artık var olmayan, Mahmudiye Caddesi (Halid Ziya Bulvarı) üstünde yer alan, 19. yüzyıl başlarında yapıldığı tahmin edilen, 1922 yılında yıktırılan han.

28 Yunancadan Türkçeye giren sözcük, "Genelev işleten kadın, abla, mama" anlamına gelmektedir. (Bkz. TDKBTS) Ancak, Uşaklıgil'in anlatımından "çaça" sözcüğünün Yunancada "teyze" anlamına geldiği çıkarsanıyor.

29 "...Tarihsel süreçte İzmir'i uluslararası platformda markalaştıran neydi?' diye kendime sorduğumda, tereddütsüz bir cevap verdim: İncir. (...) İzmir'de incir ticareti, incirin halk arasındaki yaygın ismi olan 'yemiş' ile anılan çarşıda gerçekleştirilirdi. Yemiş Çarşısı, Kemeraltı Camii'nin karşısındaki sokaktaydı. Yemiş Çarşısı parke taşlarla döşenmiş olup, sokağın her iki tarafında incir tüccarlarının dükkânları ve işleme hanları yer alırdı. İncir, demiryolu hatları tamamlanmadan önce Yemiş Çarşısı'na deve kervanları tarafından sevk edilirdi. Demiryolları tamamlandıktan sonra incirler bahçelerden istasyonlara deveyle taşınır, vagonlarla gara gelen incirler buradan yine develere yüklenerek yemiş çarşısına getirilirdi." (Sabri Yetkin, "İzmir'in İlk Dünya Markası: İncir", *Milliyet Ege*, 26 Eylül 2004)

30 Osmanlı Devleti'nde merkezin (divan-ı hümayunun) emir ve fermanları istenilen yere zamanında ulaştırmak için ana yolların geçtiği kent ve kasabalarda uygun aralıklarla kurulan konak merkezlerine verilen ad. Anlaşılan Tilkilik'teki yapının geçmişte böyle bir işlevi varmış.

31 Ferhane: "Birden çok mağazası bulunan eski hanların tipinde, avlulu geniş bina, büyük han veya kervansaray" (TDKBTS)

32 Râsime: 1. Âdet, eskiden kalma âdet. 2. (Tanzimat'tan önce) merâsim, tören. (Devellioğlu)

33 Gudye: Azat edilmiş yaşlı zenci kadın.

34 Nevber, Farsçadan dilimize geçmiş: "genç, yeni yetme kız" ve "turfanda meyve veya sebze" anlamına geliyormuş. Arapça•Farsça kökenli "melekper" ise "melek kanatlı" demekmiş. (Kaynak: TDKBTS)

35 Sürur: Arapça "sevinç". (TDKBTS)

36 Kadın adı olarak "Nafize", *Kişi Adları Sözlüğü*'ne (KAS) göre, "delip geçen; içe işleyen, giren; etkili, sözü geçen" anlamına geliyor.

37 Hüsnühal bir kadın adıysa "davranış güzelliği" anlamına geliyormuş. (TDKKAS)

38 "Civelek Ziver" öyküsünde anılan Ödemiş'in zengin çiftlik sahibi Şerif Ağa'nın "genç, güzel, sülün gibi, fidan gibi Habeş cariyesi"nin adı da Müferrih'tir. Müferrih, ferahlık veren, iç açan anlamına gelen ve Arapçadan dilimize geçen bir ad/sözcük.

39 Ayrıntılı bilgi için bkz. Şenyapılı, *Ne Demek İzmir...*, s. 6-7 ve 328-329.

40 "Uşakizâde Köşkü, İzmir Özel Türk Koleji Kurucusu Bahattin Tatış tarafından 1951 yılında Latife Hanım'dan kiralanmış ve 1991 yılına kadar eğitim amaçlı kullanılmıştır. 1979 yılında İzmir Özel Türk Koleji'nin mülkiyetine geçen köşke Tatış ailesi tarafından restorasyon yapılması kararı verilmiştir. 1998 yılında restorasyonu Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından başlatılan Uşakizâde Köşkü, 15 Haziran 2001'de Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in katıldığı törenle açılmıştır. Aslına uygun eşyalarla düzenlenerek ziyarete açılan köşk, 2003 yılında İzmir Büyükşehir Belediyesi'nin 'Esaslı Onarım Ödülü'nü almıştır." (*usakizadekoskv.com*)

41 Birçok kaynakta (özellikle internet sitelerinde) yer alan kalıp bilgiye göre, "Uşakizade Köşkü, Uşakizade Sadık Bey tarafından İzmir Göztepe'de 1860 yılında yaptırılmıştır. Uşakizade Ailesi, yazlık ev inşa etmek üzere İzmir'in en serin yerini araştırmış ve burada, bodrum dahil üç katlı olan bu köşkü yaptırmıştır." Halid Ziya ise köşkün satın alındığını bildiriyor. Köşk Uşakizâde Sadık Bey tarafından kiralandığı yapıldığı yapıldığı için, binanın bugün bulunduğu yer Sadık Bey olarak anılıyor. Mithatpaşa Caddesi üzerinde, Konak-Güzelyalı güzergâhındaki Vali Konağı ile Köprü toplu taşıma araçları durakları arasında yer alan Sadık Bey durağı adını köşkün sahibinden almıştır.

42 1934 Soyadı Yasası "zâde" takısını kullanmayı yasakladığı için ailenin soyadı Uşaklıgil olmuş.

43 "İzmir Hikâyeleri"nde, kimi yerde Alhamra, kimi yerde Alhambra olarak geçiyor. Doğrusu Alhambra olmalı.

44 Ne zaman yapıldığı bilinemeyen Halim Ağa Çarşısı içindeki han, 1868-69 yıllarında cezaevi olarak kullanılmış, Cezayir adının eskiden "ceza yeri hanı" olarak adlandırılmış olmasından geldiği de öne sürülüyor. Yapı 1960 yılında yıktırılmış.

45 Coya Hanı'nda tecimevlerinin yanı sıra, avukatlar ve faizcilik yapanlar bulunuyormuş.

46 Büyük Vezir Hanı'ndadır. Bugünkü Mimar Kemalettin Caddesi'nde 1326 ve 1330 no'lu sokakların kesiştiği noktada 1675 yılında yapımına başlanıp 1567 yılında Vezir Kara Mustafa Paşa tarafından tamamlanmış han, 1922 yangınında yanmış.

47 Der ki Uşaklıgil: "Hatıralarımın bir büyük kısmını yerlerinde bulamadım."

SAVAŞ, TEHCİR, ÜTOPYA: DARÜLEYTAMLARIN YÜKSELİŞİ VE ÇÖZÜLÜŞÜ

TAYLAN ESİN

1917'de ülkedeki darüleytamlar bir genel müdürlüğün çatısı altında toplanır ve masrafları için bütçeden önemli ölçekte ek tahsisat ayrılır. Mayıs 1918'de ise "memleketin muhtelif mahallerindeki... darüleytam şubelerinin merkezden idare ve teftişi... kabil olamayacağına ve... şubelerin bir çoğunda... adem-i intizam halinin önüne geçilemeyeceğine ve bu suretle darüleytamlardan beklenen gayenin elde edilmesi imkânsız bulunduğu"na kanaat getirildiğinden, şubelerin azaltılması kararlaştırılır. Darüleytamlar neden 1915'te aniden belirip, savaş bitmeden gözden kaybolur? Bu yazıda bu soruya cevap arayacağız.

Lozan'ın yanında bir Türk beldesi
Şenlendi, her fennin bir medresesi,
Ziraat, ticaret, sanat evleri
Yapılıp, oldu bir umran meşheri.

Kız erkek çocukları gelip doldular,
Yeni Âdem, yeni Havva oldular.
Yavrucak Türklere açık eşiği;
Yeni bir hayatın oldu beşiği.

(*Kızıl Elma*, Ziya Gökalp)

MESELE

Genel olarak muhtaç, özelde yetim ve öksüz çocukların kurumsal çerçevede bakım ve ıslahı, 19. yüzyılda devlet-toplum ilişkisinin gözden geçirilmesi isteğiyle eşzamanlıdır.[1] Eytam Nizamnamesi'nin düzenlenmesi ve Eytam Nezareti'nin kuruluşu, Tanzimat ile Islahat Fermanı arasındaki bir tarihte, 1851'de gerçekleşir. Midhat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında, 1863'ten itibaren kurulan ilk ıslahhaneler toplumun ihyası fikrine dayanır: "Çocukların sokaklarda, bakımsız ve terbiyeden mahrum kalarak kötü huylar edinmelerine ve ileride hapishanelere düşmelerine mani olmak... ilerideki hayatlarında, vatanlarına ve mensup oldukları topluma

Sanayi Mektebi.

Necdet Sakaoğlu.

yararlı elemanlar haline getirilmeleri... cemiyet[e]... düşen önemli bir borçtur."[2] Islahhanelerin sakinleri yetim-öksüz, terk edilmiş, Kırım ve 93 Harbi'nden sonra ise mülteci çocuklardır.[3]

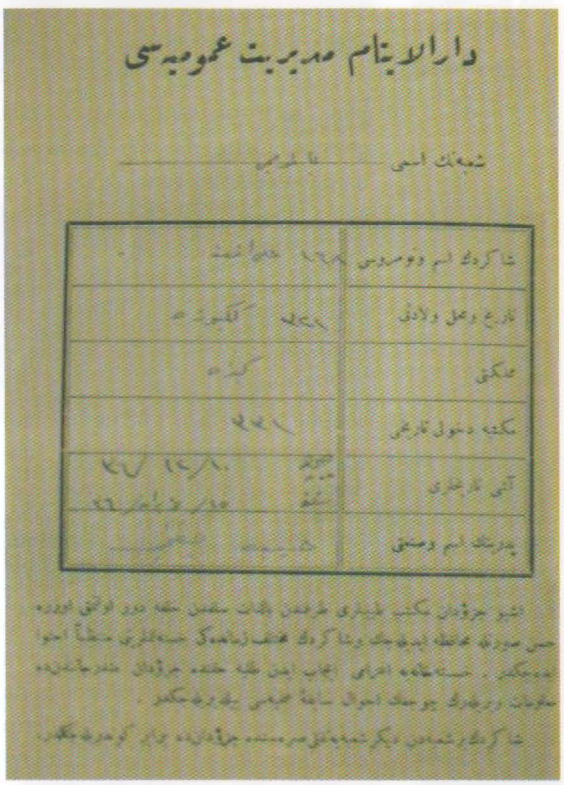
Abdülhamid'in saltanatında "ıslahhane" terimi kaybolur; yeni kurulan yetimhanelere, kurucusunu değil Batılı benzerlerini hatırlatan "sanayi mektebi"/"darüleytam" adları verilir. 1863-99 arasında toplam 34 okul açılır. 1863'teki başlangıca rağmen, kurumsal gelişme sadece yavaş değil aynı zamanda istikrarsızdır. Sanayi mektepleri uzun ömürlü olmaz; bir kısmı mali kaynak sıkıntısından, bir kısmı da bilinmeyen nedenlerle kapanır.[4]

Darüleytamlarla ilgili ikinci dönüm noktası 1894-96 Ermeni katliamıdır. Olaylar sonucu yetim kalan binlerce Ermeni çocuğun misyoner okullarına yönlenmesi kısa sürede siyasi bir soruna dönüşür. Bölgeye genel müfettiş atanan Şakir Paşa, 1895-96'da yazdığı raporda "gerek misyoner okullarının faaliyetlerine bir cevap olması, gerekse halkın... ihtiyacı olması nedeniyle okullar, özellikle de medrese-i sanayilerin açılmasını zaruri bulmaktaydı".[5] Rekabet 19-20. yüzyıl Osmanlı eğitim reformunun temel saikidir. Osmanlı devleti, komşu ülkelerin, misyonerlerin ve azınlıkların kurduğu okullar karşısında geri kalmamak için, eğitim hizmetlerini gözden geçirmek ve dönüştürmek zorunda kalmıştır.[6] 1895'ten sonra da devlet yetimler için girilen rekabete iki şekilde cevap verir: Bir taraftan okul kurma planları yaparken, diğer taraftan rakiplerinin elini zayıflatmaya çalışır. İlk karşı taktik, katliamı, sefaleti ve yetimlerin varlığını inkâr etmektir. İkincisi Ermeni yetimlerine yapılacak yardımları engellemek, son "önlem" de misyoner yetimhanelerini kapatmaktır.[7]

"Abdülhamid rejiminin öncelikli kaygısı... vilayetlerde misyonerlerin Ermeni yetimlerine yönelik faaliyetlerini engellemektir." Maarif ve Hariciye nazırları tarafından 1899'da hazırlanan bir raporla İstanbul'da,"bazı vilayat-ı şahaneden de eytam celb ile talim ve terbiye ettirmek üzere" bir darüleytam inşası düşünülür, ancak misyoner faaliyetleri durdurulunca rekabet de ortadan kalkar: "Abdülhamid daha küçük bir projeye, yani Darülhayr-ı Âli'ye yönelmiş... kimsesiz Müslüman sokak çocuklarının ve yetimlerin koruyucusu olmuştur."[8] Darülhayr-ı Âli 1909'da kapanır.

20. yüzyılda,[9] Balkan Savaşları zarfında yaklaşık 450 bin asker seferberliğe katılır; şehitlerin geride bıraktığı ve kaybedilen topraklardan göçen, sayısı on binleri bulan[10] büyük bir yetim kitlesi ortaya çıkar. Ocak 1918'de Faik (Kaltakkıran) Bey tarafından kaleme alınan "Darüleytam Müdüriyet-i Umumiye Raporu ve 1334 Bütçesi Hakkında Rapor"da (bundan sonra *Rapor*), "darüleytamların savaş mahsulü" olduğu belirtilir.[11] Dolayısıyla, Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında darüleytamların tekrar canlanmış olması beklenir. Buna rağmen örneğin Yunus Nadi'ye göre, yapılması gerekenler o dönemde fark edilmemiştir: "O zaman bu çocuklar için henüz ayrı ve hususi bir teşkilat lüzumunu hemen hiç de derpiş etmiş [öngörmüş] değildik... Bu çocukların pek çoğunu sultani mekteplerine yerleştirerek masraflarını deruhde eyledik lüstlendik]."[12]

Ancak çeşitli kaynak ve resmi belgelere göre mekteplere yerleştirilmek şöyle dursun, çocuklar çok zor durumdadır: 1913 Haziranında Harbiye Nezareti kaza ve vilayet merkezlerinde birer darüleytam tesisinin gerekli ve faydalı olduğu düşüncesini Sadaret'e iletmiş, Maarif Nezareti ise cevabında yetimler için dokuz yerde leyli iptidai okul açılması için tahsisat istendiğini, fakat buna benzer müesseselerin medeni ülkelerde devlete herhangi bir yük getirilmeden doğrudan hayırseverlerce vücuda getirildiğini, dolayısıyla zenginlere başvurulması halinde bir iki yetimhane yapılabileceğini belirtmiştir.[13] Balkan Savaşları'ndan kısa bir süre önce kurulmaya başlayan darüleytamlar kısa süre sonra kapanmış ve yetimler 1915'e kadar sahipsiz kalmıştır: "Balkan Savaşları sonrasında gelen ve bakacak kimseleri olmayan çocukların sokaklarda serseri halde dolaşmalarının engellenmesi gerekiyordu. Bu yüzden 1915 yılı eğitim döneminde sanayi mektep kontenjanlarının %30 veya %40'ının böyle çocuklar için ayrılması istenmişti."[14] Dolayısıyla, Müslüman/Hıristiyan çocukların barınabileceği darüleytamların kurulması ve sürdürülmesi fikri, I. Dünya Savaşı kadar yıkıcı olmasa da birçok felaket ve irili ufaklı savaştan geçmiş imparatorlukta bir türlü karşılık bulmamış ve türlü nedenlerle hayata geçirilememiştir: "Ecnebiler memleketimizde... yüzü mütecaviz darüleytam açmış[ken]... bu memleket henüz bir darüleytam [bile] açmamıştı."

Balmumcu Darüleytamı'ndaki Gebzeli trahom hastası bir çocuğa ait DMU'nun Muayene-i Tıbbiye Cüzdanı, 1919.

Milli Kütüphane

Kasım 1914'ten sonra işler değişir. İlk darüleytam bu tarihte Kadıköy'de açılır. 1917'ye gelindiğinde ülke genelindeki yetimhane sayısı 65 hatta 80'e,[15] öğrenci sayısı da Maarif Nazırı'nın verdiği bilgiye göre 16 bine ulaşır.[16] Bunun önemli bir ihtiyaca cevap verdiği açıktır: I. Dünya Savaşı'nda tarımdan çekilen ve askere alınanların sayısı, Balkan Savaşları'ndakinin beş-altı katıdır; dolayısıyla yetimlerin sayısı ve ihtiyaçları önceki dönemlerdekiyle kıyaslanmayacak kadar fazladır. Ancak aynı dönemde kaynaklar kıtlaşmıştır. Devlet

Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey.

İBB Atatürk Kitaplığı.

geliri 1330 (1914/5) bütçesinde 34 milyon lira öngörülürken, savaşın henüz ilk yılında 7-8 milyon lira düşer.[17] Dolayısıyla, açık olmayan, savaşın zorlu iktisadi koşullarında yetimhanelere bu kaynağın nasıl ayrıldığıdır: 1863-99 arasında yalnız 34 okul açılabilir ve bunların çoğu ödenek sıkıntısı nedeniyle kısa sürede kapanırken, savaşın en şiddetli iki senesinde bu sayılara nasıl ulaşılmıştır?

İkinci soru 1917 senesinden sonraki gelişmelerle ilgilidir. 1917'de ülkedeki darüleytamlar bir genel müdürlüğün çatısı altında toplanır ve masrafları için bütçeden önemli ölçekte ek tahsisat ayrılır. 1918'e gelindiğinde ise, bu geniş teşkilatın barışta da ayakta tutulması ve Mütareke dönemine devredilmesi beklenirken, ani bir gelişme olur. Mayıs 1918'de "memleketin muhtelif mahallerinde[ki]... darüleytam şubelerinin merkezden idare ve teftişi... kabil olamayacağına ve... şubelerin bir çoğunda... adem-i intizam [düzensizlik] halinin önüne geçilemeyeceğine ve bu suretle darüleytamlardan beklenen gayenin elde edilmesi imkânsız bulunduğu"na kanaat getirildiğinden, şubelerin azaltılması kararlaştırılır.[18] Darüleytamlar neden 1915'te aniden belirip, savaş bitmeden gözden kaybolur? Bu yazıda bu soruya cevap arayacağız.

Rapor, darüleytamların gelişimini üç aşamaya ayırır. İlk dönem, Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'nin (DMU) kurulmasına kadarki dönemde şubelerin oluşum sürecini, ikincisi DMU'nun kuruluşundan rapor tarihine kadar geçen zamanı, üçüncüsü ise nihai gelişmeleri kapsar.[19] Yazıda bu dönemlendirmeye sadık kalınacaktır.

KASIM 1914-NİSAN 1917

1913-17'deki Maarif Nazırı Ahmet Şükrü (Bayındır) Bey'in ifadesi[20] ve *Rapor*'a göre, "...darüleytamlar harb mahsulüdürler. Bunların teşkiline ait ilk teşebbüs imtiyaz-ı ecnebiyenin lağvından sonra ekseriyetle Fransız, İngiliz, Rus, İtalyan ve Amerikan eytamhanelerinde bulunan yerli çocukların hükümet tarafından terbiye ve idare edilmesine lüzum görülmesi üzerine vuku bulmuştur. Elde bulunan vilayat sanayi mektebleri, meccani talebe kabul eden leyli idadi ve sultaniler, darüşşifa ve... benzeri sair birkaç müessese adedlerinin mahdudiyeti ve daha ziyade tahsil gayelerini gütmeleri itibariyle esasen kâfi gelmiyorlardı."[21]

Öncelikle hükümetin muhasım/ecnebi (İtalya ve ABD henüz savaşa girmemiştir) devlet tesislerine el koyması, "yetimhanelerindeki yerli çocukların hükümet tarafından idare ve eğitilmesi zorunluluğu"ndan kaynaklanmamıştır; zira bunların büyük bir kısmı zaten yetimhane değil, okul, ibadethane veya atölyedir. Muhasım devlet/azınlık tesislerine el koymak o dönemde yaygın bir uygulamadır: Haydarpaşa, Yeldeğirmeni'ndeki Fransız ve Nişantaşı'ndaki İngiliz okuluyla Galata'daki Saint Benoit birer sultaniye dönüştürülecek, iki ticaret mektebi Beyoğlu ve Galata'daki İngiliz okullarına nakledilecektir. Heybeliada'daki Rum Ticaret Mektebi'ne 1916'da Bahriye el koyar.[22] Bu uygulamadan azınlık yetimhaneleri de nasibini alır. Büyükada Rum darüleytamının askeri hastane yapılacağı ve eytamın "muvakkaten" başka yere nakledileceği, Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne henüz Kasım 1914'te bildirilir. Bina daha sonra Alman askerlerine tahsis edilir.[23] 2 Aralık 1914'te Fener'deki iki ruhban okulunun darüleytama dönüştürülmesine karar verilir.[24] Bunlardan biri "25.1.1915'te açılan... Kadıköy Darüleytamı'dır."[25]

1915'te başkent darüleytamlarının sayısı artar: Kadıköy Saint Joseph ve Notre Dame de Sion'un darüleytama dönüştürülmesine karar verilir. Galata (Rus Manastırı) ve Bebek'te (Saint Joseph yetimhanesi) birer şube açılır.[26] İstanbul yetimhanelerindeki çocuk sayısı, 1915 Mayıs sonunda 700'e, Şubat 1916'da 2400'e varır.[27] Okul ve

1921'de Darüleytamlar

Darüleytam Müdür-i Umumisi'nden
Dahiliye Nezareti'ne, Mart 337
Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Heyeti 1,856,●88 kuruşa baliğ olan bütçemizi tesviye edemediğimiz için yarından itibaren Darüleytam'a ekmek vermeyeceği bildirilmiştir. Şu halde yarından itibaren 35●● yetimin ekmeği dahi yoktur. Şimdiye kadar müteaddid müracaatlarımla karibü'l-vuku [gerçekleşmesi yakın] olan bu vaziyetin bütün fecayiini Maliye Nezareti'ne arz eylemiştim. Sözüme havale-i sem-i itibar eden [kulak asan] olmadı ve her defasında bin türlü lakırdıyla işi geçiştirmek en büyük muvaffakiyet addedildi. Bu gün artık felaket tahakkuk eylemiştir. Zaten besleyemediğimiz ve zaman zaman gıdasızlıktan öldürdüğümüz çocuklara bu suretle ekmek de veremediğimiz takdirde üç güne kadar cümlesini mezara tevdi edeceğimiz şüphesizdir. İhtiyacı anlamamak kâh hiddetle, kâh hilmle [yumuşaklık], kâh güya kurnazlıkla, ekseriya keyif ile hareket ederek vazifelerini ifa ettikleri zannında bulunan Maliye ne zaman irae-i umuru (?) [gösterdikleri ilgi] 35●● cenazenin üzerinde bir teessür duyarlarsa tek başıma bütün dünyaya yalan diye ben bağıracağım.
Maliye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne, Nisan 337
Darüleytam İdaresi'ne Mart 337 başından 2 Nisan tarihine kadar 1●,250 lira tediyat icra edildiği gibi 26 Mart 337'de dahi Kanun-ı Sani 37 tahsisat-ı maktuası [kesintili] bakiyesi olan 21,9●● küsur lira ve onu müteakiben Şubat 337 tahsisat maktuası bulunan 37,5●● liranın nısfı [yarısı] tesviye edilmiş ve say-ı Hazine'ye göre [Hazine'nin çabasıyla] nısf-ı diğerinin de tediyesi mukarrar bulunmuş [kararlaştırılmış] olduğundan meblağ-ı mehuze [alınmış miktar] ile Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Heyeti matlubunun temin-i tesviyesi [talebinin ödenmesi] lüzumunun Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi'ne tebliği rica olunur.

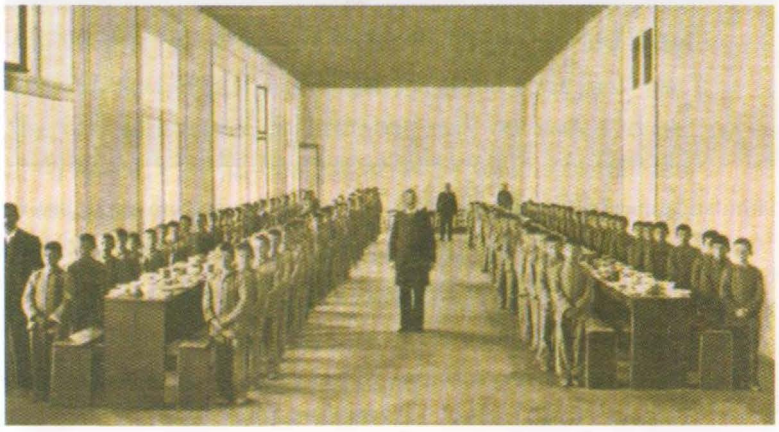
DİPNOT
1 BOA.DH.İ.UM 19-16/1-54

ibadethane dışındaki yapılara da el konur. Bunlardan biri, Tophane'deki Kırmızı Kışla'nın bitişiğinde bulunan meçhul binadır.[28] İkinci örnek, Emlak-ı Hakaniye'den "kiralanan" Sirkeci'deki kârhane binasıdır. 18 Aralık 1922'de Hazine, DMU'dan binayı artık tahliye etmesini ve birikmiş kiralarını ödemesini ister.[29] Kârhane işletilmiş mi, yoksa okula mı dönüşmüştür?

Taşra darüleytamları 1915'te kurulmaya başlar ve Nisan 1917'ye kadar sayıları 49'a ulaşır.[30]

İstanbul'dan farklı olarak, Anadolu'da yetimhane kurulması gerekçe gösterilerek el konan binaların bir kısmı emval-i metrukedendir. Örneğin Edirne'deki darüleytamların ilki İtalyan Okulu'na, ikincisi Ermeni kilisesi müştemilatına,[31] Ankara'daki darüleytam da Hammaloğlu isimli bir Katolik/Ermeninin konağına kurulmuştur.[32] Ahmed Rıza, 14 Şubat 1918 tarihli Meclis-i Âyan oturumunda "Gerek taşra ve gerek İstanbul darüleytamlarının hemen kaffesi muhasım devletler tebaasına... veya emlak-ı metrukede müessestir... Eytamın bir kısmı da Ermenilerden kalan evlere doldurulmuş. Yakında bunları sahiplerine iade etmek iktiza ederse ne yapacağız?" diye endişesini dile getirir.[33] Aynı ifade Rapor'da da yer alır.[34] Nitekim 2 Mart 1919'da Bolu'nun Ermeni mahallesi ahalisinden Bursalıoğlu Estıyan'ın darüleytama "hibe" ettiği hanenin iadesi için mahkemeye müracaat ettiği bildirilir. Konuya İngilizler de müdahildir.[35]

İzmit-Armaş (Armaşa/Ermişe/Akmeşe), 20. yüzyılın başında 500 haneli bir Ermeni köyüdür. Kuruluşu 1611'e uzanan Meryem Ana Manastırı'nın külliyesinde bir kilise, okul, kitaplık, basımevi bulunmaktadır. Manastırın dağınık bir görünüm sergileyen tarlaları 1863'ten sonra birleştirilerek bir çiftlik oluşturulmuş, binası yakın

Heybeliada Rum Darüleytamı.

Necdet Sakaoğlu

zamana kadar ayakta olan 50 beygir gücünde bir su değirmeni kurulmuştur.[36] Armaş, İzmit merkez, Arslanbey, Bağçecik (Bardizak), Ovacık gibi yerleşimlerle beraber, tütün ve özellikle ipekçilik bölgesi, aynı zamanda da Batı Anadolu Ermeni siyasi ve ruhani kültürünün önemli merkezlerinden biridir.[37] Savaşın öncesinde Armaş'ta 1550, üç okul ve Amerikan Koleji'nin bulunduğu Bağçeçik'te 9000 Ermeni yaşamaktadır.[38]

Tehcirden sonraki gazete haberlerine göre, Armaş nahiyesinde "1000 şehid evladını istiab edebilecek genişlikte bir şubenin tesisi için Maarif Nezareti'nce gerekli tedbir" alınır. Şubede "bilhassa nazari ve ameli" bir çiftçilik eğitimi verilecektir.[39] 7 Şubat 1916'da muhtemelen Talât Paşa, İzmit mutasarrıfına "Armaş Manastırı meselesini oraya gelip bizzat tetkik edeceğim. O vakte kadar vaz-ı asliyesine [bulunduğu şekle] halel getirmeyiniz" diye yazar.[40] Sonrasında ruhban okulu ve anlaşılan manastır kapatılır. Sadece binalar ve tarım arazisinden değil, örneğin Bağçecik'teki iki iplik fabrikasından da yararlanmak istenmiş olmalıdır.[41] İngiliz Fevkalade Komiserliği'nin 21 Mart 1919 tarihli ihbarına göre, Bağçecik'teki Ermeni kilisesi Darüleytam İdaresi'nce camiye çevrilmiş,[42] Mayıs 1917'de Bağçecik'e 150, Armaş'a 80 erkek muhacir çocuğu yerleştirilmiştir.[43]

Tasvir-i Efkâr, 1915-16'da Anadolu'da yeni yapılan ya da genişletilen bina ve tesis haberlerini verir: "Söğüt kasabasında bir darüleytam tesisi için İstanbul vilayetince lazım gelen tedarikat ikmal" edilerek 1916'nın ilk aylarında açılmıştır.[44] Enver Ziya Karal'ın on yaşında kaydolduğu İzmir-Alaçatı ile Kastamonu kaza-

Edirne'de Enver Paşa tarafından tesis olunan darüleytamda Heyet-i İdare ve Talimiye (ortada, bastonlu: Mekteb komisyonu reisi Vali Hacı Adil Bey).

İBB Atatürk Kütüphanesi.

Armaş Manastırı (1922).

Agop Minasyan, "Armaş Manastırı", *Toplumsal Tarih*, sayı 78, Haziran 2000.

larından Çankırı, Boyabat, Daday, Tosya, Taşköprü ve Araç kazalarında birer darüleytam kurulması kararlaştırılmış, Kastamonu merkez darüleytam kapasitesinin yüzden beş yüze çıkarılmasına karar verilmiştir. Teke Sancağı (Antalya) merkezinde de bir darüleytam açılır.[45] "... yetim ve dulların her hususta temin-i refah ve saadetini bir an ihmal etmeyen İttihad Terakki Cemiyeti bu defa da [1915-16'dal Bursa'da şimdilik 40 çocuk kabul edecek ve mükemmel bir sanayi mektebi halinde bulunacak bir darüleytam tesisine karar vermiştir."[46] 15 Aralık 1916 tarihli bir belgeye göre, ülkedeki darüleytam sayısı 67'e, öğrenci sayısı ise en az 10.100'e ulaşır.[47]

1916'dan itibaren, darüleytamların sayısı patladığı gibi ölçek ve ufukları da genişler: 22 Eylül 1916 tarihli bir köşe yazısına göre, etrafı bağ ve bostanlarla çevrili ve tarıma elverişli İzmit Armaş nahiyesi ile Pirahmed ve Mecidiye [Haskal][48] isimli köylerde vücuda getirilen darüleytamın takriben 400.000 dönüm kadar arazisi vardır. Savaş halinden dolayısı müessese eksikleri tamamlanamamış ve 1916'da ancak 400 yetim kabul edilebilmiştir. Armaş'taki talebe sayısının, 1917'de dört, uzun vadede ise on bine çıkması, Mecidiye-Pirahmed köylerinde bin yetimin iskânı hedeflenmektedir.

Kastamonu Darüleytamı, sene 1332.

K.K. Eyüpgiller, *Bir Kent Tarihi: Kastamonu*, (İstanbul: Eren, 1999).

DARÜLEYTAM ÖĞRENCİLERİNDEN BİR SANAYİ ORDUSU

Bu süreçte beklentiler de artar: Aynı yazıya göre, Armaş'a her nahiyeden on üç yaşından büyük onar çocuk getirilecek, bu çocuklar bilimsel, pratik ve kuramsal çiftçilik dersleri verildikten sonra nahiyelerine geri gönderilecektir. Maksat "faaliyet-i ziraiyye ve sanayiyeyi, bütün memlekete tevsi ve teşmil eylemekdir."

Darüleytam öğrencilerinden adeta bir sanayi ordusu ve kendi kendini geçindiren bir nüfus yaratılmak istenmektedir. "Bu fikir ile Kadıköy'de bir kundura şubesi tesis ve küşad edilmiş ve dört ustabaşının taht-ı nezaretinde olarak elli yetime kunduracılık öğretilmektedir... Bütün darüleytamların kundura ihtiyacatını, yalnız Kadıköy şubesi tatmin... eylemektedir... Bu gibi sanayi şubeleri küşadından maksadımız öteden beri memleketimizde mahkûm-ı atalet kalan sanayi hayatımızı inhitattan [batmaktan] kurtarmak, inkişaf-i iktisadiyemizi temin eylemektir... Sanayi merkezlerinde yetişen talebe, mesela telgrafhaneye, Matbaa-ı Amire'ye... Şişli'deki ekmek fırınına, tersaneye, tornahaneye ve marangozhanelere izam edilmiş olub buralarda sanat öğrenmektedirler." Kendi yağıyla kavrulma fikri öyle bir noktaya gelir ki, "darüleytamlarldaki] çocuklardan hemen hepsinin... dişlerinin pek fena olduğunun görülmesi üzerine bir dişçi şubesi [açılır]... ve çocuklara dişçilik tahsil ettirilmeğe" başlanır.

Darüleytam tasavvuru bir sonraki aşamada, kendi kendine yeterli bir iktisadi bünye temininin ötesine geçer ve ticari bir fikre dönüşür: Bir Avusturya şirketiyle yapılan sözlü anlaşmayla, 12'si İstanbul, 9'ı Armaş ve 1 tanesi de Bağçecik'te olmak üzere 33 fabrika tesisi kararlaştırılır. Bu fabrikalardan bir kısmı dökümhane, demirhane, iplik, ipek, kendir, demircilik, tornacılık, dökümcülük ve marangozluk sanayilerine tahsis edilecek; şirket, açılacak fabrikaların hasılatından %10 tesis hakkı alacak, kalan kısım şirket ile yetimhaneler arasında paylaşılacaktır. Darüleytam bu süreçte bir yatırım aracı haline gelir: "Açacağımız fabrikalardan çok kazanacağımızı ümid ediyoruz."[49] Ekim 1916 tarihli bir habere göre, sözleşme çok yakında imzalanacak, imalathanelerin birinde otomobil yapılabilecektir.[50]

Uzun vadeli hedef ise farklıdır: "... Asıl gaye memlekete sanat ehli yetiştirmeğe matuf olmakla beraber, talebe arasından tahsillel ... büyük bir meyil ve istidad ibraz edenler dahi, bittefrik sultani mekteblerine sevk edilmektedir. Sanayi şubelerine kabul edilecek talebe... yedi yaşından on iki yaşına kadar numune tahsilini ikmal eyledikten sonra sanayi merkezlerine alınmakta ve orada muhtelif şubelerde çalıştırılmaktadır." Böylece darüleytamlardan sanayi merkezlerine, oradan da sultanilere uzanan yolda yeni bir nesil yetiştirilecektir. Daha da ileri gidildiği ve darüleytam fikrinin zamanla *Kızıl Elma* benzeri bir ütopyaya evrildiği anlaşılıyor: "Armaş'ta küşad edilecek fabrikaların etrafını birer sanat köyü haline ifrağ etmeği tasavvur ettik. Bu suretle yetiştirmekde olduğumuz zükur ve inas bilcümle yetimleri aynı zamanda yekdiğerleri ile teehhül ettirerek levlendirerekl sanat köylerinin, aynı zamanda birer saadet köyü haline ifrağına çalışılmaktadır."[51] Midhat Paşa döneminde, savaşın ve fakirliğin kopardığı yetimler topluma geri kazandırılmaya çalışılırken, I. Dünya Savaşı sırasında yetimlerden farklı bir nesil, bir uygarlık, yeni bir toplum kurulmak istenir. Bu artık bir "dava"dır.[52]

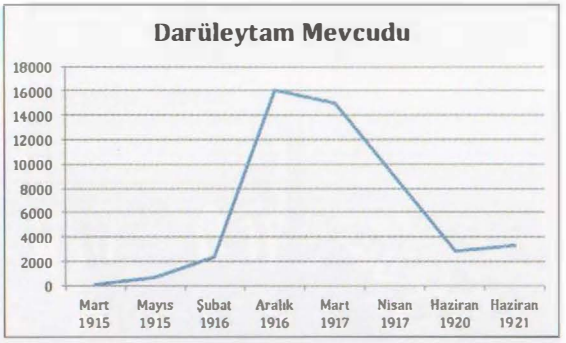
BÜTÇE SORUNLARI NİSAN 1917-OCAK 1918

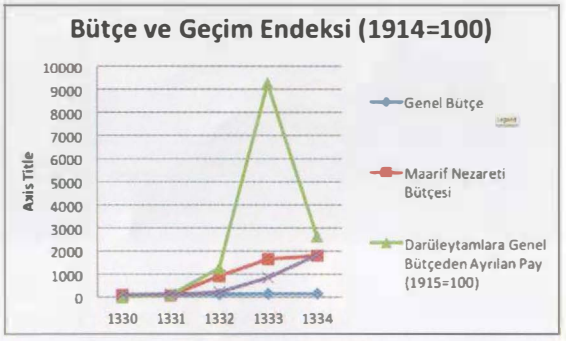
1917'de Maarif Nezareti bütçesi aynı kalırken, darüleytamların yapısı değişir ve bütçeleri azalır. 2 Nisan 1917'de çıkan DMU Teşkil ve Müteferriatı Hakkında Kanun uyarınca müessese Maarif Nezareti'ne bağlanır, gelirleri sınıflandırılır, işleyişi Nezaret ve Meclis-i Mebusan nezdinde denetim altına alınmak istenir: Muhasebe ve muamelat için yeni ve uygun kadro, format ve teknikler oluşturulur.[53]

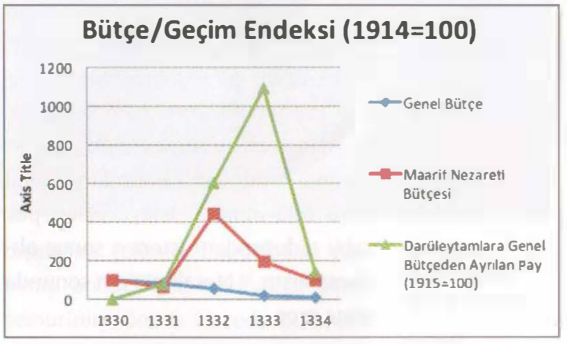
Ödenek ihtiyacın çok altına düşmüş olacak ki, müesseseye "bir defaya mahsus olarak" 150 bin lira ve 500 bin dönüm kadar arazinin kullanım hakkı verilir. Yine de, toplam rakam önceki senenin ancak %71'ine çıkarılabilir. Hükümet muhtemelen bunu telafi etmek için, müdüriyete "ziraat ve sanayi-i muhtelife talim ve tatbiki" için başka şirketlerle mukavele imzalama imtiyazını da verir. Bir gün sonra, 3 Nisan 1917'de Merkez-i Umumi'nin 1917 bütçe kanunu çıkar. Tahmini gelirler 37 milyon kuruşa düşmüştür; bunun 32 milyonu genel bütçeden, 4 milyonu müessesenin öz kaynaklarından, kalanı vilayet/belediyelerce ve bağışla karşılanacaktır.

Bütçe yine yetersiz kalmış olacak ki, 26 Kasım 1917'de müessese avans talebinde bulunur.[54] 19 Aralık 1917 tarihli kanunla 1333 DMU bütçesine 42 milyon kuruş daha eklenir.[55] Bu ilave için, "erzak ve eşya fiyatlarının nisbetsiz bir şekilde" yükselmesinin öngörülemediği açıklaması yapılır; ancak başka sorunlar vardır: Ödeneğin bir kısmının 1918'in Ocak ayında, yani yeni bütçenin hazırlanmasına iki ay kala bile müdüriyetin eline geçmediği de anlaşılmaktadır. Öncelikle vilayetler ve belediyelere salınan 800 bin kuruştan eser yoktur. İkinci olarak, 4 milyon kuruşluk müessese gelirinin 500 bin kuruşu, bütçeden verilecek 32 milyon kuruştan 28 milyon 500 bin kuruş taksitler halinde tahakkuk edebilmiştir. Taksitle ödeme nedeniyle toptan erzak ve levazım alınamadığı için fiyat avantajı sağlanamadığı gibi, tedarik sıkıntısı sonucu "idare ve iaşe hususunda müşkülata uğranmakta olduğundan ve bu[nun] da etfalin ahval-i sıhhiyesine tesir etmekde bulunduğundan şikâyet" edilir. Ödeme düzenindeki bu sorunlar nedeniyle şubelerin mali durumları kötüleşmiş, oluşan borç döndürülemediği için gıda tedariki zorlaşmıştır. 1917 Kasım ayında merkez ve mülhakatın 1916'dan kalan 4,5 milyon kuruş borcu vardır.[56] Bu nedenle, Maliye'den gelecek miktar sene sonuna kadarki maaşa yetecek, borçlarla dört aylık masraf tümüyle açıkta kalacaktır.[57]

Bütçenin ilaveye rağmen böylece düşmesi, aynı zamanda okul sayısında 1916 sonu ila 1917'de başlayan bir azalma anlamına gelir: 25 Temmuz 1917 tarihli belgeye göre, okul sayısı 65-80'den 56'ya, 15-16 bin olan öğrenci 1917 sonunda 11.600'e düşmüştür.[58] İlk etkilenen, taşra okullarıdır.

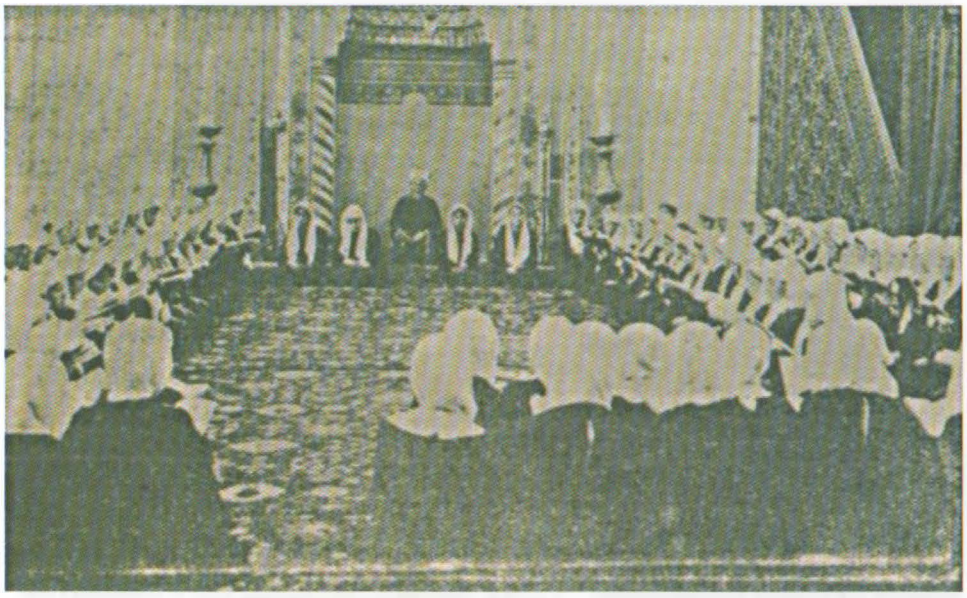

Sivas vilayetinde açılmış ve mahallince idarelerinde müşkülat çekilen dört öksüz yurdu[59] (Sivas, Amasya, Merzifon erkek ve Merzifon kız) müdüriyet tarafından Ağustos 1917'de mecburen devralınır ama borçları kabul edilmez.[60] Adana-Şeyhli okul binası Orman Mektebi yapılmak üzere Vilayet tarafından işgal olunduğundan, öğrenciler "muvakkaten" Akbaz darüleytamına nakledilir.[61]

1917'de *Tasvir-i Efkâr* darüleytamlardan söz etmez olur. Yıl boyunca gazetede yer bulan tek haber, 10 Nisan 1917 tarihli nüshadaki teknik bir ayrıntıdır. Avusturyalı sermayedarlarla başlatılması düşünülen ve 9 Kasım 1917'de Sadaret'e, muamelesinin acilen yapılması talebiyle şirket nizamnamesi bile sunulan[62] parlak proje de gerçekleşmez. Öncelikle, Osmanlı tarafında, kurulacak şirketin her sene sermayesi kadar kâr etse bile, bu gelirin okulların masrafına yetmeyeceği hesaplanmıştır.[63] Ayrıca yapılacak işin niteliği düşünülenden zaten fark-

Çağlayan Darüleytamı'nda dini eğitim.

Çağlayan Darüleytamı'ndaki Çocukların Bir Günlük Hayat ve Meşguliyeti

lıdır: "Sermayedarların Avusturya'da mühim fabrikalar ashabından oldukları... burada ciddi müessesat-ı sanayiye vücuda getirmekden ziyade, gerek ziraat gerek müessesat-ı sanayiyi asıl fabrikalarına ham veya nim [yarı] mamul... tedarik etmek... [karşılığında] kendi fabrikalarından mamul eşya celb etmek... isteyecekleri pek tabii olduğundan" istenen sonuç alınamamıştır.[64] Masal 1917'nin sonunda sona erer.

YENİDEN YAPILANMA OCAK 1918-EYLÜL 1920

1918 "yeniden yapılanma" yılıdır. Encümen, yaptığı hesaplar sonrasında, okul ve çocuk sayısının azaltılmasını ve yeni sanayihaneler açılmamasını önerir.[65] 24 Şubat 1918 tarihli kanunla, 1917'de oluşturulan statü değiştirilir. DMU, müessese müdürüyle, Maarif Nezareti'nce seçilecek beş kişinin yanı sıra, birer Şura-yı Devlet, Darülfünun, Ziraat ve Ticaret Odası azasından oluşacak bir meclis tarafından yönetilecektir.[66] Bu yetkiler 28 Ağustos 1919'da Meclis-i Kebir-i Maarif'e devredilir.[67] Ocak-Mart 1918 arasında iki genel müdür değişikliği olur.[68]

3 Mart 1918'de DMU'nun 1 Mart 1918-28 Şubat 1919 arasındaki gelir ve giderlerini öngören bir bütçe kanunu yayınlanır. Buna göre, gider tahmin edilen 527.000 liranın 445.000'i genel bütçeden karşılanacaktır.[69] Ancak bu meblağ yetmediği için, 2 Eylül 1918'de 34 bin[70] ve 3 Ocak 1919'da 118.500 liralık ilaveler yapılır.[71] 8 Nisan 1918'de 1917 no'lu Kanun'un ilk maddesi değiştirilerek, darüleytamlara kabul edilecek çocukların taşıması gereken şartlar kesinleştirilir.[72] Amaç muhtemelen çocuk sayısında bir kısıntıya gitmektir.

Müessese bütçesine yapılan ilaveler mütarekeden sonra da sürer.[73] Ancak tahsisat rakamları düşmeye[74] ve tahsisatın idare edileceği süreler uzamaya başlar.[75] Edirne[76] ve Bursa hariç taşra darüleytamları 1918'de kapanmaya başlar ve Ekim ayında çocuklar İstanbul'a getirilir.[77] Elbette hepsi şanslı değildir. Örneğin Maarif Nezareti'nden 1918'de Kayseri'de "Talas Eytam Yurdu"nda "temin-i idareleri" artık mümkün olamayan çocukların İstanbul'daki okullara yerleştirilmesinin de imkânsız olduğu bildirilir.[78] Aydın maarif müdürünün 19 Mayıs 1919 tarihli yazısında, yetimhanenin kapanması üzerine velisi olmayanların yuvasız ve çaresiz kaldığı belirtilerek yardım istenir. Antep mıntıka müfettişinin 22 Nisan 1919 tarihli ihbarıyla, yetimhane kapandıktan sonra İstanbul'a götürülen ama firaren Antep'e dönen dokuz yetimin serseri ve sefil halde bulunması nedeniyle Maarif Nezareti'nden yardım istenir. Gelen cevap öğreticidir: "Çocukların İstanbul'dan Antep'e kadar şu surette seyahat edecek bir sinde liyaştal ve cibiliyette liyapıdal bulunduktan sonra... darüleytamlarda mevkileri olamayacağı tabii görülmesine, nerede olsalar ekmeklerini kazanabilecekleri anlaşılmasına]... mebni kendilerinin tekrar darüleytamlara kabulünde hiç bir faide" görülmemiştir.[79] Almanya ve Avusturya'ya gönderilen yetimler de bu ihmalden paylarını alır.[80]

Öte yandan ihtiyaç şiddetlenmiştir: 1919'da sadece İstanbul'da "anasır-ı muhtelifeye mensub" yüz binden fazla kimsesiz vardır. O zamana kadar darüleytam şubeleri/ordu menzil idareleri marifetiyle iskân edilenler, ordunun terhisi ve okulların İstanbul'a nakli üzerine açıkta kalmıştır.[81]

İşgalden sonra, muhasım devletlerin okul binaları mecburen boşaltılır; çocuklar Çağlayan Kasrı'na ve benzer binalara, saraylara nakledilir. İstanbul'daki yedi şubenin Üsküdar'da Validebağı Kasrı'nda birleştirilmesi düşünülür.[82] 1920'de İstanbul'daki Ermeni yetimhanelerinde 3827, Türk yetimhanelerinde ise sadece 2798 çocuk bulunmaktadır.[83] Aynı yıl bir irade ile okullar Maarif'ten alınarak Dahiliye Nezareti'ne bağlanır.[84] Beraberinde darüleytamlar kaynaksızlık nedeniyle "özelleştirilir": Validebağı'na Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Cemiyeti destek sağlar. Cemiyet ayrıca, Anadolu'da yeni yetimhaneler açar veya mevcutları canlandırır.[85] 7 Nisan 1921'de Maliye Nezareti, DMU'ya bir miktar ödeme yaptıktan sonra, kalanının cemiyet tarafından karşılanmasını ister.[86] 29 Aralık 1919'da Maraş Amerikan İane Şirketi müdürünün Elbistan'da bir darüleytam açmak istediği ve "ahalinin rızasını" aldığı kaymakamlıktan bildirilir.[87] "Ecnebi" müesseselere yine ihtiyaç doğmuş, yetimhaneler meselesi böylece aslına rücu etmiştir. Darüleytamların idaresine

Çağlayan Darüleytamı'nda çorapçılık.

Çağlayan Darüleytamı'ndaki Çocukların Bir Günlük Hayat ve Meşguliyeti.

Mütekaidin-i Askeriye Cemiyeti de talip olur.[88]

12 Eylül 1920'de Sadrazam'dan Dahiliye'ye, oradan da Şehremaneti ve Maarif'e gönderilen yazılarda, "müessesedeki kızların erbab-ı namusu ve iffetten olan ailelere evladlık ve erkeklerin esnaf nezdlerine çırak olarak" verilerek "Hazine'ye mühim bir masraf teşkil eden darüleytamların ilgası" istenir.[89] 1921'de bütçe 18.500 liraya, çocuk sayısı 3500'e düşer.[90] 1922'den sonra çocukların bir kısmı Darüşşafaka'ya verilir.[91] Ankara Hükümeti'ne gelince, muhtemelen siyaseten İstanbul'da yeni okullar istemediğini anlıyoruz: 29 Ağustos 1922'de Sıhhiye ve İctimaiyat Vekili'nden Osmanlı Hariciyesi'ne gönderilen yazıda, Şark-ı Karib Muavenet Cemiyeti'nin Validebağı yerine Sinop'ta bir darüleytam inşası önerilir.[92] 1924'te darüleytamlardaki çocuk sayısı ancak 4912'dir.[93]

YÜKSELİŞİN İMKÂNLARI

1. Savaş: Muhasım/ecnebi devletlerin el konan binaları "ilim ve sanat müesseseleri olduğu ve bunların depolarında birçok malzeme bulunduğu için ilk senelerde... eşya, levazım hatta yiyecek hususlarında" çok fazla güçlük çekilmemiş, "istediği eşyaya el koyma salahiyetini almış bulunan ve darüleytamlar idaresine getirilmiş [Kara] Kemal Bey" her şeyi kolaylıkla temin etmiştir. "Bundan dolayıdır ki yalnız mekteplere ve manastırlara değil mesela muharip devletler tebaasından herhangi bir sanayi müesseseye de el atılarak orası darüleytam talebesi için bir sanat atelyesi" haline getirilmiştir.[94] Avusturya şirketiyle yapılan anlaşmaya göre "kurulacak" otuz üç tesis muhtemelen önceden vardır.

Yunus Nadi'ye göre ise, İsmail Mahir "hatır ve hayale gelebilecek sanatların kaffesine [tümüne] darüleytamlarda birer mevki vermek iştiyakından kendini alamıyordu." Çeşitli ve geniş bir programın yürütülmesi hem uzmanlaşmayı engellemekte hem de bütçeyi zorlamaktadır.[95] Ayrıca, darüleytamlardaki sanayi eğitimine karar verilirken, başka yerlerdeki örnek okulların tedrisatı incelenmediği gibi ülkedeki sanayinin ihtiyacı da dikkate alınmamaktadır. Zaten sanayi mekteplerinde "sanatlar talimi esasına da ehemmiyet verilmediği gibi... bu etfale öğrenmeğe sevk edildikleri sanatlar hakkında ibtidai bir malumat edinebilecek bir ders bile" gösterilmemektedir.[96] Bu, hesapsız bir tavır kadar, Ergin'in anlattığı gibi, el konan atölye ve imalathanelerin darüleytama dönüştürülmesinin fiili sonucu da olabilir. Sanatlar ihtiyaca göre değil, eldeki sermaye/"okul"a göre seçilmektedir.[97] Örneğin "İttihad Terakki Kulübü tarafından... tesis edilen darüleytama sermaye ve darülmesai [çalışma yeri] olmak üzere Potukyan Onnik Efendi'nin kumaş mağazası zabt edildi[ği]... diğer mağazalardan da kumaş, kösele... kaldırıl[dığı]"[98] Ankara'da, tesadüfe bakın ki, "terzilik ve kunduracılık şubeleri açıldığı ve Vilayet bütçesinden yıllık... 1.000 kuruşluk yardım yapılabileceği" bildirilmiştir.[99]

El konan fabrika ve imalathanelerin bir kısmı DMU'ya devredildikten sonra boşaltılır, makineleri, sonra da binası satılır. Bunlardan ikisi Kartal'daki ipek ve mensucat fabrikasıdır. Uzun süredir boş duran ikinci fabrikanın satışı 20 Ekim 1921'de DMU tarafından Dahiliye'ye teklif edilir.[100]

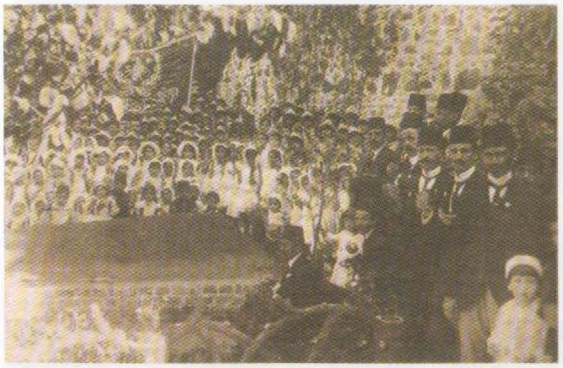
Başka "kaynaklar" da vardır: Galata Rıhtımı'ndaki sundurma antreponun işgali ve buradaki eşyaların çalınması üzerine yapılan tahkikata ait evrak ile Maarif Nezareti memurlarından oluşan muhakemat komisyonunun mazbatası, 15 Haziran 1920 tarihli Meclis-i Vükela kararı ardından Şura-ı Devlet'e havale edilmiş ve 1920'de incelenmiştir. Mazbataya göre, hırsızlık, hüviyetleri belirlenemeyen darüleytam talebesi ve "dışarıdan gelenler" tarafından yapılmış, ancak "işde medhaldar olan memurinin rüesa-ı idarede bulunan zevattan ibaret" olduğu ve bir kısım eşyanın halen darüleytam ambarlarında bulunduğu anlaşılmıştır. Tespit sonrasında eşyaların Galata rüsumat başmüdürlüğüne iadesini Maarif Nazırı Şükrü engellemiş, "Şükrü Bey ile... İsmail Mahir Efendi'nin işgal ve vaz-ı yed muamelelerini bizzat idare ettikleri" belirlenmiştir.[101]

Savaşın yarattığı bu kolaylıklardan dolayı, işgal edilen binalarda tadilata gidilip, yapılara katlar, pavyonlar eklenir. "Mesela Notrdam dö Siyon'un [Notre Dame de Sion] üzerine bu sırada bir kat eklenmiş, Yedikule'deki İtalyan Mektebi de bir misli genişletilmiş"tir. "Binalarla eşya düşman malı ve onlara el atanlar gayri mesul şahıslar olduğu için, israfın suistimalin haddi hesabı yoktur. Ve bunu da kimse sormağa ve araştırmağa cesaret" edememektedir.[102] Gazetelere göre, 1916'da Haydarpaşa'daki yapıcı mektebi binası inşaatı sürmüş, Bebek'e tesisat ve yapı unsurları eklenmiş, Büyükdere'deki tadilat tamamlanmış, 1917'de Kadı-

Çağlayan Darüleytamı, 1919 mezunları.

Çağlayan Darüleytamı'ndaki Çocukların Bir Günlük Hayat ve Meşguliyeti

İsmail Mahir Efendi'nin cenazesi.

Necdet Sakaoğlu.

köy erkek şubesi ile Haydarpaşa'da çalışmalar sürmüş ve Bebek'te kızlara mahsus ahşap deniz hamamı inşa edilmiştir.[103] "Harb mahsulü" darüleytamlar, dolayısıyla, savaşın getirdiği ihtiyaçlar kadar "imkânlar"dan da doğmuştur. Hem "arz" hem de talebin mahsulüdürler.

2. Tehcir: Şehit çocuklarını yetiştirecek müesseselere gelir sağlanmasını öngören geçici kanun 1915'te yürürlüğe girer.[104] Ancak haberleşme ve müskirat vergileriyle masrafların karşılanamayacağı açıktır. Nitekim taşra darüleytamlarının "masraflarının bulundukları vilayetin ,bütçelerinden karşılanması ilkesi benimsendi ve vilayetlerin Hazine'den para talepleri kabul edilmedi. Bu nedenle taşra darüleytamları vilayet idarelerinin ayırdığı kaynaklarla kurulmuştur."[105] 20 bin lira hariç,[106] 1331 bütçesinde darüleytamlara ayrılmış bir tahsisat görülmez.

İhtiyaçlar, vilayetlerde 1915'te ortaya çıkan başka türden bir "imkân"la karşılanır: Ankara'da Ermeni-Katolik tehcirinden sonra kurulan darüleytamın yağmalanan mallarla nasıl finanse edildiğine değinilmişti. Kastamonu'da ise, Ermeniler tuklandıktan ve dükkânları yağma edildikten sonra, merkezde açılması kararlaştırılan darüleytamın bina ve levazım tesisine sarf edilmek ve "karşılığı ianat ve teberruattan temin olunmak üzere" 1915 bütçesine valinin talebiyle 100 bin kuruş konur. Yağmayla suçlananlar arasında darüleytam müdür vekili de vardır.[107] Söğüt'ün 1915'teki kuruluşunda "halkın bağışları etkili" olmuştur.[108]

30 Mayıs 1916'da Armaş darüleytamı namına tarla aramak için Adapazarı'nın Ferizli karyesine gelen darüleytam hukuk müşaviri ve arkadaşları "kilisenin kapusunu küşad [açarak] ve derununda bulunan eşya-ı ruhaniyeyi sandukalara vaz [koyarak]... karakola teslim" ederler.[109]

Ağustos 1919'da Kırkkilise'nin (Kırklareli) Rum/Bulgar tüccarları ve Karakaçan (Ulah) kâhyaları tarafından verilen dilekçede, "Kırkkilise civarında kısmen ahalinin gayri mezru [ekilmemiş] tarlalarından isticar ettikleri [kiraladıkları] ve kısmen orman nizamnamesinin 16. maddesi mucibince hakk-ı rayet [otlatma] istihsal eyledikleri mahallerde" hayvanlarını yaymışken, Vilayet "Meclis-i İdaresi'nce meraların darüleytam inşaatı namına müzayede ve ihalesine teşebbüs edilmesi üzerine" Vilayet'e başvurmuşlar; ancak müracaatları ret ve aldıkları ruhsat iptal edilmiştir.[110] Dolayısıyla, okulların sadece binaları değil ihtiyaçları da gasp/terk edilen mal/haklarla sağlanmıştır.

"ÇOCUK DAVASI"

Ahmed Rıza, "Darüleytama anadan, babadan mahrum yedi yaşına kadar erkek, on iki yaşına kadar kız çocuklarının kabulüne karar verildiği halde bilahare... babalı çocuklar hatta... 20-22 yaşındaki[111] delikanlılar da alınmış... tarafını bulup girebilen çocuğu hatta bazı asker kaçaklarını kabul [etmiştir]" diye şikâyette bulunur.[112] "Bu karmaşada, hangi darüleytamda ne kadar çocuğun barındığı bile" saptanamamakta, yönetim de halkta tepki uyandırmamak için, buralardaki mevcutları açıklamaktan kaçınmaktadır.[113] İstanbul Nüfus Müdüriyeti

İsmail Mahir Efendi

"1868 doğumlu, İstanbul Darülmuallimini'nden mezun. 'Onu Meşrutiyet'ten evvel 1888'de Selanik Darülmuallimin başmuallimliğinde ve sonra müdürlüğünde görürüz... Genç beyinlere hürriyet için derin bir aşkın ilk tohumlarını' atıyor. 1906'da, yanı sıra, Selanik Mekteb-i Sanayi müdürü görevini de üstleniyor. Mektebi ıslah için uğraştı... Mektep onun sayesinde az zamanda bir numune sanayi mektebi haline gelmişti... bir gün bütün Osmanlı vatanının zincirlerini dişleriyle kırıp ilk halas [kurtuluş] nefesini ferah ve sevinç ile aldığı büyük gün [Meşrutiyet] başka bir tecelliye nail oldu. Uzun yıllardan beri dillere telaffuzu yasak edilen kendi adından mahrum, iğreti bir isimle yaşamaya mahkûm iken ona tekrar kavuştu.... 'Hamidiye Sanayi Mektebi', yeniden 'Mithat Paşa Sanayi Mektebi' oldu.

1907'de müessis ve sahibinin vefatıyla idaresiz kalan Selanik Ticaret Mektebi'ni satın [almak için]... o zaman Selanik'te bulunan Aydın Valisi Rahmi Bey'i gördü, ikna etti ve maksadına muvaffak oldu. İTC henüz 'Osmanlı Hürriyet Cemiyeti' iken ona ilk iltihak edenlerden biriydi... İlk Meclis-i Mebusan'a intihab olarak iştirak etmişti... 1913'de fahri olarak Darülmuallimat müdürlüğünü almış,... 1330 Teşrinisanisinde ise yine fahri olarak Darüleytam müdürlüğünü deruhde etmişti..."[1]

"Fırka mensuplarının iddialarına göre cesur bir adamdı. Fakat başı sarıklı ve

kültürü kıt olan bu zat burnundan ilerisini göremez ve düşünemezdi. Arkadaşları da öyle olacak ki, sanki bu harp hiç sona ermeyecek, galibiyetle de mağlubiyetle de neticelense hiçbir devlet, hiçbir hak sahibi hakkını arayıp sormayacakmış... gibi hareket edildiği için İsmail Mahir öldüğü zaman onun ölüsünü Bebek'teki Sen Josef Mektebi'nin çarçabuk camiye çevrilen kilisesi önüne yani mektebin ta göbeğine gömmüşlerdi. Mütareke'nin ilanıyla beraber İstanbul'a gelen ve müesseselerine sahip olan Fransızların elinden bu zatın ölüsünü bir hakarete maruz kalmadan kurtarmak üzere bir gece içinde sarf edilen emeği ve çekilen zahmeti o zamanki Maarif Nazırı filozof Rıza Tevfik'in beyanatından öğrenmiştik."[2]

DİPNOTLAR

1 *Türk Yurdu*, c. 5, sayı 10-11, Sayı 117, s. 200-2'den kısaltılarak alınmıştır.

2 Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 1549

yazısına göre, Bebek ve Kadıköy'deki çocuklar 14 Nisan 1918 tarihinde henüz yetimhane defterlerine kayıt edilmemiştir.[114] Plansızlığa başka bir işaret, okullara Mayıs 1915'te gazete ilanıyla öğrenci toplanırken,[115] Eylülden itibaren davetle öğrenci alınması, "davet olunmayanlar[ın] katiyen kabul" edilmemesidir.[116]

İşin ilginç tarafı Fahrünnisa Hanım, anlaşılan, aynı okulda okumuş, belki de buradan mezun olmuştur: "İki sene evvel o mektebe devam eylediğim zamanı derhatır ettim. İçeri girdiğim zaman siyahpuş [siyahlar giyenl... matemnak [matem dolu] bir çehre beni karşılardı. Kapının üzerinde kırmızı güzel levhanın yerinde bir sene evvel siyah bir zemin üzerinde büyük Fransızca harflerle 'Notre Dame de Sion' yazılı bir levha vardı." Kasvet ve durağanlığın yerini, neşeli intikam marşları almıştır.

1915'te "Darüleytam'da" başlıklı haberden de benzer bir izlenim edinilir: "Evvelki gece... Bebek Şubesi'nde hazin bir tablo yaşandı. Müessesenin fahri müdürü... İsmail Mahir Efendi sabaha karşı talebe koğuşlarını esna-ı teftişinde evlad-ı şühedadan gözleri yaşla dolgun bir yetim çocuğu tesadüfle teessürünü sormuş ve bayram gecesini annesiz ve babasız geçiren bu kimsesiz kızcağızlın] verdiği hazin... cevab üzerine 'Merak etmeyin yavrularım... sizi validenize götüreceğim' demiş ve mektebde mevcud 300 kadar garib ve bikes şehid çocuklarını alarak Bebek tepesinde ikamet buyuran... Enver Paşa'nın kayınvalidelerinin köşklerine götürmüştür. Köşkde, mini mini talebelerden biri, [Hanımefendi'ye hitaben] aşağıda telhisen [özetle] nakl eylediğimiz bir hitabe okumuştur: 'Ey vatanın en bülend [yüce] ve en fedakâr evladının feyyaz [cömert] ocağı! Anasız, babasız bu millet uğrunda şehid veren bizler, bu bayramımızı onlardan mahrum olarak geçiriyoruz. Onların yerine sizi ziyarete geldik. Bundan sonra bizim anamız, babamız, her şeyimiz sizsiniz. Emin olunuz ki, hepimiz onların göğüslerini iftihar ile kabartan o bülend intikam hislerini unutmayacağız. Onların hakiki ve fedakâr kızları olduğumuzu bütün mevcudiyetimizle isbata çalışacağımıza bayrağımızı tasid [yükseltmek] için, bu gece yarısı evinizin eşiğine kadar gelen masumların bu ziyaretlerinden sevgili hakanımızla, bizi cenah-ı himayelerine alan vatanperver vükela ve milletimizi haberdar eylemenizi niyaz ederiz'..."[120]

Fahrünnisa Hanım: "İki sene evvel o mektebe devam eylediğim zamanı derhatır ettim. İçeri girdiğim zaman siyahpuş... matemnak bir çehre beni karşılardı. Kapının üzerinde kırmızı güzel levhanın yerinde bir sene evvel siyah bir zemin üzerinde büyük Fransızca harflerle 'Notre Dame de Sion' yazılı bir levha vardı."

Nitekim 1915 başında "hem anasız hem babasız, saniyen şüheda evlatları, salisen malulin ve guzat [gazi] evlatları ve rabien anası ve kimsesi olmayıb babası asker bulunanlar, hamisen ebeveyden birisi mevcud fakat malul ve mariz [hasta], mecnun, kötürüm ve fakir olanların alınması" kararlaştırılmışken,[117] 8 Nisan 1918 tarihli kanunun bu şartları yeniden belirlemesi muhtemelen şartlara uymayan çocukların okullardan çıkarılmasına yöneliktir.

Bu karmaşa, ihmal ve düzensizliğin mi, yoksa örtük bir planın mı göstergesidir? İddiaya göre, "İttihad Terakki bu çocuklara öncelikle parti ideolojisini aşılama" çabasındadır.[118] "Darüleytam ittihazı ve idaresi... fırkacılık çerçevesi içine sokulmuş"tur.[119]

Moda'daki Notre Dame de Sion'a kurulan darüleytamı ziyaret eden Fahrünnisa Hanım'ın izlenimleri *Tasvir-i Efkâr*'da yayımlanır. Buna göre, okulda "4-6 yaşındaki çocuklar vatan şarkıları okuyorlardı. İçeri girdiğimizde bizi askerce selamladılar ve tegannilerine devam ettiler. İntikam marşını söylerlerken o küçük yavruların gözleri bütün manasıyla parlıyor ve kalbleri intikam ateşiyle yanıyordu. Bu son manzara beni fevkalade memnun etti. Küçük yaşta iken hissiyat-ı milliye ve muhabbet-i vataniyesi tetimme edilen [tamamlanan] bir milletin atisi[nin] herhalde parlak olacağı şüphesiz[dir.]"

Anne babalarının olduğu kadar saltanatın,[121] Harbiye Nazırı'nın ve hükümetin[122] çocuğu olan yavrucaklar, az zaman içinde "bülend intikam hisleri" ile dolmuştur. Bizzat İsmail Mahir'in deyişiyle, darüleytamlar "adeta harbe iştirak eden başka bir ordu demektir."[123] Bu, muhtemelen bir İslam ve Türk ordusudur:[124] Kağıthane-Çağlayan Darüleytamı hakkındaki kitabın girişinde, darüleytam, "millet ve devlet-i Osmaniye'nin saadet ve selameti namına ifna-ı hayat eden... fedakâr İslam ve Türk şehidlerinin... evlad-ı yetimlerine mahsus şefkat ve terbiye müessesesi" olarak tanımlanır. Kitaptaki fotoğraflar ise dini eğitim uygulamalarını gösterir.[125] Dolayısıyla, yetimlerden sadece üretken/sanatkâr değil, intikam marşlarından anlaşıldığı kadarıyla, aynı zamanda müntekim, muti ve militarist bir nesil de yetiştirilmek istenmiştir.[126]

ÇÖZÜLÜŞÜN NEDENLERİ

1. Savaş ve Tehcir: Savaş ve Hıristiyan tehciri nedeniyle 1916'dan itibaren ülke çapında bir kıtlık başlar[127] ve fiyatlar özellikle 1917'den itibaren artmaya başlar. 1916'dan itibaren vilayetlerden gelen katkı düşünce, merkezi bütçedeki tahsisat mecburen artar: "Darüleytam şubelerinin sayısı çok arttığı gibi artık vilayet idareleri darüleytamlara kuruluş aşamasındaki kadar maddi anlamda destek verememeye" başladığından,

"yapılan ilavelerle 1916 yılı bütçesinde darüleytamlar için ayrılan tahsisat 52 milyon kuruşa kadar" yükselir.[128] Vilayetler, 1917 için kendi paylarına düşen 800.000 kuruşu bile karşılayamamıştır. 1915'in Aralık ayındaki Meclis-i Âyan görüşmelerinde, 1916 Maarif ve Darüleytam bütçesinin şişirilmesine Legofet ve Ahmed Rıza Beyler anlam veremez.

"Anbarlardaki malzeme bitince, halkta da el konulmak suretiyle alınabilecek eşya, yiyecek ve levazım kalmayınca... [kanunla] varidat kaynakları tahsisi cihetine gidilmiştir."[129] Nitekim tamir ve tadilat uygulamalarından vazgeçilir: 23 Mayıs 1918'de Erzincan'da 5000 yataklı bir yetimhane kurmak için belediyeye ait iki bina belirlenmiş, ancak harabeye dönmüş bu binaların tamiratından yüklü bir meblağa ihtiyaç olduğu için vazgeçilmiştir.[130]

Van'da bir şube kurulma isteğine, Maarif Nezareti 9 Ocak 1918'de "merkezdeki darüleytamlar bile idare edilememekde olduğundan orada... küşadı gayri kabildir" cevabını verir.[131] Ankara'daki yetimhane Maarif'e devredilir.[132] 1916'da savaş ve tehcirin yarattığı "imkânlar" kurumuş, 1917'de buna bir de kıtlık ve pahalılık eklenmiştir.

2. İsraf ve Yolsuzluk: Yetimhaneler birer arpalığa dönüşmektedir: "Darüleytam bütçelerinin gider fasılları gözden geçirildiğinde personel ödemeleri için ayrılan tutarın ne kadar fazla olduğu görülecektir." Her beş öğrenciye bir çalışan düşmektedir ve maaşlar, iaşe masrafının %40'ına kadar çıkmıştır.[133] Örneğin Ankara yetimhanesinde 75 öğrenciye karşılık 15 hademe, 10 memur ve öğretmen bulunmaktadır.[134] Buna karşın, Mütarake'den sonra Ermeni cemaati tarafından yönetilen Kuleli yetimhanesinde (Askeri Lise) 1000 civarında erkek çocuk için 99 çalışan vardır.[135]

"Divan-ı Harb-i Örfi nezdindeki İkinci Tedkik-i İhtikâr Komisyonu marifetiyle hesabatı tedkik edilmekte olan tüccardan Mıgırdıç Frankiyan Efendi'nin harb senelerinde Maarif Nezareti ve DMU'ya bazı eşya taahhüdatında bulunduğu" öğrenildiğinden darüleytamların durumu mercek altına alınmış, sonuçta başka şeyler ortaya çıkmıştır: 15 Mayıs 1919 tarihli yazıya göre, Şükrü Bey'in bakanlığı sırasında şekerci Nazım Bey'e Viyana'dan ithal ettirilmiş iki vagon şeker, "Nezaret namına celb edilerek Sirkeci gümrüğüne teslim edildikten sonra bir vagonu memurin ve muallimin ile darüleytama tevzi ve diğer vagon Nazım'a terk edilmiştir." Bu muamele için bir mukavele yapıldığına dair kayıt yoktur.[136]

DMU 1919'da teftiş edilir ve yetmişten fazla konuda "tahkikat-ı ibtidaiye icrası" gerektiği rapor edilir. Kuruluşundan itibaren nakit muamele ve hesaplarının incelenmesiyle "mekatib ve mebani-i ecnebiyenin... intikali işlerindeki eşya ve levazımın suret-i sıhhiyede tesbiti" gerekli görülür.[137] Teftiş layihası, muhtemelen müessesenin cevap ve açıklamalarını almak için 12 Mayıs 1919'da DMU'ya gönderilir. Ne buna, ne de sonraki altı yazıya DMU'dan herhangi bir cevap gelir.

Sivas Ermeni kıyımının baş zanlısı Muammer Bey, Konya'da öksüz yurdu namıyla açtığı okullar hesabına binlerce lirayı suiistimal etmiş, sanayi mektebine atadığı ordudan atılma müdürün suiistimal ve çocuklara yaptığı sarkıntılığı belgeleyen evrakı mahkemeye göndermeyerek durumu örtbas etmiştir.[138] "Bu kurumlar kısa zamanda birer yolsuzluk yuvası" olmuştur.[139]

ÇIKARIMLAR

Bilindiği üzere, savaş ve Hıristiyan tehciri 1914'ten itibaren büyük bir insan gücünün üretimden çekilmesine neden olmuştur. Tehcir sonucu, ortaya, önce göç ettirilen ve öldürülenlere ait eşya ve emlaktan oluşan sahipsiz büyük bir servet, 1916'dan itibaren de derin bir üretim ve iaşe darboğazı çıkar.

Darüleytamlar İstanbul'da muhasım devletlere, vilayetlerde ise Osmanlı Hıristiyanlarına ait servetten beslenerek genişlemiş, ancak sonrasında servetin tükenmesi, 1916'da başlayan iaşe darboğazı ve 1917'de artan hayat pahalılığı karşısında ayakta kalamamıştır. Dolayısıyla yalnızca harp değil, aynı zamanda tehcir "mahsulü" ani yükseliş ve çözülüşler, emval-i metrukenin tasfiyesi sırasındaki geçici bolluk ile ardından gelen kıtlığın, ekonomideki bu dalgalı seyrin bir suretidir. İsraf ve suiistimal tasfiyenin geçici "yan etki"sidir.

Darüleytamlara taşıyabileceklerinden fazla çocuk iskânı, anlık bir fırsat algısı kadar, bu servetin edinimini ulvi bir yatırımla aklama veya cephede ve cephe gerisinde faydalı olabilecek asker-sanatkâr bir "gürbüz-dinç" nesli yetiştirme amaçlı olabilir.[140] Darüleytamlar Abdülhamid'den itibaren, çocuklara olduğu kadar siyasete de çatı olmuş, kendi içinde bir "dava" veya bir ütopyanın parçası olduğu ölçüde ve sürece kabul görmüştür.

Gasp/terk edilenleri kullanarak yeni bir nesil yetiştirmek, bir trajedinin üzerinde "saadet köy"leri kurmak, işin ahlaki boyutu bir yana teknik açıdan da mümkün olmamış, emval-i metrukenin paylaşımından yetimlerin hissesine sefalet ve açlık düşmüştür.

DİPNOTLAR

1 Devletin toplumu çocuk üzerinden dönüştürme isteği için bkz. Kürşat Bumin, *Batı'da Devlet ve Çocuk* (İstanbul: Alan, 1983).

2 Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜİFD* XLVIII (2007), sayı 1, s. 27, 31.

3 Nazan Maksudyan, *Hearing the Voiceless– Seeing the Invisible: Orphans and Destitude Children...*, doktora tezi, Sabancı Üniversitesi, 2008, s. 200.

4 Maksudyan, *age*, s. 200-1, 280-1, 276-8.

5 Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa* (İstanbul: Eren, 1993), s. 183-4.

6 Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State and Education in the late Ottoman Empire* (Oxford/NY: Oxford Uni. Press, 2002).

7 Maksudyan, *age*, s. 376-85. Son örnelin örneğin Diyarbakır'daki uygulayıcısı Vali Halit Bey'dir (Hatip Yıldız, "II. Abdülhamid Döneminde Diyarbekir Vilayeti'nde Açılan Yetimhaneler...", *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Dergisi*, 14 (2010), s. 103-118.

8 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet* (İstanbul: İletişim, 2002), s. 240-6.

9 1909 yetimleri için bkz. Nazan Maksudyan, "Cemal Bey'in Adana Valiliği ve Osmanlıcılık İdeali", *Toplumsal Tarih*, Sayı 174, Haziran 2008.
10 Yunus Nadi, "Darüleytamlara Dair", *Tasvir-i Efkâr*, 10 Eylül 1332'de 15-20 bin rakamı verilir.
11 Edirne Mebusu Faik, *Meclis-i Mebusan. 1334 senesi DMU Bütçesi. Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası*, 1334. 28.11.1917 tarihli DMU'nun 1333 icraatı, 7.1.1918 tarihli DMU ve 1334 bütçesi hakkındaki iki ayrı rapordan oluşur.
12 Nadi, *age*; Safiye Kıranlar, *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2005, s. 24.
13 Ersin Müezzinoğlu, "Darüleytamlar", *History Studies*, c. 4/1, 2012, s. 399-417
14 Kıranlar, *age*, s. 52, 23.
15 Nafi Atuf, "Bizde Darüleytamlar", *Türk Yurdu*, c. 7 (13-14), s. 30.
16 Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4 (İstanbul: Eser, 1971), s. 1551.
17 Faruk Yılmaz, *Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar* (İstanbul: Birleşik, 1996), s. 72.
18 Kıranlar, *age*, s. 63.
19 *Rapor*, s. 16.
20 Ergin, *age*, s. 1553.
21 *Rapor*, s. 1.
22 BOA.BEO 4428/332068.
23 Orhan Türker, *Prinkipo'dan Büyükada'ya* (İstanbul: Sel, 2011), s. 75-6.
24 "Fener'de Darüleytam", *Tasvir-i Efkâr*, 11, 19 ve 25 Teşrinisani 1330. *Tasvir-i Efkâr*'daki haberlere önemli bir çalışma sayesinde erişebildim: Özgül Karakaş, Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nin Kronolojik Dizini ve Seçilmiş Metinlerin Aktarımı, yüksek lisans tezi, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, 2011.
25 Kıranlar, *age*, s. 55.
26 *Tasvir-i Efkâr*, 9 Temmuz 1331.
27 *Rapor*, s. 3.
28 BOA.BEO 4422/331628: "Tophane'de Kırmızı Kışla'ya muttasıl olup Darüleytam tarafından işgal edilen mahallin tahliyesinden sarfınazar buyrulduğu..."
29 BOA.BEO 4676/350692; BOA.DH.İ.UM 7-8/1-36.
30 *Rapor*, s. 2-3.
31 Oral Onur, *Edirne Hilal-i Ahmer ve Himaye-i Etfal Cemiyetleri*, İstanbul, 2004, s. 20-2.
32 "Ankara'da Emval-i Metruke Nasıl Yağma Edildi?", *Alemdar*, 15.12.1918.
33 14.2.1918 oturumu.
34 "...darüleytamların hemen kaffesi muhasım devlet tebasına veya onların tabiyetini haiz eşhas-ı hükmiyeye aid mebani de veya emlak-ı metrukede müsseslerdir." (*Rapor*, s. 20)
35 BOA.BEO 4588/344074.
36 Agop Minasyan, "Armaş Manastırı", *Toplumsal Tarih*, 13(78), 2000, s. 32-41.
37 Nurdan İpek, Armaş Ermenileri, yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2004. Yakup Aygil&Özkan, *Bithynia Tümlüğü İçinde Akmeşe*, 2012 kaynağına ulaşamadım.
38 R.K. Kevorkian ve P.B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman a la Veille du Génocide*, ARHIS, Paris, 1992, s. 128-36.
39 *Tasvir-i Efkâr*, 24 Teşrinievvel 1331.
40 BOA.DH.KMS 36/35.
41 BOA.İ.DUİT 115/75; BOA.MV 205/08.
42 BOA.DH.ŞFR 97/356.
43 BOA.DH.ŞFR 548/80.
44 *Tasvir-i Efkâr*, 24 TE ve 25 KS 1331.
45 Nurdan Şafak. "Darüleytamda Çocuk Olmak", *İMS İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı 2, Güz 2013; *Tasvir-i Efkâr*, 28 KS 1331: 1 Haziran, 30 Mayıs, 17 Temmuz 1332.
46 *Türk Yurdu*, Sayı 92, Tutibay baskısı, c. 4, s. 233.
47 Müezzinoğlu *age*. Bir kaynağa göre, 1915'te darüleytamlara yerleştirilen çocuk sayısı 16 bini bulur (Şafak, *age*).
48 Savaştan önce 810 nüfus, bir kilise ve ilkokullu Pirahmed/Haskal'daki meslek okulunda birçok zanaat öğretim/ araştırması yapılıyordu. Adını, yaptığı işler ve ödediği vergiler nedeniyle Mecidiye nişanı almasıyla hak etmişti. (Vikipedia).
49 "Darüleytamlara Dair", *Tasvir-i Efkâr*, 9 Eylül 1332.
50 *Tasvir-i Efkâr*, 6 Teşrinisani 1332.
51 "Darüleytamlara Dair", *Tasvir-i Efkâr*, 9 Eylül 1332.
52 Kazım Karabekir, *Çocuk Davamız* (İstanbul: Emre, 2000).
53 *Düstur*, T2/C9, s. 575; *Rapor*, s. 5.
54 BOA.BEO 4493/336913.
55 1333 Maliye ve DMU Bütçesine 42.060.402 kuruşun İlavesi hakkında Kanun (*Düstur*, T2/C10, s. 38, 19.12.1917).
56 BOA.BEO 4493/336930.
57 *Rapor*, s. 6, 12, 22, 13.
58 Müezzinoğlu, *age*.
59 Bunlar genel bütçeden değil, Kastamonu leyli ibtidaisi gibi vilayetlerce finanse edilen kurumlardı (Atuf, *age*).
60 BOA.DH.İ.UM 5-1/1-19.
61 *Rapor*, s. 11.
62 BOA.BEO 4486/336443; BOA.BEO 4495/337076.
63 *Rapor*, s. 23-4.
64 *Rapor*, s. 23, 21.
65 *Rapor*, s. 24.
66 *Düstur*, T2/C10, s. 38, 24.2.1918.
67 "DMU hakkındaki Kanun'a Muaddel Kararname" (*Düstur*, T2/C11, s. 359, 28.8.1919).
68 *Tasvir-i Efkâr*, 4.1/20.3.1918.
69 *Düstur*, T2/C10, s. 137, 2.3.1918.
70 Darüleytam bütçesine 39.093 liranın ilavesi hakkında irade-i seniyye (*Düstur*, T2/C10, s. 580, 1.9.1918).
71 DMU'nun 1334 senesi bütçesine 118.500 lira Tahsisat-ı Fevkalade İlavesi hakkında Kararname (*Düstur* T2/C11, s. 94, 3.1.1919).
72 10 Cemaziyelahir 1335 tarihli Kanun'un 1. maddesini Muaddel Kanun, *Düstur*, T2/C10, s. 452, 8 4.1918.
73 1335 senesi için DMU bütçesine 100,000 lira Tahsisat-ı Fevkalade İlavesi hakkında Kararname, (*Düstur*, T2/C11, s. 448, 17.11.1919).
74 DMU'nun 1336 senesi Mart ve Nisan Aylarına Mahsus Muvakkat Bütçe Kanunu, 18 Mart 1336.
75 DMU'nun 1336... Muvakkat Bütçe Kanunu'nun 1337 senesi Mart ve Nisan Mahlarına Dahi Temdiden Tatbiki hakkında Kararname (*Düstur*, T2/C12, s. 396, 7.3.1921).
76 Edirne'deki Asım Bey darüleytamı, Mütareke'den sonra Ermenilerin dönüşü üzerine tahliye edilir. (http://www.edirnetarihi.com)
77 Erzurum, Sivas, Trabzon yetimhaneleri 1919'dan sonra, mülga 3. Ordu'nun menşei bilinmeyen kaynaklarıyla ayakta kalır (Karabekir, *age*).
78 BOA.BEO 4554/341549; BOA.MV 214/33, 26.1.1919.
79 BOA MF MKT 1238/71.
80 *Rapor*, s. 21; BOA.DH.İ.UM 19-16/1-28; Nazan Maksudyan, "Kep ve Pelerin", *Toplumsal Tarih*, Sayı 243, Mart 2014.
81 *Söz*, 14.1.1919.
82 Kıranlar, *age*., s. 71-4, 81.
83 C.R. Johnson (ed.), İstanbul 1920, (İstanbul: TVYY, 1995), s. 220-1.
84 *Düstur*, T2/C12, s. 284, 3.10.1920; BOA.BEO 4656/349192.
85 Kıranlar, *age*, s. 81, 319, 313-17.
86 BOA.DH.İ.UM 19-16/1-54.
87 BOA.DH.İ.UM 7-4/1-51; BOA.HR.HMŞ.İŞO 67/26.
88 BOA.DH.HMŞ 32/28, 8.3.1921.
89 BOA.DH.İ.UM.EK 122/1.
90 BOA DH.İ.UM 19-16/1-54.
91 Şafak, *age*.
92 BOA.HR.İM 41/60.
93 Ali Vahid, *Aletumum Öksüz Çocuk ve Darüleytam Teşkilatı hakkında Layiha*, 1341, s. 16-7.
94 Ergin, *age*, s. 1548-9.
95 *Tasvir-i Efkâr*, 10 Eylül 1332, 31 Kânunusani 1334.
96 *Rapor*, s. 17.
97 Meclis-i Ayan'ın 14.2.1918 tarihli oturumunda Mahmut Paşa, "birçok mahallerde gayri muhik [adaletsiz] vaziyetler ve işgaller icra olunmuştur... Terbiye ve tahsil müessesesi olması lazım gelen darüleytamlar, ... sanayi, ziraat ve ticaret şirketi haline ifrağ edilmek isteniyor" diye itiraz eder.
98 *Alemdar*, 15.12.1918.
99 Kıranlar, *age*., s. 59.
100 BOA.DH.İ.UM 7-7/1-24 (özetten); 7-7/1-48.
101 BOA.BEO 4657/349225.
102 Ergin, *age*, s. 1548-9.
103 *Rapor*, s. 6, 20.
104 *Düstur*, T2/C7, s. 210-212, 16 Mayıs 1331.
105 Kıranlar. *age*, s. 57.
106 "Yalnız 331 senesi Maarif Nezareti bütçesinin 17. faslına darüleytamlar mahsusatı namıyla 2 milyon küsur bin kuruş idhal edilmiş olub esbab-ı mucibe olarak Balkan harbinde bikes kalan etfalın temin-i talimi için darüleytam tesisi lazım geldiği dermiyan olunmuşdur." (*Rapor*, s. 17).
107 Taylan Esin, "Büyük Şavaş'ta Üç Şehrin Hikâyesi: İmar ve İmha", *Toplumsal Tarih*, Nisan 2015.
108 Kıranlar, *age*, s. 57.
109 BOA.DH.EUM.KLU 11/21.
110 BOA.ŞD 1955/34.
111 *Rapor*, s. 17.
112 MAZC, 14.2.1918.
113 Necdet Sakaoğlu, "Darüleytamlar" maddesi, İstanbul *Ansiklopedisi*, c. 2, s. 558-9.
114 BOA.DH.SN.THR 78/106.
115 Kıranlar, *age*, s. 52.
116 *Tasvir-i Efkâr*, 4 Eylül 1331.
117 *Rapor*, s. 3.
118 Sakaoğlu, *age*.
119 Ergin, *age*.
120 *Tasvir-i Efkâr*, 2 Eylül ve 31 Temmuz 1331.
121 Hanımefendi, Şehzade Süleyman'ın eşidir (•?Sabiha Sultan).
122 Armaş'taki okullar, Reşadiye, Talatiyye, Enveriyye, Saidiyye adlarını taşıyordu (Kıranlar, *age*, s. 62).
123 *Tasvir-i Efkâr*, 10 Eylül 1332.
124 Karabekir'in Doğu alaylarında "eğittiği" çocuklar 1922'de bir memleket gezisine çıkar; turnede İzmir/Maraş faciası, Palikaryalar vs. temalı müsamereler vererek asker kıyafetinde İstanbul'a gelirler: "Ahali Anadolu şehit yavrularının omuzlarında silah taşıdığını görünce heyecan geliyor, intikamlı bakışlarının arasında boğuluyordu." Erzurum'daki "Paşa Baba"larına yazdıkları bazı izlenimleri şunlardır: Beylerbeyi (?) "Saray['ındaki]... büyük salonlar... döşemesi bütün mermerden olan odalar görmeye değer. Yazık ki bu muhteşem binanın kalfası bir Rummuş"; "İstanbul'un en güzel yeri Beyoğlu. Fakat... oradaki bütün tüccarlar, sanatkârlar hep Türkden gayrı olduğu için İbizel neşe yerine bilakis kırgınlık veriyordu." (Karabekir, *age*, s. 153 vd).
125 Çağlayan Darülytamındaki Çocukların Bir Günlük Hayat ve Meşguliyeti.
126 Türk/Müslümanlaştırılanlar arasında Ermeni çocuklar da vardı: "Mevkileri tebdil edilen Ermenilerin on yaşından dun çocuklarını darüleytam tesisiyle veya müesses darüleytamlara celp ile talim ve terbiye etmek mutasavvır olduğu..." (Taner Akçam, *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması* İstanbul: İletişim, 2014).
127 Taylan Esin, "Tehcir, Açlık ve Propaganda", *Toplumsal Tarih*, Ocak 2015.
128 Kıranlar, *age*, s. 58.
129 Ergin, *age*, s. 1548-9.
130 Galip Eken, "Erzincan Darüleytamına ait Bazı Bilgiler", *Eskişehir Osmangazi Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*, Haziran 2013, 14(1), s. 123-33.
131 BOA.DH.ŞFR 94/83.
132 *Alemdar*, 15.12.1918.
133 Kıranlar, *age*, s. 95; *Rapor*, s. 19.
134 Müezzinoğlu, *age*, s. 406-7.
135 Mehmet Ş. Yaman, *Son Dönem Osmanlı Toplumunda Kimsesiz Çocuklar 1850-1920*, yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2012, s. 96.
136 BOA.MF.MKT 1238/61.
137 BOA.DH.İ.UM 11-3/4-43; 19-14/1-68.
138 *Sabah*, 7.11.1918.
139 Sakaoğlu, *age*.
140 Karabekir, "Çocuklar Ordusu"nu Güç Dernekleri nizamnamesine göre örgütler (*age*, s. 54).

SAFİYYE HANIM VE CELAL BEY
19. YÜZYILDAN BİR BOŞANMA HİKÂYESİ

ZEHRA İLHAN

Safiyye Hanım kocası Celal Bey'den boşanabilmek için Meclis-i Vâlâ'dan izin istemektedir; kocasıyla ilgili önemli şikâyetleri vardır. Bu makalede bir Osmanlı bireyi olarak Safiyye Hanım'ın yaşadıklarını paylaşmayı ve onun Osmanlı hukuk sistemi içerisinde kendine nasıl bir yol bulup da devletle ilişki kurduğunu ve hayatına nasıl yön verdiğini incelemeyi amaçladım. Bir Osmanlı kadınının kaderini kendi çabalarıyla değiştirmesini incelerken, öncelikle olan bitenleri anlatmak, sonra da arşiv çalışmalarıyla ilgili iki hususdan bahsetmek istiyorum.

2 Temmuz 1849 tarihli bir arzuhal, hikâyesi epey ilginç olan Safiyye isimli 27 yaşında bir Osmanlı kadınının yaşantısını bir parça da olsa bilinir kılar. Sivas Meclisi tarafından Meclis-i Vâlâ'ya yazılan bu arzuhale göre, Safiyye Hanım on iki yıl boyunca karanlık bir odaya kapatılmış, türlü dayak ve işkencelere maruz kalmış, öyle ki kollarında kırıklar, vücudunda şişlikler ve morlukların olduğu görülmüştür. Arzuhalde, kocasının elinden çektiği "eza ü cefa" ayrıntılarıyla anlatılan Safiye Hanım'ın "hey'et-i insaniyyeden çıkmış"[1] olduğu yazılmakta, mevcut ahvalin tasvirinden sonra da çiftin boşanması için Meclis-i Vâlâ'dan izin istenmektedir.[2] Safiyye Hanım'ın merkezinde olduğu olaylar bu arzuhalle görünürlük kazanır ve Meclis-i Vâlâ'yı iki yıl boyunca meşgul edecek bir mahkemenin de başlamasına sebep olur. Lisans tezimi yazmak amacıyla ilgilendiğim bu olayları anlatacağım makalemde bir Osmanlı bireyi olarak Safiyye Hanım'ın yaşadıklarını paylaşmayı, Osmanlı hukuk sistemi içerisinde kendine nasıl bir yol bulup da devletle ilişki kurduğunu ve hayatına nasıl yön verdiğini incelemeyi amaçladım.[3] Bir Osmanlı kadınının kaderini kendi çabalarıyla nasıl değiştirdiğini incelerken, öncelikle olan bitenleri anlatmak, sonra da arşiv çalışmalarıyla ilgili iki hususdan bahsetmek istiyorum.

SAFİYYE HANIM'IN ÇİLELİ HAYATI VE CELAL BEY'İN ELİNDEN KURTULUŞU

Sivas Meclisi tarafından yazılan arzuhale göre, Safiyye Hanım'ın çektiği çilelerin sebebi kocası Celal Bey'dir. Safiyye Hanım'ın amcasının, vüzeradan Alaeddin Paşa'nın oğlu olan[4] Celal Bey, eşini hizmetçileri, akrabaları ya da komşularıyla görüştürmemek bir yana "güneş ışığından bile mahrum"[5] etmektedir; kilitli kapılar ardında şiş ve bıçakla korkutmayı, vücuduna türlü işkenceler etmeyi de âdet haline getirmiştir. Yine böyle bir günde bıçağını yanına almış ve namaz kılmaya başlamış, fakat kapısını açık unutmuştur. Safiyye Hanım bu fırsattan istifade ederek hemen yakınlarındaki komşu konağa kaçmış, oradan, yürümeye dahi gücü olmadığı için, bir hamal yardımıyla Sivas Mutasarrıfı Abbas Paşa'nın evine götürülmüştür. İçinde olduğu durum o kadar korkunçtur ki onu Abbas Paşa'nın konağında gören kadınlar vücudundaki şişlik ve morluklara bakarak ağlamaya başlamış, ilk kez gördüklerini ima ettikleri bu kadını yeni doğmuş bir bebeğe benzetmişlerdir.[6] Bunun üzerine Sivas Meclisi üyeleri Safiyye Hanım'ın akrabalarından ve komşularından güvenilir kişileri meclise çağırıp sorgulamış ve durumun ne olduğunu öğrenmeye çalışmıştır. Akrabaları tek bir dil olup kadının kocası elinden çektiği eziyeti anlatmış ve verdikleri örneklerle durumu tüm açıklığıyla ortaya koymuşlardır. Anlattıklarına göre, Safiyye Hanım'ın babası Abdi Bey kızını görmeye geldiği zamanlar Celal Bey görüşmelerine izin vermezmiş. Hatta Safiyye Hanım babasının vefatından bile uzun süre haberdar olamamış, Celal Bey bu vefat haberini müjdeli bir haber verir gibi iletmiş. Peki, akrabalar neden bunca süre susmuş ve şikâyette bulunmamıştır? Celal Bey'den korkuları onları Safiyye Hanım'ı kurtarmak için yapacakları her hamleden alıkoymuştur.[7]

Sivas Meclisi üyelerinin bu durumu Meclis-i Vâlâ'ya taşımalarının sebebi, boşanmak isteyen Safiyye Hanım'ın, eşinin ısrarla bunu kabul

etmemesi üzerine kıymetli eşyalarını geri isteyip can güvenliğinin sağlanması talebinde bulunmasıdır. Bu durumla ilgili arzuhaller İstanbul'a ulaştıktan sonra Meclis-i Vâlâ tarafından boşanma fetvası için fetvahaneye başvurulur. Fetvahane Celal Bey boşanmayı kabul ederse işlem gerçekleştikten sonra hapiste bir müddet ceza çekmesini istemekte, boşanmamakta ısrar ederse sürgün edilmesini ve Safiyye Hanım'a nafaka bağlanmasını uygun görmektedir.[8] Bu kararların alınması sürecinde Meclis-i Vâlâ, Çorum valisinin oğlu Cemal Bey'i çağırmış ve Celal Bey'in akli dengesinin yerinde olup olmadığını sormuştur. Cemal Bey de Celal Bey'in akıllı bir adam olduğunu fakat birtakım uyuşturucular kullandığını, Safiyye Hanım'ı bir parça ekmekle yaşattığını ve sık sık dövdüğünü dile getirmiştir.[9]

İlk arzuhalin gönderilmesinden yaklaşık iki ay kadar sonra (15 Eylül 1849), Cemal Bey'in de Safiyye Hanım'a yapılan zulmü onaylamasıyla Meclis-i Vâlâ, Celal Bey'le ilgili kararını vermiştir. Celal Bey isteyerek boşanırsa Safiyye Hanım'a yaptıklarının cezası olarak bir süre hapiste kalacak, fakat boşanmamakta ısrar ederse Tokat'a sürgün edilecektir. Celal Bey bu durum karşısında boşanmamayı seçmiş ve Tokat'a sürgün edilmek üzere hapiste tutulmaya başlanmıştır. Bu esnada Safiyye Hanım'ın, geçinebileceği miktarda bir nafaka almasına ve akrabasından bir kimsenin yanında kalmasına karar verilerek boşanması sağlanmıştır.

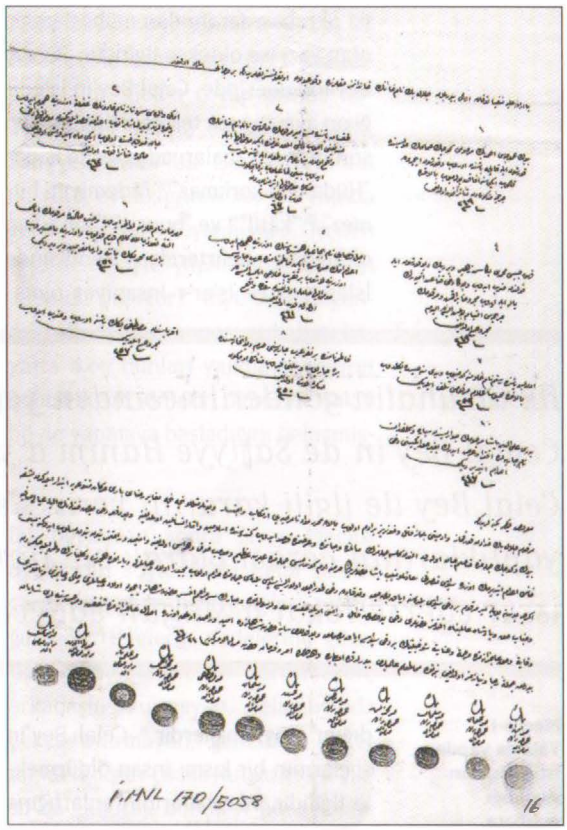
CELAL BEY'İN SAFİYYE HANIM'I ÖLDÜRME TEŞEBBÜSÜ

Olayların bu noktaya kadar olan kısmı, Safiyye Hanım gibi mağdur bir Osmanlı kadınının devlet eliyle rahata kavuşturulmasıyla davanın kapanmış olduğunu düşündürebilir; fakat 1850 Şubatının sonlarına doğru bizzat Safiyye Hanım tarafından yazılan/yazdırılan bir arzuhal durumun biraz farklı olduğunu gösterir. Safiyye Hanım, arzuhalinde İstanbul'a gelmek istediğini belirtmiş ve buna müsaade edilmesi konusunda talepte bulunmuştur. İstanbul'a gitmek istemesinin sebeplerini anlatırken, ölüm korkusuyla yaşadığını belirtmekte, vücudundaki şişliklerden ve morluklardan bahsetmektedir. Maruz kaldığı işkenceleri ayrıntılarıyla anlatmakta, nafakasının gönderilmediğinden şikâyet etmekte ve kocasının bundan önceki yıllarda katlettiği insanları bildiği için kendisini de öldüreceğine kani olduğunu ifade etmektedir.[10]

Safiyye Hanım'ın İstanbul'a gitmek konusunda çok ısrarcı olduğu anlaşılan arzuhalini, 23 Eylül 1849 tarihinde Sivas'a Tırhala'dan mutasarrıf olarak gelmiş olan Münib Paşa'nın arzuhali takip eder. İstanbul'a gönderdiği yazısında Münib Paşa, kadının, kocasının ismini her duyduğunda titreyerek ağlamalarını anlatır, İstanbul'a gönderilmesinin çok yerinde olacağını vurgular.[11]

Bu arzuhallerden sekiz gün sonra Münib Paşa tarafından Meclis-i Vâlâ'ya yazılan yazı ise Safiyye Hanım'ın kaygılarını haklı çıkarır niteliktedir. Bu yazıya göre, Celal Bey'in Tokat'a gönderildiği gece, Münib Paşa odasında iken sofadan gelen bazı sesler duyup irkilmiş ve duyduklarının ne sesi olduğunu anlamak için odanın kapısını açmıştır. Birden bir adam görünce "Kimdir?"[12] diye sormuş, fakat adam hızlıca merdivenlerden inmeye başlamıştır. Avluya doğru koşan adam Münib Paşa'nın elinde silah olduğunu sandığı için bir şeylerin arkasına gizlene gizlene kaçmıştır. Bahçe karla kaplı olduğundan Münib Paşa kaçanın siyah tenli biri olduğundan emindir.[13]

Münib Paşa olayın sadece kendisi tarafından görüldüğünü belirterek, her şeyi ayrıntısıyla Meclis-i Vâlâ'ya yazar. O gece konağında vuku bulan olaydan sonraki günlerde araştırmalar yaptığını ve kaçanın Hasan Ağa isminde bir kimsenin hizmetçisi "zenci Reyhan"[14] olduğunu tespit ettiğini anlatır. Reyhan'dan edinilen bilgiye göre Celal Bey, Reyhan'ı ve Hacı Ömer Ağa adında bir kimsenin hizmetçisi olan Said'i Safiyye Hanım'ı öldürmek üzere kiralamıştır. Said ve

Celal Bey'e isnat edilen suçların beyan edildiği belge.

Reyhan birkaç arkadaşlarını alarak Münib Paşa'nın konağının bahçesine merdiven dayamışlar, Reyhan içeri girmiş, Said merdivenin başında beklemiş ve diğer arkadaşları da civarda kimsenin olup olmadığını kontrol etmek için nöbetçi kalmıştır. Reyhan o gece önüne gelen herkesi öldüreceğini beyan etmiştir. Sonra Said de meclise çağrılmış ve onun da aynı hikâyeyi tekrar ettiği görülmüştür.[15]

Sorguya alınan üçüncü kişi, Celal Bey'in arkadaşı Hasan Ağa da üçüncü kez sorgulandıktan sonra, Reyhan ve Said'in Safiyye Hanım'ın katlini başarabildikleri takdirde onlara 2000 kuruş vereceği hususunun doğruluğunu itiraf etmiştir. Araştırmaların devam etmesi sonucu olayla ilgili diğer şahıslar da ortaya çıkmıştır. Bunlardan Darendeli Mustafa ve Sivaslı Kürdoğlu İbrahim tüm ithamları reddetmiş, fakat Ayvalıdereli İbrahim de Reyhan ve Said'in hikâyesini tekrarlamıştır. Bunun üzerine Sivas Meclisi üyeleri olan bitenin anlatıldığı şekilde olduğuna ikna olmuş ve Celal Bey'in cezasını İstanbul'dan beklediklerini belirtmiştir.[16]

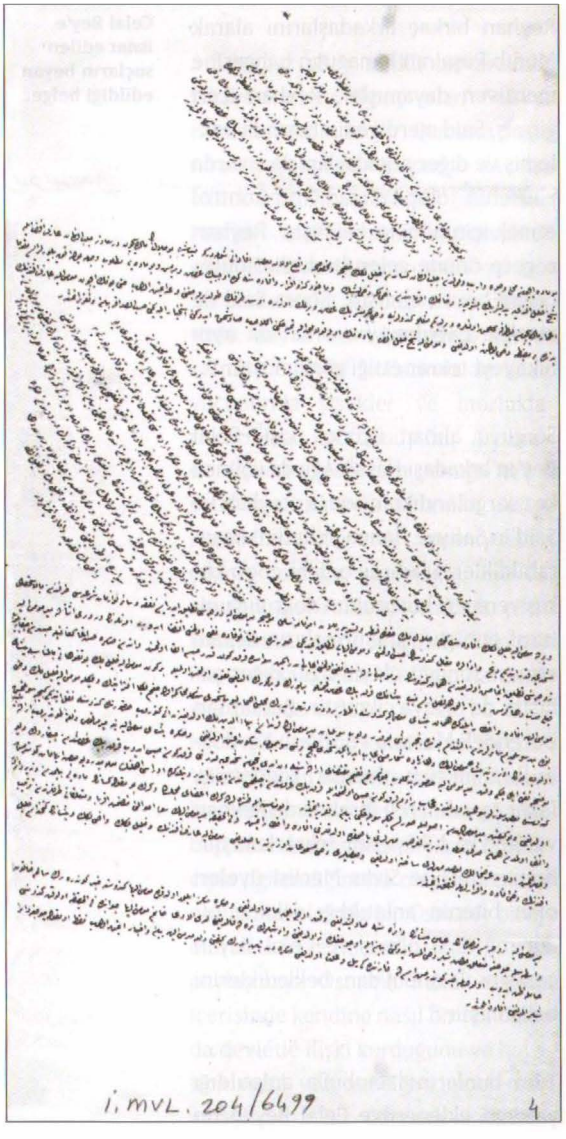
Tüm bunların İstanbul'a anlatıldığı yazılara eklenen ve Celal Bey'in on

iki akrabası tarafından mühürlenmiş olan yazı ise oldukça ilginçtir. Bu suç beyannamesinde, Celal Bey'in işlediği on ayrı suç tek tek belirtilmiş ve en sonunda akrabaları adamın ne kadar "Hüda'dan korkmaz"[17], "âdemiyeti bilmez",[18] "kâtil"[19] ve "hunriz"[20] bir adam olduğunu belirterek, "kendisinde İslamiyet ve iş'ar-ı insaniyet olmadığını" söylemişlerdir.[21] Celal Bey'in suçlarının bir kısmı insan öldürmekle ilgilidir. Akrabalarının anlattığına göre, amcasını kalçasından kurşunla vurarak iki yıl içinde ölmesine, yine, sandığından bir şeyler çalmaya çalışırken tartıştığı doksan yaşındaki Naile halasının başına odunla vurmak suretiyle "beyni dağılarak"[22] can vermesine neden olmuştur. Bunların yanında annesine saldırıp, pencerecine taşlar atarak onun da yaşamına son vermiştir. Sadece insanları öldürmekle kalmayan Celal Bey, "Bana sen zehir verdin"[23] diyerek kahvecisi Mehmed'i kolundan vurup yaralı bırakmıştır. Yine bu yazıda söylendiğine göre, "ecel kasabı" namında bir de bıçağı vardır. Bu bıçakla, hamile olan kız kardeşinin üzerine yürümüş, o esnada Fatma adında bir cariye araya girip müdahale ettiyse de kadın korkudan bebeğini düşürmüş ve kendisi de vefat etmiştir. Liste, Celal Bey'in cariyelerinin ve erkek hizmetçilerinden bazılarının ölümlerinin tasvirleriyle devam ettirilmiştir. Yazının sonunda akrabaları Sivas'ta artık huzurlarının kalmadığını da ifade ederek, Celal Bey'in Tokat'tan daha uzak bir yere sürgününü istemiştir. Daha da ilginç olanı, istedikleri gerçekleşmezse hep beraber Sivas'ı terk edeceklerini tehdit makamında beyan etmişlerdir.[24]

Celal Bey kendisine isnat suçların İstanbul'a yazılması esnasında Tokat'a gitmekte olduğu için durum Tokat'a haber verilir ve Celal Bey orada tekrar hapse atılır. Münib Paşa, Reyhan ve Said'i zincire vurmuş, Hasan Ağa'yı da hapse atmış ve olan biten her şeyi Meclis-i Vâlâ'ya yazmıştır. Artık Meclis-i Vâlâ'dan gelecek hükmü bekleyecek ve ona göre davranacaktır. Bu noktada Münib Paşa'nın alınan Eylül 1849 tarihli sürgün kararını hemen uygulamayıp Celal Bey'i aylarca hapiste tutması dikkate değerdir.

Sivas tarafından yazılan yazılara bakıldığında Münib Paşa'nın, Sivas Meclisi üyelerinin ve Celal Bey'in akrabalarının İstanbul'u, Celal Bey'in kana susamış biri olduğu konusunda ikna etmek için işbirliği içinde olduğu açıkça görülmektedir. Yazılmış bunca belge okunduktan sonra buna inanmamak imkânsız gibidir. Meclis-i Vâlâ da iddiaları doğru kabul etmiş ve suçlanan her bir kimsenin cezasını tayin etmiştir. 21 Ocak 1850 tarihli mazbatada bu kişilerin çarptırıldığı kürek cezaları, sürgün ve hapis cezaları ayrıntılarıyla kaydedilmiştir.[25]

İlk arzuhalin gönderilmesinden yaklaşık iki ay kadar sonra (15 Eylül 1849), Cemal Bey'in de Safiyye Hanım'a yapılan zulmü onaylamasıyla Meclis-i Vâlâ, Celal Bey ile ilgili kararını verir. Celal Bey isteyerek boşanırsa Safiyye Hanım'a yaptıklarının cezası olarak bir süre hapiste kalacak, fakat boşanmamakta ısrar ederse Tokat'a sürgün edilecektir.

Meclis-i Vâlâ'da yapılan istintakların yazıldığı mazbata.

CELAL BEY SUÇSUZ MU? CELAL BEY İLE İLGİLİ İDDİALARA ŞÜPHE DÜŞMESİ

Her şey yoluna girmiş, suçlular cezalarını almış ve Safiyye Hanım da çektiği sıkıntılardan kurtulmuş görünürken, Cidde Valisi Âgah Paşa'nın Bağdat'a giderken Sivas'a uğraması sonucu edindiği yeni bilgileri İstanbul'la paylaşması olayların seyrini değiştirmiştir. Âgah Paşa'nın edindiği bu yeni bilgilere göre "mütecasir-i katl"[26] olan Reyhan söylediklerini isteyerek değil de zorla söylemiştir. Olaylar cereyan ederken Münib Paşa siyah tenli hazinedarını, ki Reyhan suikastçinin o olabileceğini iddia etmektedir, kovmuştur. Hatta Reyhan'ın bunları söylemesi için "darb ü cerh"[27] gibi faaliyetlere başvurulmuştur. Verdiği ifadede Reyhan "Önüme gelen her kişiyi öldüreceğim" sözünü, Safiyye Hanım'ı tanımadığı için karşılaştığı ilk kişiyi öldüreceğini ifade etmek üzere Münib Paşa'nın söylettirdiğini

belirtmiştir. Celal Bey'in ise hiçbir şekilde sorguya alınmadığı, mahkemelerin gıyabında yapıldığı ortaya çıkmıştır.[28]

Sonuç olarak Meclis-i Vâlâ 23 Mayıs 1850 tarihli yazısıyla bu davaya şüphe düştüğünü belirtmiş, Celal Bey, Safiyye Hanım, Münib Paşa tarafından bir adam, Sivas Meclisi azasından birkaç kişi, Reyhan, Said ve arkadaşları mahkeme için İstanbul'a çağrılmıştır. Meclis-i Vâlâ'dan gelen bu yazının sonunda ise "Madem Celal Bey bu kadar suçlu bir adamdı da neden bugüne kadar herkes sustu?" sorusuyla olayda bir nevi "garaz" olabileceğine işaret edilmiştir.[29] Yazı "asr-ı ma'delethasr-ı cenab-ı cihanbanide hiçbir şeyde mechul üzerine hükm olunması mücaz olmayıb erbab-ı töhmetin her dürlü tedkikat ve tahkikat icra olunarak haklarında kabahat-ı sabitlerine göre mu'amele kılınması hakkaniyet-i mültezime icâbından bulunduğuna binaen"[30] diyerek ve mahkemenin baştan icra olunması gerektiği belirtilerek son bulmuştur.

Bundan sonra olayın İstanbul'daki mahkemede devam edeceği aşikârdır; fakat Münib Paşa'nın 6 Ağustos 1850'deki savunması da anılmaya değer. Paşa İstanbul'a yazdığı yazısında Reyhan'ı o gece elinde bıçakla gördüğünü ısrarla vurgulamış ve dikkatleri Safiyye Hanım'ın vücudundaki yaralara çekmiştir; yaralar olan biten her şeyi anlatacak ve kendisi bir iftiraya maruz kalmaktan kurtulacaktır. Münib Paşa yüce mahkemeye olan güvenini anlatan sözlerle yazısını bitirmiştir.[31]

MECLİS-İ VÂLÂ'DA İSTİNTAK

İstenen kişiler İstanbul'a geldikten sonra Meclis-i Vâlâ tarafından istintak kayıtları tutulmaya başlanmıştır. Bu kayıtların yer aldığı 20 Aralık 1850 tarihli belge, olayın aydınlanması açısından oldukça mühimdir. Bu belgeden anlaşıldığına göre ilk olarak Safiyye Hanım söz sahibi olmuş, Celal Bey'in kendisini kilitli odalara hapsettiğini anlatmış ve maruz kaldığı işkenceleri ayrıntılarıyla tasvir etmiştir: Kocası onu şiş ve bıçakla korkutarak tekme tokat dövmeyi alışkanlık haline getirdiğinden, gecelerce korkusundan titrer halde muşambalara sarılarak kendini korumaya çalışmıştır. Bir keresinde ağzına doğru şiddetli bir darbe aldığı için dişleri teker teker dökülmüştür. Bunlar yaşananların sadece bir kısmıdır. Safiyye Hanım gördüğü türlü türlü işkencelerden hastalık sahibi olmuş ve vücudunda yaralar, çıbanlar oluşmuştur.[32]

"Tüm bunlar doğru mudur?" diye sorulduğunda, Celal Bey anlatılanları inkâr ederek Safiyye Hanım'ın önceden hastalıklı bir kadın olduğunu belirtmiş ve bu şekilde ifade vermesini iki kelimelik bir sebebe bağlamıştır: "halayık maddesi"[33]. Söylediğine göre, Safiyye Hanım'ın bu tutumu, birlikte olduğu bir halayıktan dolayı kendisine olan kızgınlığına ve "ashab-ı iğraz"ın[34] onu kışkırtmalarına bağlıdır.

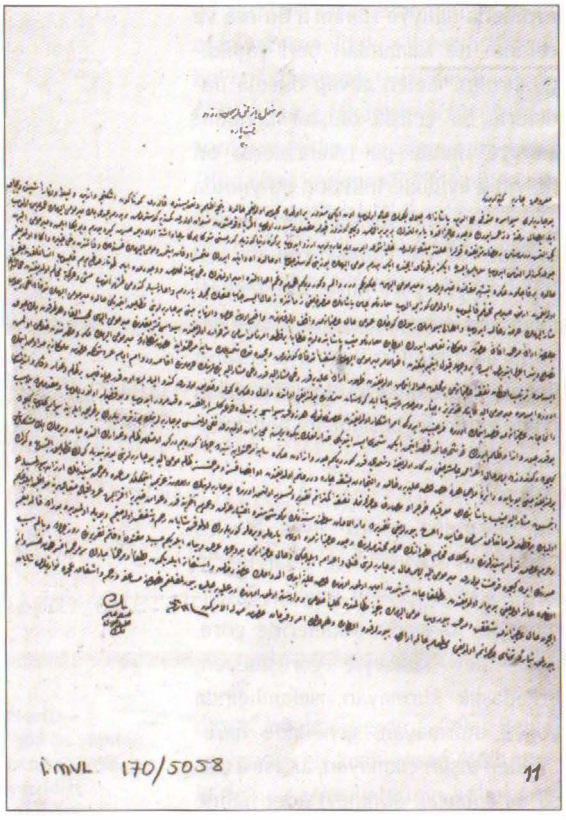
Mahkemede, Safiyye Hanım'ın sol elindeki serçe parmağında bir sakatlık olduğu ve belini eğemediği açıkça görüldüğü için, bu anlatılanların doğru olup olmadığı, komisyonda bulunan Sivas Meclisi üyelerinden Arif Efendi ve Halil Bey'e, Münib Paşa'nın kethüdası Halil Efendi ve kavasbaşısına, bir de Safiyye Hanım'ın akrabası ve vekili olan Mehmed Ahi Bey'e sorulur. Bu beş kişi ise anlatılanları gözleriyle görmediklerini beyan edip, Celal Bey'in akrabaları ve mahalle halkı, olan biteni hep bu şekilde anlattığı için böyle bildiklerini söylerler.

Ardından Safiyye Hanım'a bu eza ve cefanın ne zamandan beri yapıldığı sorulur. Gelen cevap önceki ifadelerle bir çelişki oluşturmaktadır. Safiyye Hanım bu işkencelerin on iki yıllık evliliklerinin son iki yılında gerçekleştiğini söylemiştir. "Neden önceden böyle yapmıyordu da son iki yıldır yapıyor?" diye sorulduğunda da kocasının, annesi ve babası hayatta iken bunları yapmaya cesaret edemediğini, onların ölmesine yakın böyle yapmaya başladığını belirtmiştir.

Bu beyandan sonra Sivas Meclisi üyelerinin söyledikleri Celal Bey'in garip kişiliğiyle ilgili ipuçları niteliğindedir. Üyelerin ifadelerine göre, Celal Bey kimseyle görüşmeyen, arkadaşlık kurmayan, selamlığında çokça oturmayan, genellikle hareminden dışarı çıkmayan, ara sıra çıksa da çabucak dönmeyi âdet haline getirmiş bir adamdır. Ayrıca karısını hapsettiği zaman bazen kendisi de yanında oturur, bazen kayınvalidesini de birlikte hapseder ve bazen de kadını yalnız bırakır gidermiş. Üyelerin ayrıca "el-hasıl bunun işine 'akıl ermez ve bir ma'na verilmez 'acayib bir kimesne"[35] ifadesini kullanmış olması da belirtilmeye değerdir.[36] Bunca eziyete Safiyye Hanım'ın babasının nasıl dayandığı sorulduğunda da, bir kere babasının şikâyette bulunduğunu ama sonra gelip özür dileyerek şikâyetini geri aldığını söylerler.

Meclis-i Vâlâ tarafından yazılan raporda bu soruşturmaların sonucunda başka soruların da sorulduğu, fakat bunların tutanakta yer almadığı

Münib Paşa, Reyhan ve Said'i zincire vurmuş, Hasan Ağa'yı da hapse atmış ve olan biteni Meclis-i Vâlâ'ya yazmıştır. Artık Meclis-i Vâlâ'dan gelecek hükmü bekleyecek ve ona göre davranacaktır. Bu noktada Münib Paşa'nın alınmış olan Eylül 1849 tarihli sürgün kararını hemen uygulamayıp Celal Bey'i aylarca hapiste tutması dikkate değerdir.

Safiyye Hanım'ın arzuhali.

anlaşılıyor. Meclis-i Vâlâ'nın tuttuğu kayıtta sonuç olarak, Celal Bey'in tüm suçlamaları inkâr ettiği, bu olayların gerçek sebebinin "halayık maddesi" ile "ashab-ı ağrazın tahrikatları" olduğu düşüncesinde ısrar ettiği ve diğer üyelerden de başka bilgi alınamadığı yazılıdır.

SIRACA HASTALIĞI VE İTİRAFLAR

Peki Celal Bey seneler süren bir "eza ü cefa"da bulunmadıysa Safiyye Hanım'ın vücudundaki şişliklerin, morlukların sebebi nedir? Bu sorunun cevabının bulunması için Safiyye Hanım zabtiye hekimine yönlendirilmiş, yapılan muayene sonucunda iki rapor hazırlanmıştır. Bunlardan birinde, zabtiye hekimi Gizzi Culloni'nin Latin harfleriyle attığı tarih ve imza bulunmakta ve diğerinde de iki yardımcı doktorun mührü görünmektedir. Bu sağlık raporlarında Safiyye Hanım'ın muayene edildiği söylenerek, vücudunda bulunan yaraların tek tek yerleri ve durumları belirtilmiş, üç adet dişinin çıkmış olduğu anlatılmış, şişlikler ve morlukların birer birer incelendiği ve sonuçta tüm bunların bir hastalıktan dolayı meydana geldiği belirtilmiştir. Bu hastalık yedi senedir Safiyye Hanım'ı rahat bırakmayan "sıraca emrazı"dır.[37] Sebepleri ise hastanın babasının, annesinin ya da süt annesinin sıracalı olması; çocukken ihtiyar bir adamın yanında yatması ya da tekrar tekrar şiddetli bir korkuya maruz kalması olarak belirtilmiştir. Bu hastalıktan, sekiz ay boyunca iyi bir doktor kontrolünde, ferah bir mekânda tedavi edilerek kurtulunabileceği de söylenmiştir. Dişlerinin dökülme sebebinin ise düşme veya vurma olmadığı beyan edilmiştir.[38]

Suçlular cezalandırılmış, Safiyye Hanım çektiği sıkıntılardan kurtulmuş görünürken Âgah Paşa'nın Bağdat'a giderken Sivas'a uğraması sonucu edindiği bilgileri İstanbul'la paylaşması olayların seyrini değiştirir. Buna göre, "mütecasir-i katl" olan Reyhan söylediklerini isteyerek değil zorla söylemiştir. Olaylar cereyan ederken Münib Paşa siyah tenli hazinedarını, ki Reyhan suikastçinin o olabileceğini iddia etmektedir, kovmuştur.

Safiyye Hanım'ın vücudunda olup biten her şeyin sebebinin sıraca hastalığı olduğunu söyleyen ve darp eseri bir şeye rastlamadıklarını belirten hekimler Celal Bey'in suçsuzluğunu mu kanıtlamakdaydı? Öyle görünüyor ki mahkeme Safiyye Hanım'ın ciddi bir şiddete uğramadığı konusunda ikna olmuş ve sorgusunu ikinci bir tema üzerinde devam ettirmiştir: Münib Paşa'nın konağında vuku bulan cinayet teşebbüsü.

Bu konu da öncelikle Safiyye Hanım'a sorulmuştur. Safiyye Hanım, kendisinin Sivas'ın eski mutasarrıfı olan Abbas Paşa'nın konağında altı ay oturduğunu ve sonra mutasarrıf Münib Paşa tayin edilince onunla birlikte kalmaya başladığını anlatır. Bu olaya da kendisinin şahit olmadığını, olan biteni Münib Paşa ve hareminin ona anlattıklarını söyler.

"SİZ BİZİ KURTARAMAZSINIZ FAKAT BİZ SİZİ KURTARABİLİRİZ"

Bu olay kendilerine sorulduğunda Sivas Meclisi üyeleri de Safiyye Hanım'ın katli meselesini Münib Paşa'dan dinlediklerini belirtir. Bunun üzerine Meclis-i Vâlâ üyeleri, Reyhan ve Said'e döner; onların ifadeleri vakanın algılandığı hâli tamamiyle değiştirecektir. Said ve Reyhan'ın söylediğine göre, Münib Paşa'nın kavasbaşısı tutuklandıkları gece kendilerine türlü işkenceler etmiştir. Safiyye Hanım'ı öldürme teşebbüsünden katiyyen haberleri olmadığı halde bu işkencelerden ve Münib Paşa'dan korkularından böyle söylemişlerdir. Bununla da kalmayıp kavasbaşı, Sivas'tan İstanbul'a gelirken Reyhan ve Said'e doğruları söylemezlerse kendilerine yüz kuruş akçe ve buğday vereceklerini söylemiş, "çünkü siz bizi kurtaramazsınız fakat biz sizi kurtarabiliriz" diye de gerekçesini açıklamıştır.[39]

Kavasbaşıya sorulduğunda, söylenenleri tamamiyle inkâr etmiştir. Sivas Meclisi üyeleri de Said ve Reyhan'ın sorgudan önce hapse koyulduğunu bildiklerini, fakat işkenceden haberdar olmadıklarını söylemişlerdir. Bu durumun neticesinde mahkeme, Celal Bey'in arkadaşı ve suç ortağı oldukları iddia edilen Hasan Ağa'yı ve Mehmed Bey'i İstanbul'a çağırıp onların da istintaklarına karar vermiş ve bu olayın aydınlatılması onların gelecekleri zamana bırakılmıştır.

Tüm bunlardan sonra Meclis-i Vâlâ'nın soruları üçüncü bir konu

üzerinde devam etmiştir: Celal Bey'in önceki kabahatleri. Celal Bey'in işlediği bütün suçların bu zamana kadar şikâyet edilmemesinin sebebi, Celal Bey'in suçlarının sıralandığı listenin altında mühürü olan Mehmed Ahi Bey'e sorulur. Mehmed Ahi Bey, bu suçlardan mağdur olanların hep akrabalardan kimseler olduğunu ve "bilmiyorum" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine "yaralanmak" ve "berbad edilmek"le tehdit edilerek, zorla "Arapları göndereceğim ve şöyle şöyle ettireceğim" demiştir. Bununla da kalmayıp Meclis-i Vâlâ'da da böyle söyleyeceğine dair Kuran'a el basmasını istemişlerdir, ama o susup beklemiştir.[41]

de sorulmuştur. Arif Efendi ise Halil Bey'in anlattıklarının doğru olduğunu söylemiştir.

Arif Efendi ve Halil Bey'in istintaklarından sonra Meclis-i Vâlâ olanlarla ilgili son kararını vermiştir. Meclis-i Vâlâ'ya göre Celal Bey üç ayrı konuda suçlanmaktadır. Bunlardan ilki, Sa-

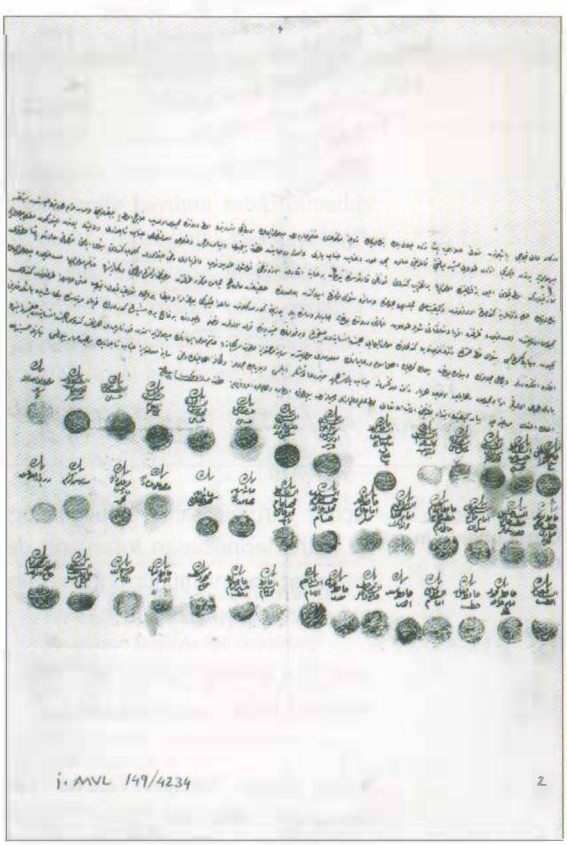
"Tüm bunlar doğru mudur?" diye sorulduğunda Celal Bey, Safiyye Hanım'ın söylediklerini inkâr ederek onun önceden hastalıklı bir kadın olduğunu belirtir ve Safiyye Hanım'ın bu şekilde ifade vermesini iki kelimelik bir sebebe bağlar: "halayık maddesi". Celal Bey'e göre, Safiyye Hanım'ın bu tutumu, bir halayıkla birlikte olmasından dolayı kendisine kızgın olmasına ve "ashab-ı iğraz" tarafından kışkırtılmasına bağlıdır.

onların da Celal Bey'i şikâyet etmediğini söyler. Bunun üzerine mahkeme heyeti "Peki neden şimdi şikâyet ettiler?" diye sorunca Mehmed Ahi Bey de "Şimdi soruluyor da ondan" diyerek cevap verir.[40]

Bunun üzerine Meclis-i Vâlâ on suçu da tek tek Celal Bey'e, Mehmed Ahi Bey'e ve Sivas'tan getirilen insanlara sorar. Celal Bey her birini reddeder, Mehmed Ahi Bey bunlara şahit olmadığını fakat hep akrabalardan duyduğu kadarıyla bildiğini ve "mesmuat" üzerine mührünü bastığını anlatır. Diğer insanlar da bu suçlardan haberleri olmadığını belirtir.

Celal Bey'in mahkemesiyle ilgili son karar alınmadan önce Sivas'tan yeni gelen kişiler tek tek sorgulanır. Bu sorgulamaların her biri kaydedilmiştir. Celal Bey'in suç ortağı olduğu iddia edilen ve dövülen Reyhan'ın ağası olan Hasan Ağa'ya göre, Reyhan'ın hapishanede işkence görmesinden dört gece sonra birkaç zabıta gelip onu Münib Paşa'ya götürmüştür. Paşa, Reyhan'ın Safiye Hanım'ı öldürmek için geldiğini anlatmış, Hasan Ağa böyle bir şeyden haberi olmadığını söylemiştir. Kendisi o gece kavasbaşının odasında tutulmuş ve ertesi gün mecliste yine olanları bilip bilmediğini sorduklarında İstanbul'a yeni gelen ve yine Celal Bey'in arkadaşı ve suç ortağı olduğu iddia edilen Sivaslı Mehmed Bey'in söylediklerine göre ise Sivaslı Mehmed Bey, Celal Bey'in Tokat'a giderken kaçmayacağına kefil olmuştur. Kefilliği hasebiyle de Safiyye Hanım'ın öldürülmesinin planlandığı iddia edilen o gece, Celal Bey ile birlikte Tokat'a gitmekte iken birkaç zabtiye arkalarından gelip ayağına pranga takarak onu Münib Paşa'ya götürmüştür. Paşa ayaklarına yüz değnek vurup, "arkasını döğdürmüş"tür. İşkenceler yerini tehditlere bırakmış ve Sivaslı Mehmed Bey zorla şöyle demiştir: "Celal Bey'in ağzından Arabları tahrik etdim, Paşa'nın konağına gidecekler dediğini işitdim."[42]

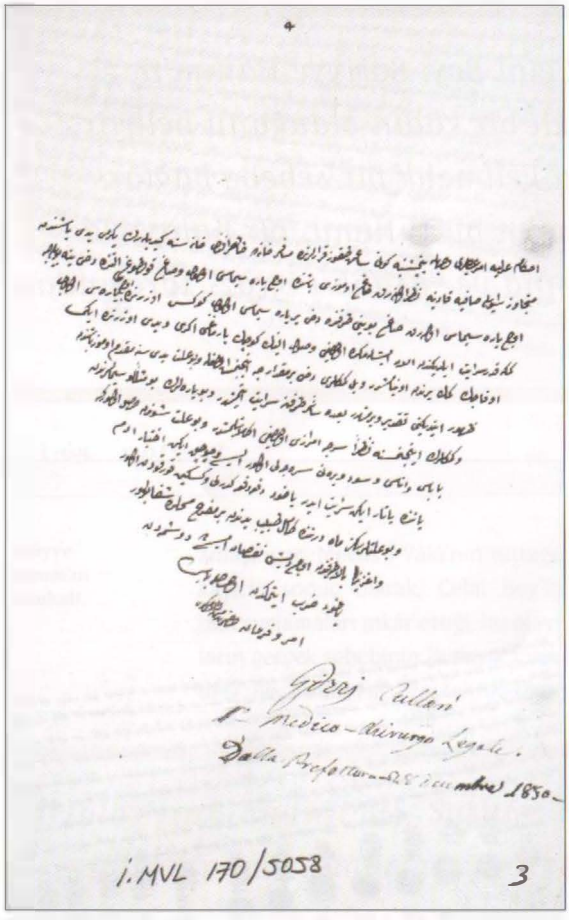
Aynı gün istintak olunan bir başkası ise Sivas'tan yeni gelen Halil Bey'dir. Halil Bey'in gizlice söylediği sözlere göre Münib Paşa, Sivas'tan gönderilen Arif Efendi ve Şeyh Halil Efendi'ye yedişer bin beşer yüz kuruş, Ahi Bey'e ise beş bin ya da üç bin kuruş vermiştir. Ayrıca bu davayı istedikleri gibi kapatabilirlerse yirmi beşer bin kuruşluk bir senedin altını iş bitince doldurmak üzere imzalamıştır ve bu senet Arif Efendi'nin elinde bulunmaktadır. Halil Bey'in bu sözlerinin doğruluğu Arif Efendi'ye

Safiyye Hanım'ın sesini İstanbul'a ilk kez duyuran 2 Temmuz 1849 tarihli arzuhal.

fiyye Hanım'ı döverek, korkutarak ve hapsederek mağdur etme durumudur ve bu suç ispatlanamamıştır. İkincisi Safiyye Hanım'ı öldürmek üzere gelen beş kişiyi ilgilendiren konudur. Bu da ispatlanamamış ve insanların boşu boşuna mağdur edildiği ortaya çıkmıştır. İlerleyen zaman içinde Darendeli Mustafa ve Sivaslı Kürdoğlu İbrahim'in bu durumdan dolayı

mağduriyetlerinin giderilmesi için bir arzuhal yazmış oldukları görülmektedir.[43] Üçüncü konu ise akrabası ve çevresindekiler tarafından Celal Bey'e isnat edilen suçlardır. Bu durumla ilgili Meclis-i Vâlâ, Celal Bey'in insanlar tarafından sevilmediğini ve iftiraya uğradığını düşünmektedir; çünkü işlediği belirtilen "şenaat"ten

i.MVL 170/5058 3

Zaptiye hekimi Gizzi Culloni'nin raporu.

hiçbiri için bir şahit bulunamamış ve mühürlerini basan insanların da mesmuat üzerine mühürlerini basmış oldukları ortaya çıkmıştır.[44]

SAFİYYE HANIM, CELAL BEY VE MİKROTARİH ÇALIŞMALARI

Sonuç olarak, Meclis-i Vâlâ'nın kararına göre Celal Bey, Sivas'ta yaşamasına izin verilerek serbest bırakılacaktır. Safiyye Hanım'ın boşanmış bir kadın olarak İstanbul'da hayatını sürdürmesi sağlanacaktır. Olayın gerçek halini bildikleri halde saklayan ve iftiraya sebep olan Ahi Bey, Şeyh Halil Efendi ve Arif Bey'e ciddi bir şekilde tenbihat yapıldıktan sonra evlerine dönmelerine izin verilecektir. Münib Paşa'nın ise vazife yerinin değiştirilmesine karar verilmiştir.

1849-1851 yılları arasında cereyan etmiş tüm bu olaylar, görüldüğü gibi birçok farklı seviyede Osmanlı bireyini ilgilendirmiş ve o zamanın Osmanlı toplumundaki insanların hallerinden biraz da olsa bizi haberdar etmiştir. Mesele birçok farklı açıdan ele alınabilir, fakat ben tüm bu olayların başlamasına sebep olan ve yaşamında bir değişiklik yapmak için çabalayan Safiyye Hanım'la ilgilenmek istiyorum.

Safiyye Hanım'ın Osmanlı arşivinden duyulan sesi mahkemenin bitmesiyle duyulmaz oluyor; mahkemeden sonra ya da önceki tarihlerdeki arşiv kayıtları üzerinden başka ayrıntılara ulaşmak mümkün görünmüyor. Safiyye Hanım'ın yazdıklarına ve anlattıklarına bakılırsa Celal Bey'in gerçekten ona hiçbir kötü muamelede bulunmamış olduğunu söylemek çok zor; hatta sıraca hastalığının dahi kocası tarafından genellikle hareminde tutulmasından ya da sıkıntıya düşürülmesinden kaynaklanmış olması mümkün. Fakat Safiyye Hanım'ı on iki yıllık evliliğine rağmen boşanmaya iten en büyük faktör ne idi? Gerçekten "halayık maddesi"nden dolayı mı boşanmak istemişti, yoksa Celal Bey'in asosyal olduğu anlaşılan halinden mi sıkılmıştı? Sanırım bunu bilmek mümkün olmayacak. Fakat nihayetinde Safiyye Hanım boşanmak istemişti ve Osmanlı hukuk sistemi içerisinde bir kadın için bunu yapabilmek çok kolay değildi. Boşanabilmek için kocasına iftira atmayı bir yol olarak seçmiş olması olası.[45] Diğer yandan Safiyye Hanım 20 yaşında, sıraca diye bilinen bir deri veremine yakalanmıştı ve bu yüzden beli eğrilmiş, vücudunda kırıklar, şişlikler ve morluklar oluşmuştu. Hastalığından dolayı hassas olabileceği mümkün olan bir kadının, kocasına başka bir kadınla birlikte olduğu için kızması ve intikam peşine düşmesi de anlaşılabilir bir durumdur. Bu sebeple, içinde bulunduğu durumu daha korkunç göstermiş ve Celal Bey'in cezalandırılmasını istemiş olabilir. Nihayetinde Safiyye Hanım, Sivas'taki insanları bir şekilde kendi yanına çekip, kocası boşanmak istemese de boşanmayı başarabilmiştir. Fakat bununla da yetinmemiş ve İstanbul'a gitmek için bir arzuhal daha yazmıştır. İstanbul'a gitmesinin sebebi yalnızca Celal Bey'den uzak kalmak istemesi midir yoksa başka nedenler de var mıdır? Bu arzuhali Münib Paşa ile aynı konakta yaşamaya başlamasından biraz sonra yazması manidar mıdır?

Bunlar bilinemese de Münib Paşa ile Celal Bey arasında bir husumetin var olduğu açık. Bu husumet, sekiz ay suçsuz yere hapiste kalan Darendeli Mustafa ve Sivaslı Kürdoğlu İbrahim'in ailelerini ciddi derecede mağdur etmiş, Reyhan ve Said'in suçsuz yere fiziksel ve psikolojik şiddete maruz kalmasına sebep olmuştur. Münib Paşa'nın gayet sabırlı ve ısrarcı bir insan olduğu, Celal Bey'in suçlarını ispatlamak adına neredeyse her ay Meclis-i Vâlâ'ya bir yazı göndermesinden anlaşılabilir; Sivas eyaletine tayin olunmasının ardından birkaç yerel yöneticinin Paşa'nın kendilerine kötü davranmaması için İstanbul'dan yazı istemesi de manidardır. Safiyye Hanım böyle bir karaktere sahip Münib Paşa'dan kurtulmak için mi İstanbul'a gitmek istemiştir, yoksa Celal Bey'le çatışan iki insan olarak işbirliği içinde mi olmuşlardır? Cevaplanamayan tüm bu sorulara rağmen Safiyye Hanım'ın yaşanan bunca şeyden sonra özgürlüğüne kavuştuğu varsayılabilir: Kendi hayatına yön vermeyi başarmış ve Celal Bey'in eşi olmaktan kurtulmuştur.

Bir Osmanlı kadını olan Safiyye Hanım'ın yaşamından bir kesitten bahsettikten sonra artık arşivde onun izini sürmeye çalışırken, arşiv kayıtlarının beni getirdiği iki noktadan da bahsetmek istiyorum. Bunlardan birincisi eksik yapılmış bir arşiv taramasının ne kadar yanıltıcı olabileceğinin bu olaylar vasıtasıyla açıkça görülüyor olması. Araştırmamın ilk aşamasında Celal Bey'e isnat edilen tüm suçlara inanmış ve Celal Bey'i Safiyye Hanım'ın tüm acılarının müsebbibi sanmıştım. Araştırmalarıma devam ettikçe Celal Bey'in belli bir oranda masumiyeti ve mağduriyeti anlaşılmış oldu.

Bahsetmek istediğim ikinci husus ise arşiv kayıtları üzerinden küçük de olsa mikrotarih çalışmalarının yapılmasının mümkün olduğu. Celal Bey ve Münib Paşa'yı uzun süre arşivde takip etmek mümkün. Mahkeme kayıtlarındaki ifadelerden anlaşıldığı üzere Celal Bey bir süre Tekfurdağı'nda (Tekirdağ) kapıcıbaşılık yapmış ve 1836 yılında Sivas'a gönderilmiştir.[46] 1837 yılında Sivas valisi olan Reşid Paşa, Celal Bey'in redif taburlarına kaymakamlık makamına tayinini isterken, onun ne kadar "genç" ve "edip" biri olduğundan bahsetmiş, tavırlarının ve üslubunun düzgünlüğünden söz ederek, miralaylık demeye çekinse de onun kaymakamlığa liyakatını vurgulamıştır. Celal Bey aynı yıl "Sivas Vilayeti'nden müretteb redif taburlarına" kaymakam olarak tayin edilmiştir.[47] Safiyye Hanım'la da Sivas'a geldiği ilk yıllarda evlendiği anlaşılıyor. Safiyye Hanım arzuhalinde Celal Bey'in Kürdistan semtlerinde bulunduğundan da bahsetmiştir. Bu bilgiye dayanarak da Celal Bey'in Sivas'ta doğup büyüdüğü, sonra başka illerde görev alıp tekrar Sivas'a gelip yaşamına devam ettiği düşünülebilir. 1837-1851 yılları arasında çoğunlukla Sivas'ta yaşadığını varsaydığım Celal Bey'in 1853 yılında maaş aldığı bir yer yoktur. Bu yüzden "zaruret-i hali cihetiye", vefat eden İshak Paşa'nın boşta kalan maaşı ona bağlanır; daha sonra 1854 yılında da rikab-ı hümayun kapıcıbaşılığı verilir.[48]

Celal Bey'in ömrünün ilerleyen yıllarını anlatan bir belge ise 1864'te yazmış/yazdırmış olduğu arzuhaldir. Celal Bey arzuhalinde önce devlet için "cansiperane" birçok hizmette bulunduğundan bahsetmiştir. Sonra bir senedir "illet-i amaya mübtela" olduğunu yazmış, hastalığına şifa bulmak için birçok doktora ve kehallere gittiğinden, hatta Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de dahi muayene olduğundan bahsetmiştir. Tedavi olması için bir yol olmadığını ve bununla birlikte iradi olarak da çok zayıfladığını belirtmiş ve yardıma muhtaç olduğunu anlatarak devletten maaş talebinde bulunmuştur.[49] Devlet kalemiyle yazılan yazılarda ise Celal Bey'in "beş on seneyi mütecaviz" bir hizmetçisiyle beraber sefil bir halde İstanbul'da yaşadığından bahsedilmiş, devlete hizmet etmiş bir insan olduğu vurgulanarak kendisine aylık üç yüz kuruş maaş bağlanmasına karar verildiği yazılmıştır.[50] 1865 ve 1867 yıllarında yazılmış iki arzuhalde de Celal Bey'in çok yaşlanmış olduğundan bahsettiği ve maaşına zam talep ettiği görülür.[51]

Safiyye Hanım'ı öldürme teşebbüsünden katiyyen haberleri olmadığı halde bu işkencelerden ve Münib Paşa'dan korkularından böyle söylemişlerdir. Bununla da kalmayıp kavasbaşı, Sivas'tan İstanbul'a gelirken Reyhan ve Said'e doğruları söylemezlerse kendilerine yüz kuruş akçe ve buğday vereceklerini söyler, "çünkü siz bizi kurtaramazsınız fakat biz sizi kurtarabiliriz" diye de gerekçesini açıklar.

Osmanlı tebaasından insanların büyük bir çoğunluğunun Celal Bey kadar arşiv kaydına sahip olmadığı aşikârdır; fakat Celal Bey ve Münib Paşa gibi insanların arşiv belgeleri üzerinden uzun süre takip edilebiliyor oluşu, mikrotarih çalışmalarının yapılabilirliği açısından umut vericidir.

ZEHRA İLHAN
BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ
TARİH BÖLÜMÜ YÜKSEK LİSANS ÖĞRENCİSİ

DİPNOTLAR

1 İ.MVL 149 4234/2
2 İ.MVL 149/4234 2
3 Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde aldığım lisans bitirme tezi derslerinde (Hist 495 ve Hist 496) tez danışmanım olan Edhem Eldem'e bu makale için verdiği emeklerden ve desteklerden dolayı teşekkürlerimi sunuyorum.
4 İ.MVL 149/4234 2
5 İ. MVL 149/4234 3
6 İ. MVL 149/4234 2
7 İ. MVL 149/4234 3
8 İ. MVL 149/4234 1
9 İ. MVL 149/4234 6
10 İ. MVL 170/5058 11
11 İ. MVL 170/5058 10
12 İ. MVL 170/5058 13
13 İ. MVL 170/5058 13
14 İ. MVL 170/5058 17
15 İ. MVL 170/5058 17
16 İ. MVL 170/5058 19
17 İ. MVL 170/5058 16
18 İ. MVL 170/5058 16
19 İ. MVL 170/5058 16
20 İ. MVL 170/5058 16
21 İ.MVL 170/5058 16
22 İ. MVL 170/5058 16
23 İ. MVL 170/5058 16
24 İ.MVL 170/5058 16
25 MVL 197 87
26 İ. MVL 170/5058 19
27 İ. MVL 170/5058 19
28 İ.MVL 170/5058 19
29 "mir-i mümâ ileyhin birader ve muta'allikatı mir-i mümâ ileyhin harekât-ı sabıkasından bahisle uygunsuzluğunu yazmışlar ise de keyfiyet sahih olduğu suretde şimdiye kadar izhar-ı süküt olunub da bu def'a meydana komaları bir nev'-i garaza mahmul olabileceğinden bunların dahi hakikat-ı hal anlaşılmak için bunlardan dahi bir kaç neferin Dersa'adete gönderilmesi hususunda" (İ.MVL 170/5058 19)
30 İ. MVL 170 5058/19
31 MVL 93/22
32 İ. MVL 204/6499 6
33 İ. MVL 204/6499 6
34 İ. MVL 304/6499 6
35 İ.MVL 204/6499 6
36 İ.MVL 204/6499
37 Sıraca hastalığı bir çeşit deri veremidir. Avrupa tarihinde bu hastalık *king's evil* olarak bilinir ve kralların dokunuşuyla hastaların iyileştiğine inanılırdı. Marc Bloch *The Royal Touch* adlı kitabında bu konuyu ele almıştır. Sıracayla ilgili detaylı bilgi için bkz. *Toraks* dergisi, c. 2, Sayı 1, Nisan 2001 ya da http://toraks.dergisi.org/pdf/pdf_Toraksder_110.pdf
38 İ.MVL 170/5058 3, İ.MVL 204/6499 2
39 İ. MVL 204/6499 6
40 İ. MVL 204/6499 6
41 İ. MVL 204/6499 3
42 İ. MVL 204/6499 3
43 İ. MVL 170/5058 4
44 İ. MVL 204/6499 6
45 Safiyye Hanım gibi kocalarıyla birlikteliklerine son vermek için alternatif yollar arayan başka kadınlar için bkz. Ebru Aykut, "Alternative Claims on Justice and Law: Rural Arson and Poison Murder in the 19th Century Ottoman Empire", yayımlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2011.
46 HAT 303/1792A
47 HAT 303/17982
48 A. AMD 58/21
49 İ. MVL 509/22976
50 İ. MVL 509/22976
51 MVL 475/37, MVL 541/73

1970'LERDE SEÇİM PROPAGANDA PLAKLARINDAN ÖRNEKLER...

MEHMET ÖZNUR ALKAN

Tarihin sesli tanıkları plaklar. 1960'lı ve 1970'li yıllarda seçim propagandalarının araçlarından biri olmuştur. 1961 seçimlerinden itibaren bir rekabet aracı olarak kullanılan 45'lik plaklar, 1973 itibariyle seçimlerin ayrılmaz bir parçası haline gelmiş, kahvelerde, meydanlarda, sokaklarda çalınmaya başlamıştır. Söz konusu dönemde Cumhuriyet Halk Partisi, Adalet Partisi, Demokratik Parti, Cumhuriyetçi Güven Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi resmi propaganda plakları dağıtmıştır.

Şimdilerde modası çoktan geçmiş olsa da aslında plaklar bir anlamda tarihin sesli tanıkları. Özellikle 1960'lı ve 1970'li yıllarda seçim propagandasının bir aracı haline geldiklerini görüyoruz.[1] Plaklı seçim propagandası ilk kez Milli Şef İsmet İnönü döneminde, 1939 seçimlerinde yapılmıştır.[2] Bu seçimlerde CHP 78 devirli taş plaklar hazırlayarak taşraya göndermiş ve belediye hoparlörlerinden halka dinletmiştir. Bunlar seçmenleri seçimlere davet eden plaklardır. Ancak 45'lik plakların seçimlerde bir rekabet aracı olarak kullanılması 1961'de gündeme gelmiş, seçimlerin ayrılmaz bir parçası haline gelmeleri ise 1973 seçimleriyle birlikte olmuştur.

1960'lar pahalı ve elle kurulan veya elektrikli gramofonlarda çalınan taş plaklar yerine, daha düşük maliyetle üretilen 45'lik plakların icat edildiği yıllardır. Üstelik büyük veya hantal gramofonların yerini alan 45'likleri çalacak pikaplar da artık hem ucuz, hem de pille bile çalınacak şekilde portatif ve küçüktür. Plaklar orta sınıfın rahatlıkla alabileceği şekilde birçok bakımdan günlük hayatın bir parçası haline gelmeye başlamıştır. Siyasal partilerin böylesi bir ortamda bir propaganda aracı olarak plaklara başvurması yadırgatıcı değildir.

Bu dönemde, yani 1960'lı ve 1970'li yıllarda, seçim plaklarının ön plana çıkmasının bir başka nedeni daha vardır. 1961-1979 yılları arasında hem Millet Meclisi hem Cumhuriyet Senatosu için genel seçimler hem de yerel seçimler yapılmıştır. 12 Mart dönemindeki iki buçuk yıllık darbe parantezi hariç, neredeyse her yıl bir seçimin yapıldığı bir dönem yaşanmıştır. Ancak 1961-1980 arasında piyasaya çıkan seçim plaklarını genel olarak üçe ayırmak mümkündür. Birinci grup, siyasal partilerin kendi propagandalarını yapmak için çıkardığı resmi plaklardır. İkinci grupta bir siyasal partiyi desteklemek için parti dışında ve daha çok ticari amaçlarla çıkarılan plaklar ve nihayet sonuncusunda da seçimlere yönelik, yine ticari amaçlı seçim mizah plakları yer alır. Bu plakların özellikle de 1970'li yıllarda seçimlerin ayrılmaz bir parçası haline geldiğini, kahvelerde, meydanlarda sokaklarda çalındığını görmek mümkündür.

Söz konusu dönemde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Adalet Partisi (AP), Demokratik Parti (DP), Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) resmi propaganda plakları dağıtmıştır. Plaklarda partileri ve liderlerini öven konuşmalarla, lidere veya partiye adanan marşlar bulunmaktadır. Bu yazımda 1970'li yıllardaki başlıca partilerin hazırladığı propaganda plaklarından bazı örnekler vermek istiyorum.

ADALET PARTİSİ (AP) PROPAGANDA PLAKLARI

Süleyman Demirel 1964 yılında Adalet Partisi genel başkanı seçilmiş, genel başkan olur olmaz da popüler bir isim haline gelmiştir. 1965 seçimlerinde de 1969 seçimlerinde de partisi birinci parti olarak çıkmış ve her defasında tek başına hükümeti kurabilmiştir. 1973 seçimleri yaklaşırken 12 Mart darbesiyle ara verilen Demirel hükümetleri döneminin yeniden başlaması arzusu plaklarda dile getirilecektir. Demirel, hakkında marş yapılan ilk liderlerdendir; liderliğini öven AP'nin hazırladığı plaklar 1973 seçimlerinden itibaren meydanlarda çalınmaya başlamıştır. AP'nin yayınladığı ilk seçim plağında Yılmaz Türkoğlu'nun okuduğu "A.P. Marşı" ve "Demirel" adlı eserler bulunmaktadır. (H.E.:A-B)

AP'nin bir diğer propaganda plağı 1977 seçimleri öncesinde çıkmış, bu plakta B. Gökalp'in "Milliyetçi Zühtü" adlı eserini Öztürk Serengil okumuş-

Adalat Partisi Marşı

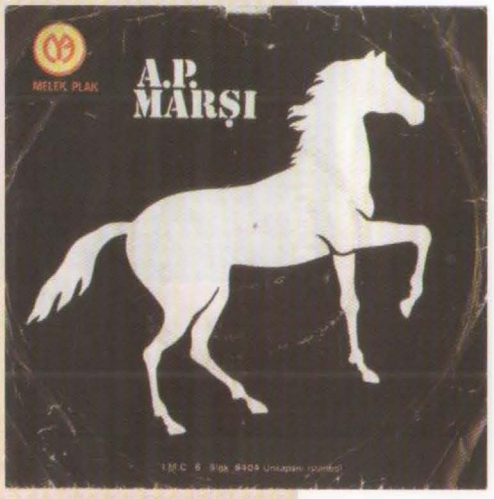
Adalet Partisi Bizim Partimiz,
Süleyman DEMİREL tek liderimiz
Millet Aşkıyla çarpar kalbimiz
Atanın izinde Türkoğlu Türküz.

ADALET PARTİSİ gençleriyiz biz
Milli demokrasi ilk hedefimiz
Nurlu İman dolu göğüslerimiz
Her zaman her yerde biz ileriyiz.

ADALET PARTİSİYİZ güreştik başa
Özgürlük getirdik her vatandaşa
Kars'tan Edirne'ye bir baştanbaşa
Cennet Anadolum sen binler yaşa.

Adalet Partisi güçlü kalacak
Bayrağımız gökte dalgalanacak
Yolumuz Atanın yoludur ancak
Bize emanettir şanlı alsancak.

tur. Bu bir mizah plağı değildir, dönemin en popüler türküsü Zühtü'ye yeni sözler yazılmıştır. Demirel'in ve AP'nin milliyetçiliğini vurgulayan plağın diğer yüzünde "Sizin için Oyun Havaları" yer almaktadır. (AP Plak) [İlginçtir, Öztürk Serengil kısa süre önce Demirel'i eleştiren "Unuttun Bizi Süleyman" (Sayan Plak: 5001) adlı şarkıyı plağa okumuştur.]

Bir diğer seçim plağı AP Kadın Kolları tarafından yayınlanmıştır. Bir yüzünde sözleri Talat Asal'a, müzik ve yönetimi Nevit Kodallı'ya ait olan ve Mustafa İktu'nun seslendirdiği "[Adalet Partisi] Marş" (A.P.:1-A), öbür yüzünde sözleri Talat Asal'a ait olan ve Yalın Tolga'nın seslendirdiği "[Adalet Partisi] Destan" adlı eser yer alır (A.P.:1-B). Bunların dışında AP Trabzon teşkilatının yayınladığı "AP'de Buluşalım" ve "Herşey Trabzon İçin" parçalarının bulunduğu bir plak ve nihayet, Mustafa Sevilen tarafından hazırlanan "AP Marşı" ve "Şiir" (Melek Plak: YY 7-8) gibi plaklar bulunmaktadır.

Öztürk Serengil: "Milliyetçi Zühtü' (AP:1)

Gariban bir vatandaşsın,
Senin adı Zühtü,
Kendini tanı Zühtü,
Türklüğünü unutturanlara kanma Zühtü,
Aklını topla Zühtü,
Kafayı vurursun Zühtü,
Uyuma sakın Zühtü,
Sonra yanarsın Zühtü,
Komüniste kanma Zühtü.

Ecdadının kemikleri sızlıyor be Zühtü,
Aklını topla Zühtü,
O şehitler olmasaydı sen var mıydın Zühtü,
Komüniste kanma Zühtü,
Ar namus gider Zühtü,
Din iman kalmaz Zühtü,
Sonra yanarsın Zühtü,
Pişman olursun Zühtü.

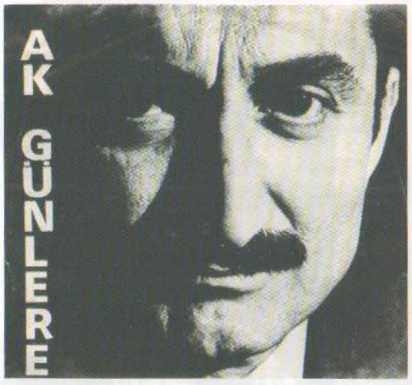
Galiçya'da Kafkasya'da Kore'lerde Zühtü,
Dökülen kanın Zühtü,
Moskof cennet ise niye kaçıyorlar Zühtü,
Uyuma sakın Zühtü,
Gerçek budur Zühtü,
Din iman kalmaz Zühtü,
Ar namus gider Zühtü,
Komüniste kanma Zühtü.

Sen oyunu kime vercen seçimlerde Zühtü,
Aklını topla Zühtü,
Adalet Partisi, Süleyman'dır yolun Zühtü,
Unutma sakın Zühtü,
Barajları Zühtü,
Fabrikaları Zühtü,
Asfaltları Zühtü,
Televizyonu Zühtü,
Köprüleri Zühtü.

Milliyetçi Zühtü, unutmal
Unutma bunları Zühtü.

CUMHURİYET HALK PARTİSİ (CHP) PROPAGANDA PLAKLARI

CHP 1973 seçimlerine yeni bir genel başkan ve yeni sloganlarla girer; 1973 Seçim Bildirgesi'nin adı "Ak Günlere" olarak belirlenir. Partinin yeni genel başkanı Bülent Ecevit'e halk arasında "Karaoğlan" adı takılmıştır. Seçim sloganı haline de gelen "Ak Günlere" sloganı için bir şiir yazılmış ve bu şiirin kaydedildiği plak seçim meydanlarında çalınmaya başlamıştır... Plağın kapağının arka yüzünde "Bu zor günler yakında biter, Ak Günler başlar" yazısı okunmaktadır.

Uyum [Şiir: Bülent Ecevit, Okuyan: Gülgün Alanyalı]

[Karaoğlan:]
Boşluğa bulut,
Buluta yağmur,
Yağmura toprak,
Ne güzel uymuş!
Gündüze güneş,
Güneşe tarla,
Tarlaya başak,
Ne güzel uymuş!

Başağa buğday,
Buğdaya insan,
İnsana emek,
Ne güzel uymuş!
Emeğe eylem,
Eyleme yürek,
Yüreğe sevgi,
Ne güzel uymuş!

Seçim dönemleri dâhil duvarlara, yollara, dağa taşa "Umudumuz Ecevit", "Umudumuz Karaoğlan", "Bastır Karaoğlan" gibi sloganlar yazılır. Bülent Ecevit'e birçok isim takılmış, ancak hiçbiri "Karaoğlan" lakabı gibi tutmamıştır. "Karaoğlan" isimli bir propaganda plağı CHP tarafından piyasaya da sürülmüştür. Bu, söz ve müziği Muazzez Türüng'e ait olan "Ak Günlerin Karaoğlanı" adlı şarkıdır.

Muazzez Türüng; 'Ak Günlerin Karaoğlanı" (CHP:1973)

Gönüllerin yazıyam,
Akgünlerin kızıyam,
Ya n'olur n'olmaz demeyin,
Sevirem, sevirem bir oğlan.

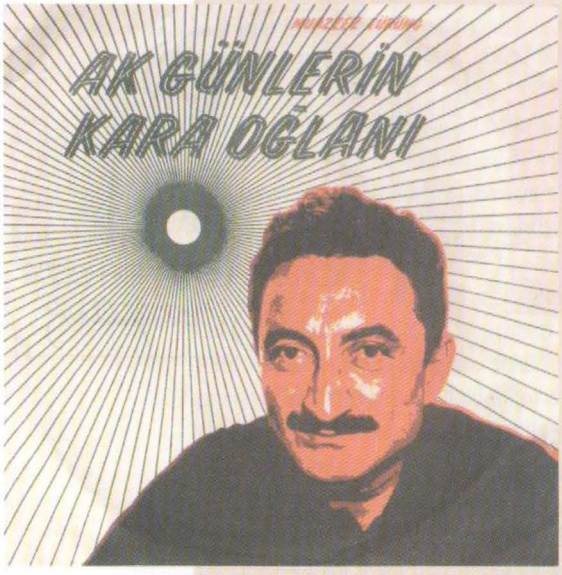
Son umutlar ona bağlı,
Bekleyen göz yolda kaldı,
Doğruya güzele inandı,
Karaoğlan, Karaoğlan.

Kem kişilere karşı duran,
Şanını cihana salan,
Gönüllerde taht kuran,
Sevirem, sevirem bir oğlan.

Son umutlar ona bağlı,
Bekleyen göz yolda kaldı,
Doğruya güzele inandı,
Karaoğlan, Karaoğlan.

Yoksulların düşünde,
İyilerin başında,
Daha çok genç yaşında,
Sevirem, sevirem bir oğlan.

Son umutlar ona bağlı,
Bekleyen göz yolda kaldı,
Doğruya güzele inandı,
Karaoğlan, Karaoğlan.

CHP 1977 seçimlerinde kullanılmak üzere, "Erdoğan Soyalp ve Arkadaşları Halk Korosu"nun seslendirdiği "Halkçının Marşı" ve "Uyum" adlı parçaların yer aldığı bir propaganda plağı yayınlamıştır (Ezgi Plak: 1977). "Uyum" adlı şarkının sözleri Ecevit'in aynı adla yazdığı bir şiiridir ve ayrıca bir plak olarak da çıkarılmıştır.

DEMOKRATİK PARTİ (DP) PROPAGANDA PLAKLARI

AP 1965 yılında tek başına iktidara geldikten sonra, parti içi çekişmeler de artmıştır. Çekişme eski Demokrat Partililere ilişkin af konusunda yaşanmıştır. Demirel siyasi affa sıcak bakmadığı için AP içindeki bir grup Ferruh Bozbeyli öncülüğünde parti içi muhalefete başlamıştır. Demirel'in DP geleneğine ve liderlerine ihanet ettiği inancında olan muhalifler, sonuçta 1970 yılında AP'den ayrılarak Demokratik Parti'yi (DP) kurmuş, genel başkanlığına

Demirkırat Türküsü

[Demokratik Parti-B]
Benden selam olsun Süleyman Bey'e
Bu son seçimlerde ders almalıdır,
Kondu mirasına Demirkırat'ın,
Artık biraz olsun utanmalıdır.

Dertler geldi tabur tabur dizildi,
Verilmiş sözlerden hep yan çizildi,
Süleyman gelince mertlik bozuldu,
Seçmen vatandaşlar uyanmalıdır.

Höt denince köşe bucak saklandı,
Millet ona kaç yıl boşa inandı,
Yağma yok seçmenler artık uyandı,
Sülü'nün koltuğu sallanmalıdır.

Ne siyasi hakkı, ne af çıkardı,
Olacak diyerek hep laf çıkardı,
Çıkara çıkara bin dert çıkardı,
Alacağı derse katlanmalıdır.

Nasibi yok bunun hiç cesaretten,
Nankörlük huyundan, kör ihanetten,
Yiyince tekmeyi asıl Kırat'tan,
Sülü'nün hesabı kapanmalıdır.

Demokratik Parti layık vatana,
Katacak yakında tozu dumana,
Sahtenin foyası çıktı meydana,
Demirkırat şimdi şahlanmalıdır.

Ferruh Bozbeyli'yi seçmişlerdir. DP, 1973 seçim programında Demirel'in Demirkırat geleneğine ihanet ettiği temasını işlemiştir. Celal Bayar'ın manevi desteğindeki DP, AP'nin seçmen tabanına yönelik propaganda yapmıştır. Seçim propagandası için hazırlanan plağın ön yüzünde "Demirkırat"ın kısa tarihinin anlatıldığı "Demirkırat Efsanesi", arka yüzünde "Demirkırat Türküsü" yer alır. Bu türküde Süleyman Demirel'e de sert eleştiriler yöneltilmektedir.

MİLLİYETÇİ HAREKET PARTİSİ (MHP) PROPAGANDA PLAKLARI: "DAVADAN DÖNENİ VURUN..."

MHP seçim dönemleri ve dışında Ülkü Ocakları aracılığı ile plaklar yayınlamış ve seçim meydanlarında kullanmıştır. Bunlardan biri "30. Türkçüler Bayramı Armağanı" olarak hazırlanan ve dönemin Türk pop müziğinin tanınmış ismi İlham Gencer'in seslendirdiği plaktır. Plakta "Hakikat Bağı" şarkısı dikkat çeker. (İstanbul Ülkü Ocakları)

Ülkü ocaklarının hazırladığı plaklardan en çarpıcı olanlarından biri, Alparslan Türkeş'e atfedilen cümlelerle başlayanıdır: "Alparslan Türkeş diyor ki: 'Emanet olan davayı kucakladım. Hiç arkaya bakmadan, tereddütsüz, hiç bir şeye aldırmadan yürüyorum. Arkadaşlar ileriye doğru yürüyorum. Hızlanıp koşmak gayreti içindeyiz. Koşacağız. İleriye gittikçe geri kalmayıp beni takip edin. Bu mücadelede herhangi bir sebeple ben düşersem, bayrağı kapın, daha ileriye gidin. Geriye dönersem VURUN. Davaya katılıp geriye dönen herkesi VURUN." Ardından da "Başbuğ Marşı" yer alan bu plağın arka yüzünde "Bozkurtlarla, Bozkurtlarla" ile "Dokuz Işıkçı Erleriz" adlı iki marş yer almaktadır. (Ülkü Plak: İstanbul Ülkü Ocakları)

Hakikat Bağı (İstanbul Ülkü Ocakları)

Hakikat bağına bir nazar eyle,
Bahçesi Türk, meyvesi Türk, barı Türk,
Gez, dolaş durmadan dağ, ova, yayla,
Çiçeği Türk, peteği Türk, arı Türk.

Şu gördüğün dünya, Türkün yaylası,
İnişi Türk, yokuşu Türk, yeri Türk,
Teneffüs ettiğin Türkün havası,
Rüzgârı Türk, yağmuru Türk, karı Türk.

Her Türk genci birer gül fidanıdır,
Goncası Türk, yaprağı Türk, harı Türk,
Türk olanın tek belgesi kanıdır,
Anası Türk, atası Türk, yârı Türk.

İndik ve sözleştik biriz hepimiz,
Sudan dalga aldık, fırtınadan hız,
Yemin ettik Dokuz Işık, ay-yıldız,
Kadını Türk, balası Türk, eri Türk.

Genci, ihtiyarı, gelini, kızı,
Yiğidin heybeti, güzelin nazı,
Davulu, zurnası, kavalı, sazı,
Halayı Türk, zeybeği Türk, barı Türk.

Dadaş, ağar, efeler, kızanlar,
Tarihleri süngü ile yazanlar,
Türklük için Türkü koşan ozanlar
Kokusu Türk, böğrü Türk, tarı Türk.

Bak hele Reyhani, şu tarlaya bak,
Toprağın nimeti çalışana hak,

Üç günlük bir gelin biçmede başak,
Emeği Türk, dileği Türk, teri Türk.

Ben bir kır ozanı koca Manad'ım,
Ben, beni Türklüğe kurban adadım,
Umudumu dokuz renge bağladım,
Mavisi Türk, yeşili Türk, sarı Türk.

Müjdeler fırkati şimşek çakıyor,
Mavi bulutlardan ülkü akıyor,
Ağır ağır bir tepeye çıkıyor,
Çobanı Türk, çomağı Türk, Bozkurt Türk.

CUMHURİYETÇİ GÜVEN PARTİSİ (CGP)

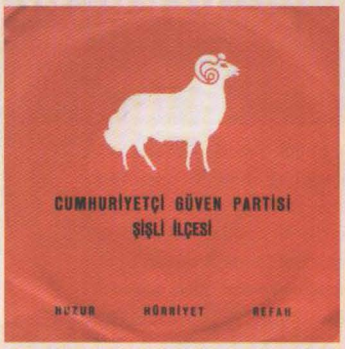
CHP'nin 1967 yılındaki 18. Kongresinde "ortanın solu" tercihine karşı, Turan Feyzioğlu ve yedi arkadaşı CHP'nin "ortanın sağı"nda yer alması gerektiğini ileri sürmüş ve parti içi muhalefete başlamışlardır. Yaşanan sıkıntının derinleşmesiyle 28 Nisan 1967'de toplanan 4. Olağanüstü Kurultayın ardından sekiz kişiyle başlayan CHP tarihinin en büyük kopuşu, 48 milletvekilinin istifasıyla sonuçlanmış, ayrılanlar Feyzioğlu öncülüğünde Güven Partisi'ni kurmuştur. Güven Partisi'nin kurulması Modern Komikler (Arılar) Özdemir-Sedat'ın hazırladığı "8 ler 48 ler" adlı mizah plağında anlatılmıştır (Şençalar Plak: İS-306, ES-545). Daha sonra bu parti ile 1972'de Kemal Satır'ın genel başkanlığında kurulmuş olan Cumhuriyetçi Parti, 1973 yılında birleşerek Cumhuriyetçi Güven Partisi'ni kurmuştur. CGP'nin bilinen tek propaganda plağı Şişli ilçesi tarafından hazırlanmıştır. Kabında CGP'nin seçim sloganı olan "Huzur-Hürriyet-Refah"ın yazılı olduğu plakta "İstiyoruz" şarkısı ile "Sevmiyorum, sevmiyorum" şarkıları yer almaktadır. (CGP)

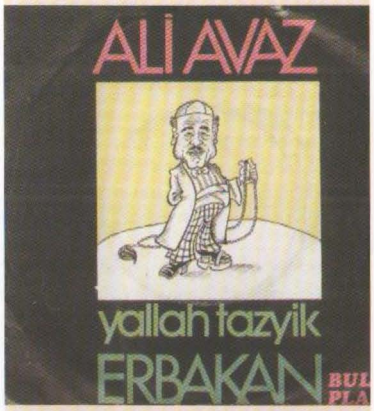
MİLLİ SELAMET PARTİSİ (MSP)

1969'da bağımsız olarak seçilen Necmettin Erbakan, 1970 yılının başında Milli Nizam Partisi'ni kurmuş, bu parti Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılınca yerine kurulan Milli Selamet Partisi 1973 seçimlerine katılmıştır. Partinin amblemi anahtar olarak belirlenmiş ve gerçekten de 70'li yılların hükümet seçeneklerinde hep "anahtar" rolü oynanmıştır. MSP'nin resmi propaganda plağına şimdiye kadar rastlamadım. Partinin lideri Erbakan, seçim dönemlerinde verdiği sözleri tutmadığı sıklıkla vurgulanarak hicvedilir. Plaklarda "Anahtarı aldın, kendini çok kastın, nedir senin maksadın" ya da "Sarık saracaz, dört karı alacaz, olur mu be Erbakan" veya "Erzurum'dan seslendin/Faiz haramdır dedin/Miniye paydos dedin/Maksiye evet dedin" gibi cümlelere rastlanır. Erbakan'ı anlatan mizah plağının sözleri şöyledir:

8'ler 48'ler [CHP Kurultayı Sonrasında Güven Partisi'nin Kuruluşu...]

[Modern Komikler (Arılar) Özdemir-Sedat (Şençalar Plak: IS-306, ES-545]
Bizim Hızır Ali ile İlyas Reis Halk Partisi'nin son kurultayında dinleyici olarak bulundular. Sonra bundan ilham alarak 8'lere ait bir türkü düzdüler. Şimdi sizlere bu türküyü sunuyoruz. Biz çok beğendik, bakalım siz de beğenecek misiniz?
Başta baş profesör Feyzioğlu kumandan,
Kovulduk açık alında çok şükür Kurultay'dan.
Altı kere sekiz 48 bir de Hacı Gülek bendeniz,
Sandık başında bekler elinizden öperiz.
Bu kampayla yazıldık CHP'de askere,
Sonunda Paşa Baba verdi bize tezkere.
Dezenfekteci Bülent dalgamızı taşladı,
Hacı Kasım Gülek de yan kapıda haşladı.
Paşa da gelemezse bu işin üstesinden,
Kurultay'da korkmalı Feyzi'nin kündesinden.
Sağ, sol, ileri, geri bizim ... şeyimize,
Bakalım arkadaşlar şimdi dümenimize.
İsmet Paşa et dikkat, soldan kayalara bak,
Ecevit'te kalmadı cevap verecek takat.
Ecevit fırsat bulunca attı tuttu uzunca,
Paşanın rengi uçtu Güven Partisi kurulunca.

Yallah Tazyik Erbakan

Anahtarı aldın, kendini çok kastın, nedir senin maksadın,
Ecevit'e sol göz, Demirel'e sağ göz attın da sen ne yaptın,
Yere bakan, yürek yakan,
Erbakan, sevsinler seni Erbakan.

Sarık saracaz, dört karı alacaz, olur mu be Erbakan,
Yirminci asırda, uygarlık çağında, dünyaya uy Erbakan,
Semazenler gibi dönmekten bıkmadın mı be Erbakan,
Sen gel vazgeç bu kafadan he.

Selamünaleyküm Erbakan,
Hükümet kurulmasın diye elinden geleni yapıyorsun falan,
Yoksa kendin mi olmak istiyorsun başbakan,
Bu pilavın yağı nereden geliy, söyle ben de alam,
Büyü yaparsan, muska yazarsan olursun belki bakan,
Dayan Erbakan, tazyik Erbakan, gençliğe çok hor bakan.

Sağa sola oyun yapan, vay sen aklınla bin yaşa Erbakan,
Milletçe ileri, seri kalırsan geri, olur mu be Erbakan,
Atatürk yolundan, çağdaş uygarlıktan, ayrılırsan Erbakan,
Valla gerisine karışman, sürüden ayrılanı kurt yermiş Erbakan.

Ehlen ve sehven Erbakan,
Bir parti kapatıp, birini parti açan
Bu anahtar kilit açmaz kardeşim, gel sen beni dinle,
Sen bu anahtarı boynuna as Erbakan.

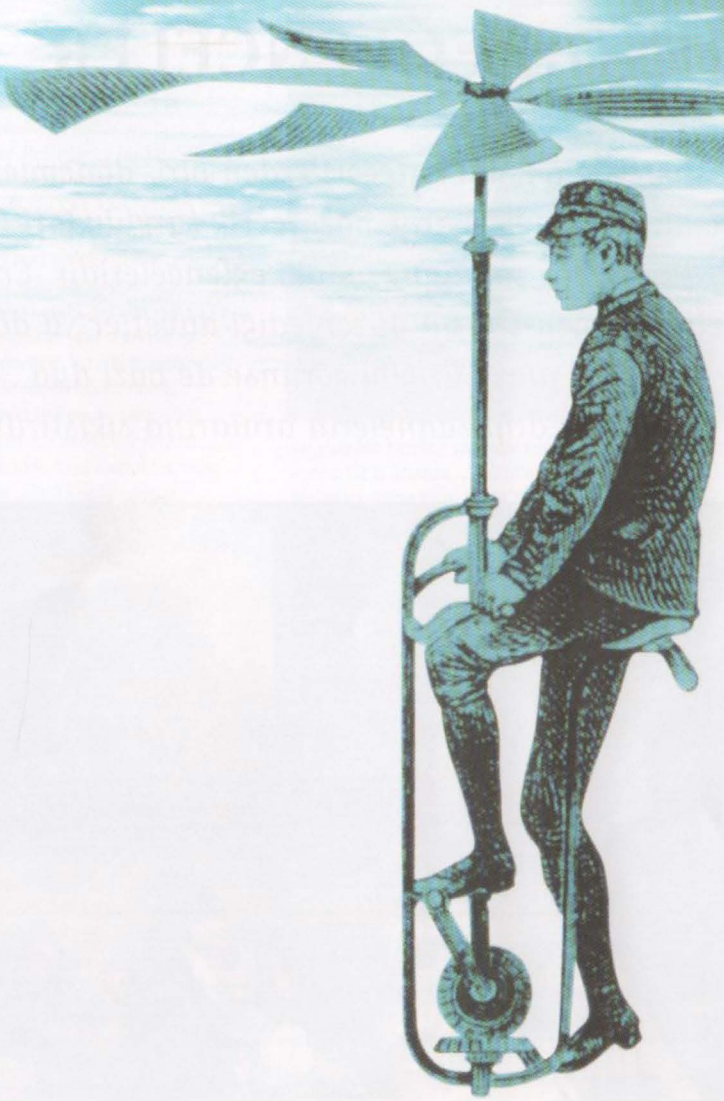
Yallah Erbakan, tazyik Erbakan, rejimde reform bakan,
Dayan Erbakan, yallah Erbakan, gençliğe çok hor bakan,
Yallah Erbakan, Allah Erbakan, rejimde reform bakan,
Haydi, yallah Erbakan.

DİPNOTLAR

1 Bu konuda daha önce bu tür plakların envanterini de işlediğim bir araştırma için bkz. Mehmet Ö. Alkan; "Tarihin Sesli Tanıkları: Seçimlerde Plaklı Propaganda Devri-Kendim Seçtim Kendim Buldum...", *Toplumsal Tarih*, sayı123 (Mart 2004).

2 Bu konuda benim daha önce yayınladığım yazıya bakılabilir. Mehmet Ö. Alkan; "Milli Şef'li Tek-Parti Döneminde Seçimler (1939 ve 1943 Seçimleri), *Prof. Dr. Bülent Tanör Armağanı*, haz. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: Oğlak Yayınları, 2006), s. 324-361.

1988'den beri yol arkadaşınız, çözüm ortağınız

Oasis

Oasis Turizm İşletmeciliği

Ulusal ve uluslararası kongre & seminer organizasyonları
Akademik programlar
İhtisas ve inceleme gezileri
Her türlü toplantı lojistiği

www.oasis.com.tr / www.academiaoasis.com

GÜNLÜK HAYAT RESİMLERİNDE EĞLENCELER

Günlük hayatın gösterildiği resimlerde önemli kategorilerden biri, dönemlere, kültürlere ve sanatçıların tercihlerine bağlı olarak bazı içerik farklılıkları gösteren, çeşitli toplumsal sınıfların boş zamanlarındaki eğlenceleridir. Erken Rönesans döneminde bile, özellikle soylu sınıfın düzenlediği davetler ya da en temel eğlenceleri olan av sahneleri, alakasız gibi görünse de bazı dua kitaplarında görülür ve çoğu zaman da dini sahnelerin aralarına sıkıştırılmıştır.

Louis Leopold Boilly, *Caddede Kağıt Hilesi Yapanlar (Bul Karayı Al Parayı)*, 1806, ahşap üzerine yağlıboya, 24 x 33 cm, National Gallery of Art, Washington DC.

Günlük hayatta eğlence sahnelerinin tasvir edildiği resimlerin en güzel örneklerinden biri Berry Dükü'nün takviminde yer alır.[1] Bu sahnelerin çok daha eskiye giden örnekleri de vardır. Bir Mısır kral mezarında şölen sahneleri, Yunan vazoları üzerinde spor karşılaşmaları, Etrüsk duvar resimlerinde yemekli toplantı sahneleri ve müzisyenler ya da Girit uygarlığında, örneğin Knossos Sarayı'nda, çoğu dini amaçlı olan akrobasi sahnelerinin resmedildiği görülür; ancak bu sahneler daha geç tarihli olanlardan oldukça farklı amaçlarla, kıyısından köşesinden bir şekilde dini meselelerle ilişkilendirilmiştir: Mısır mezarlarındakiler, ölünün ruhunun bu dünyaya geri döneceğine inanıldığından ona buradayken yaşadığı hayatı anımsatma amaçlıdır. Yunan vazoları üzerindeki spor karşılaşmaları, çoğu zaman tanrılara sunu vazoları olacak olan bu kutsal nesneler üzerinde ya da tanrıça Athena'ya ithaf edilen *Panathenaia*[2] oyunlarında kazananla-

Georges de La Tour, *Karo Aslı Dolandırıcı*, 1635, tuval üzerine yağlıboya, 106 x 146 cm, Musée du Louvre, Paris.

George de la Tour (1593- 1652), 1617'de evlilik mukavelesine mesleğini ressam olarak yazdıran, döneminde oldukça tanınmış, daha sonra, 20. yüzyılda yeniden keşfedilene kadar unutulmuş bir sanatçıdır. Resimlerini biriktirenler arasında Fransız kralları ve Lorraine dükleri bulunduğu için "kral ressamı" unvanıyla anılmış olsa da kendi bölgesindeki burjuvalar asıl müşterileridir. Üslup bakımından Caravaggio (1571-1610) tarzı keskin, sert bir ışık gölge karşıtlığının (*chiaroscuro*) etkisinde olduğu söylenebilir. Bu etki muhtemelen seyahatleri sırasında gözlemlediği Caravaggio'nun Hollandalı takipçileri yoluyla olmuştur. Özellikle iç mekân betimlemelerinde çoğu zaman bir mum ya da meşale ışığını kaynak olarak kullanmıştır. Kompozisyonda yaşlıca bir kadınla, iki yanında, birisi neredeyse çocuk yaşta iki genç adamın oturduğu bir kumar masası görülür. Ortada duran altın sikkeler bahsin epeyce yüksek olduğunu göstermektedir. Genç adamlardan sağdaki, altın ve gümüş işlemeli yeleği, manşetleri işlemeli beyaz ipek gömleği, kravat gibi bağlanmış kırmızı fuları ve uzun tüylü şapkasıyla varlıklı bir sınıfın mensubu olmalıdır. Her ne kadar kılığı daha çok aristokrat bir aileden geldiğini gösterse de bu dönemde (17. yüzyıl) burjuva sınıfında da böyle giysiler giyilmeye başlandığı bilinir. Bu genç çocuk zengin bir tüccarın ya da yüksek düzeyde bir memurun oğlu da olabilir. Tombul yanakları ve etli dudakları çocuğun yaşının ancak 13 ya da 14 olduğunu gösterir. Bu yaşlar, o dönem için çocuktan ziyade yetişkinliğin yaşıdır. Bu yüzyılda henüz 7 yaşındayken evden ayrılıp bir iş aramak, çırak olarak işe başlamak, biraz şansı varsa bir akademiye giderek oradan çıkıp orduya katılmak ya da yurtdışında yaşamak yaygındır. Bu genç çocuk, önündeki para yığınına bakılırsa oyunu kazanmaktadır. Masadaki diğer iki kişi muhtemelen güven kazanmak için ilk başlarda kaybeden hilebazlardır. Soldaki adamın kuşağının arkasından çıkardığı karo ası bunun en iyi göstergesidir. Resimde arka plan tamamen karanlık bırakılmıştır. Bu da mekân konusunda hiçbir fikir sahibi olamayacağımız anlamına gelir. Ancak hem kadının kılık kıyafeti, derin dekoltesi ve yüzündeki hin ifade hem de şarap sunan hizmetçinin gerçek olamayacak kadar iri taşları olan bileziği, burayı çok da düşük seviyede olmayan bir genelev sanmamıza neden olabilir; çünkü başka betimlemelerde olduğu gibi saçı başı dağılmış perişan görüntülü kumarbazlar olarak betimlenen kimse sahnede görülmez. Muhtemelen kadın genç adamı yemeğe davet etmiş ve sonrasında da yardımcısıyla birlikte parasını almaya niyetlenmiştir. Venedik kristalinden yapıldığı anlaşılan bir sürahiden konan şarap bu kanımızı güçlendirmektedir. Bu tarihlerde şarap adeta ekmek gibidir. Kişi başına günde bir litre tüketim normal kabul edilir; hatta bazı doktorlar hastalarına ayda en az bir kez körkütük sarhoş olmalarını önerir. Şarap içmek gibi kâğıt oynamak da çok yaygın ve sevilen bir aktivitedir. Sadece Paris'te resmi olarak çalışan 43 kumarhane kayıtlıdır. Kâğıt oynamak krallar arasında da yaygındır. IV. Henry'nin geceler boyunca büyük miktarlar karşılığı kumar oynadığını; oğlu XIII. Louis'nin 5 yaşında kumara başladığını; Maria de Medici'nin sadece kumar oynayıp Tanrı'ya dua ettiğini kaynaklar yazar. 17. yüzyılın zor günlerini, savaş, veba gibi salgın hastalıkları unutmanın tek yolu içki ve kumar olarak görülmüş olmalı; öyle ki tüm askerlerin zar ve oyun kâğıdı taşıdığı bilinir.

ra verilecek yine bir anlamda kutsal hediyeler olarak resmedilmiştir. Günlük hayat sahnelerinin, böyle başka başka arka plan anlatıları olmaksızın, sadece hayata dair anları yansıtmayı amaçladığı dönemlerde ise çeşitli sınıfların alışkanlıklarıyla ilgili bilgi verici nitelikte olduğu görülür.

Bu resimlemeler arasında özellikle Bruegel'in köy düğünleri,[3] yine Kuzey Avrupa sanatçılarının daha ağırlıklı olarak betimlediği taverna sahneleri ve bazı sokak oyunları dikkat çekicidir. Ev içlerinde farklı toplumsal katmanların boş zamanlarını ne şekilde değerlendirdiği, evde oynanan oyunlar, müzik dinletileri, danslı eğlenceler gibi ayrıntılar da resimlerde yer almıştır.

Fransa'da Lille yakınlarında büyüyen Louis Leopold Boilly (1761-1845) gençlik yıllarında babası tarafından eğitilmiştir. 1778'de Arras'a giderek *trompe l'oeil*[4] türünün önemli isimlerinden biri olan ressam Dominique Doncre'nin (1743-1820) yanında çalışmış ve 1785'te Paris'e gitmiştir. Burada önceleri *trompe l'oeil*, küçük portreler ve erotik konularda resimler yapan sanatçı 1791'den itibaren artık sadece akademisyenlere değil, tüm sanatçılara açık hale gelen Salon[5] sergilerine düzenli olarak katılmış, özellikle *Caddede Kâğıt Hilesi Yapanlar (Bul Karayı Al Parayı)* resmi kariyerinde bir dönüm noktası yaratmıştır. 18. yüzyıl Napoléon döneminde geniş ve ağaçlıklı Paris bulvarları her sosyal sınıftan insanın ilgisini çekmeye başlamış, seyyar satıcılar, gezici aktörler, sokak eğlencecileri, legal ya da illegal oyunlar düzenleyenler caddelerde boy göstermeye başlamıştır. Boilly'nin betimlediği olayda, Temple Bulvarı'ndaki bir pastane önünde, kâğıt karıcı ya da bir tür hokkabaz, bir grup genç kadın ve çocuğa kardığı kâğıtları uzatırken görülmektedir. Tüylü şapkası ve pelerinli giysisiyle dikkat çekici bir tip olan hokkabazın başka oyunlarda kullanmak üzere hazır ettiği zar, top ve kupalar arkasındaki masanın üzerindedir. Hokkabazı izleyen grubun ortasındaki asık suratlı, *bicorne*[6] şapkalı figür sanatçının kendisidir. Resmin sol arka planında bir grup, pastaneye giderken gösterilmiştir. Kaynaklar resmin sol ön planında görünen şık kadının, yanındaki adamın metresi olduğu yönünde bilgi

Jan Steen, *Tric-Trac Oynayanlar*, 1667, panel üzerine yağlıboya, 46 x 39 cm, The State Hermitage, St. Petersburg.

Jan Steen (1626-1679) çok sayıda portre ve tarihi, mitolojik ve dini konulu resim yapmış ama en çok nükteli günlük hayat resimleriyle akılda kalmış Hollandalı bir ressamdır. Derbeder bir ev hayatı olduğu bilinir; bu yüzden de günlük dile dağınık, perişan ve düzensiz mekânları tanımlamak üzere "Jan Steen evi" gibi bir deyim yerleşmiştir. Babasının bir içki tüccarı olması ve kendisinin bir zamanlar taverna işletmesi nedeniyle de olsa gerek, resimleri arasında sayısız taverna sahnesi bulunur. Son derece üretken bir sanatçı olan Steen'in adına kayıtlı 700'den fazla resim, çeşitli müze ve koleksiyonlarda bulunmaktadır. Sanatçının resimlediği eğlenceli sahnelerden biri, tavernada *Tric-Trac* oynayanlardır. *Tric-Trac* çoğu zaman tavlanın Fransızcadaki karşılığı sanılsa da, tavladan esinlenilmiş ama oldukça farklı bir oyundur.[8] Steen'in resminde üzerinde bir halı örtülü olan masada bir kadın ve yaşlıca bir adam oturmakta, kadın karşısında ayakta duran, elinde uzun saplı bir pipo tutan adamla oyun oynamaktadır.[9] Tablanın kenarında toplanmış pullar görülür. Oyunu seyreden yaşlıca adam muhtemelen sıkıntıdan uyukluyor görünmektedir. Sahnede, sol tarafta büyük bir şömine, önünde birbirine sarılmaya çalışan, hatta belki de adamın sarılmaya daha hevesli olduğu bir çift, onların önünde de omzundaki peçeteden de anlaşılacağı üzere, bir bardağa şarap koyan bir garson görülür. Odadakilere sırtını dönmüş şapkalı bir adam ise ocak kenarında ısınmaktadır. Bu adamın yanındaki duvarda bir lavta (lût)[10] asılıdır. Sağ arka planda görülen kapının açıldığı diğer bir odada, elindeki tepside bir bardak içecek taşıyan başka bir kadın hizmetli görünür. Kıyafeti bakımından tipik bir Hollanda ev içi hizmetlisidir. Bu kadının bulunduğu odanın duvarında, süslü bir çerçevesi olan bir resim asılıdır ki bu o dönem Hollanda'sı için tüm iç mekânlarda sıkça uygulanan bir gelenektir. Resim net değildir ama oturan bir kadın belli belirsiz de olsa algılanır. Masadakilerin tam üzerinde asılı olan ve hiçbir mumun yanmadığı şamdan bize olayın gündüz geçiyor olduğunu hatırlatır. Siyah bir köpek, sahnede sol ön plandaki, genç adamın şapkasının asılı, asasının dayalı olduğu koltuğun üzerinde uyuklarken, kahverengi-beyaz olanı yerleri koklamaktadır. Köpek genellikle sadakati temsil ediyorsa da karşı cinsler arasındaki ilişkilerin daha gevşek ve hatta çoğu zaman para üzerine kurulu olabileceği tahmin edilen böyle bir taverna sahnesinde varlığı ironiktir.

verir. Bu adamın arkasındaki yamalı pantolonlu figür de ya sadaka isteyecek ya da bu varlıklı adamın cüzdanını çalacak gibidir. Pastaneye girmeye çalışan kalabalığın sağında, iki erkekle konuşan kadın ise sanki pazarlık yapan bir sokak kadını görüntüsündedir. Salon sergilerinde Boilly'yi izleyenler onun gelenekler, moda ve karakterler konusundaki detaycılığını takdirle karşılamıştır.

Napoléon dönemi Fransa'sında en beğenilen günlük hayat ressamlarından biri olan Boilly, döneminin tüm inceliklerini resmetmiş bir sanatçıdır. Hakkında araştırma yapıp yazanlar onun devrimi sadece bir politik mesele değil, sosyal hayata dair de yeni davranış kalıpları empoze eden bir hareket olarak gördüğü yorumunda bulunur. Resimlerinde gösterdiği yeni orta sınıf, bir modern hayat tahayyülü sunar. Düz hikâyeler anlatmaktan çekinen sanatçının resimlerini basit birer belge gibi görmek yerine, daha geniş anlamda kültürel referanslar aranabilecek malzemeler olarak değerlendirmek gerekir. Boilly kente ilişkin günlük hayat sahneleri yanında sokakların kalabalığını, hokkabazları ve fahişeleri ayrıntılı biçimde gözlemleyip resmetmiştir. Salon sergilerinde portreleri ve *boudoir*[7] sahneleriyle oldukça geniş bir izleyici kitlesinin ilgisini çeker.

KAYNAKLAR

Chilvers, Ian (ed.), "Murillo, Bartolomé Esteban", *The Oxford Dictionary of Art and Artists* (Oxford Reference Online. Oxford University Press, 2009)

Hagen, Rose-Marie; Hagen, Rainer, *What Great Paintings Say*, c. 2 (Köln: Taschen, 2002).

Knowlton, Rick, "Courier Chess", *The Chess Collector*, c. 28, sayı 1, 2009, s.13-17.

Lucie-Smith, Edward, *The Dictionary of Art Terms* (Londra: Thames & Hudson, 1991).

Murray, Peter and Linda, *Dictionary of Art and Artists* (Londra: Penguin Books, 1988).

Nagel, Alexandra, "An Enigmatic Betrothal on Lucas van Leyden's Painting: The Card Reader", *The Playing Card*, c. 33, sayı 2, s. 96-108.

Siegfried, Susan L., *The Art of Louis-Léopold Boilly: Modern Life in Napoleonic France* (Yale University Press, 1995).

DİPNOTLAR

1 Limbourg Kardeşler, *Saatler Kitabı*, 1412, parşömen üzerine el yazması, 29 x 21 cm, Musee Conde, Chantilly, Fransa.

2 Athena'nın mızrağının toprağa değmesiyle çıktığına inanılan zeytin ağacından üretilen on iki fidan, Atina'da Akademi'nin bahçesinde çoğaltılmış ve özel yasalarla korunmuştur. Eski çağlarda Athena onuruna her dört senede bir, tanrıçanın doğum günlerinde düzenlenen Panathenaia oyunlarında kazanan yarışmacıların başlarına bu ağaçların yapraklarından örülen taçlar takılırdı. Ödül olarak verilen amforalar da Tanrıça Athena'nın ağaçlarından bakire rahibelerce toplanan zeytinlerden sıkılan zeytinyağıyla doldurulurdu. Aristoteles, *Atinalıların Anayasası*'nda bu yasal düzenlemeyi yazar: "Panathenaia oyunlarında müzik, atletizm ve binicilik dallarında yarışmalar düzenlenir, kazananlara Athena'nın kutsal ağaçlarından toplanan zeytinin yağı ödül olarak verilirdi.

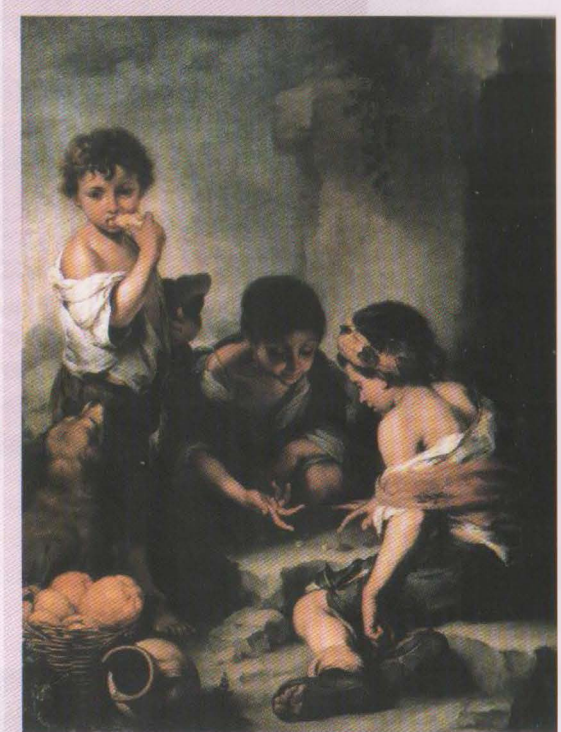

Lucas van Leyden, *Satranç Oyunu*, 1508, meşe panel üzerine yağlıboya, 27 x 35 cm, Staatliche Museen, Berlin.

16. yüzyılın önemli gravür ustalarından Lucas van Leyden'in (1494-1533) yapmış olduğu bu resimde, özellikle satranç tahtasında görünen bir perspektif yanlışlığı vardır; ancak o dönemde perspektif kurallarının tam yerleşmediğini ve Leyden'in de ustası Albrecht Dürer'le (1471-1528) henüz karşılaşmadığını hatırlamak gerekir.[1] Karanlık bir geri planın önünde kadınlı erkekli kalabalık bir grup gösterilmiştir. Bu grubun merkezinde renkleri ve ışığıyla dikkati çeken satranç tahtası vardır. Satranç ortaçağdan itibaren Avrupa'da popüler olmuş bir oyundur ve karşı cinsler arasındakiler de dahil olmak üzere her türlü güç savaşının alegorisi olarak kabul edilir. Burada oynanan, *Courier Chess* olarak bilinen, satrancın ilk halidir ve oyunun oynandığı tahta modern versiyondan farklı olarak 8 x 12 kareden oluşur. Kadın, elindeki taşın pozisyonundan anlaşıldığı kadarıyla oyunu kazanmaktadır ve "şah mat" diyeceği hamleyi yapmıştır. En arka plandakiler oynanan oyuna ilgisiz, aralarında muhabbet halindedir ve hatta en sağdaki kadın ve erkek çekingen bir şekilde flört eder görünmektedir. Sıradan ve hatta abes gördükleri bir oyunun oynandığı bu mekândaki kalabalığın aklı bambaşka yerlerde ve kendileri de kerhen orada bulunuyor gibidir. Kadının rakibi, karşısındaki şişman adam olmalıdır. Ancak bu yenilgiden pek etkilenmiş görünmeyen biraz kılıklı bu adam bezgin bir halde kafasını kaşırken, son hamleden çok, kendisine bir şeyler anlatan birine dikkatini vermiş gibidir. Kadının hamlesine en büyük ilgiyi gösteren, sanki ona ne yapması gerektiğini söyleyen, kürk yakalı paltosundan tüccar olduğunu tahmin edebileceğimiz bir figürdür.

Bartolomé Esteban Murillo, *Zar Atan Çocuklar*, 1675, tuval üzerine yağlıboya, 145 x 108 cm, Alte Pinakothek, Münih.

İspanyol barok üslubunun temsilcilerinden Bartolomé Esteban Murillo (1617-1682), hayatının neredeyse tamamını Seville'de geçirmiştir. Son derece dramatik bir şekilde Cadiz'de Capuchin Kilisesi'nde büyük bir altar panosunu boyarken iskeleden düşen ressam, aldığı yaralar sonucunda ölmüştür. Resimlerinde daha çok Caravaggio ve onu izleyenlere atfedilen, gölgeler içinde eriyen ama bazıları da dramatik bir biçimde aydınlatılmış olan figürlerden oluşan *tenebrist* üslubu uygulamıştır. Dini konulara da ilgisi yoğun olan sanatçının yirmi kadar kayıtlı günlük hayat konulu resmi vardır. Bu konular her ne kadar Flaman ve Hollanda geleneğine dair ise de, ressamın, pek çoğu buralara seyahatler yapmış olan müşterilerine tanıdık gelir. Oyun oynayan sokak çocuklarının betimlendiği bu resimde, sokak arasındaki yıkıntıların merdivenleri gibi görünen bir yerde iki çocuk zar atmaktadır. Daha küçük yaşta gibi duran ve çıplak ayaklı olan bir başka çocuk da elindeki ekmek dilimini kemirmekte ve çerçevenin içinde olmayan, uzak bir noktaya bakmaktadır. Bu üçlü, sanki soldaki sepetin içindeki meyveleri ve ağzı kırık testiyle taşıdıkları su ya da şarabı bir anlığına kenara koymuş, ayak üzeri bir iki zar atmak istemiş gibidir. Bu kurguyla resim Murillo'nun boyamayı çok sevdiği, oldukça şiirsel bir konu ve kompozisyon tercihine tam tamına uyar. Yırtık pırtık ya da ucuz ve çok basit elbiseler giyen, genellikle çıplak ayaklı ya da yırtık pabuçlu küçük kız ve erkek çocukları, sanatçının sevdiği malzemelerdir. Bu resimleri için çoğu zaman yerel halktan köylüleri model olarak kullandığı da bilinir.

Bu kutsal zeytin ağaçlarına zarar vermenin cezası ölümdü."

3 Pieter Brueghel (Yaşlı), *Köy Düğünü*, 1567, ahşap üzerine yağlıboya, 124 x 164 cm, Kunsthistorische Museum, Viyana.

4 *Trompe l'oeil*, bir düzlem üzerinde gerçeklik izlenimi vermeye çalışan her türlü çizim, boyama vb.

5 Salon sergileri, Fransız Kraliyet Resim ve Heykel Akademisi'nin 1737 yılında düzenlemeye başladığı, devrime kadar iki yılda bir, sonrasında ise her yıl gerçekleşen, genellikle ilerici sanat hareketlerini reddeden, akademik resim ve heykelin katı kurallarına bağlı sergilerdir. Bu sergilere alternatif olmak üzere 1863'te III. Napoléon'un emriyle *Salon des Refusés (Reddedilenler Salonu)* sergileri düzenlenmeye başlanır. Sergilere Salon'a kabul edilmeyen sanatçılar katılırdı.

6 *Bicorne* ya da *bicorn*, daha çok Napoléon döneminde popüler olmuş, «iki köşeli», «boynuzlu» ya da «çift boynuzlu» da denen bir şapka türüdür. 1790'larda Avrupalı ve Amerikalı asker üniformalarında da kullanılmıştır.

7 Genellikle üst sınıfa mensup kadınlara ait yatak odaları. Fransızca *bouder* kelimesinden türeyen *boudoir* (İng. *pout, sulk*) küsmek ya da surat asmak anlamına gelir.

8 1500 yıllarında Fransa'da icat edilen oyun, XIV. Louis döneminde *Le Petit Trictrac* ve *Le Grand Trictrac* adlarıyla iki ayrı oyun haline gelmiştir. 19. yüzyıl ortalarına kadar da popülerliğini sürdürmüştür. Adını pulların tabla üzerinde hareketi sırasında çıkardığı sesten alan oyun iki kişi arasında oynanır. *Tric-Trac* oyununda oyuncular taşlarını bir tabla üzerinde attıkları zar sonucuna göre çaprazlamasına hareket ettirir. Başlangıç noktası *talon* ya da kutu (ok) olarak adlandırılır ve her iki yanda 12'şer tanedir. Her iki tarafta da 12. kutu "dinlenme odası" olarak adlandırılır. 11. kutu ise "okul kutusu"dur. En zor kutu 8. olandır ve "şeytan kutusu" olarak adlandırılır. Her oyuncuda 15'er pul bulunur. Oyuncular kutular üzerinde aldıkları pozisyona göre puan toplar ve puanların çetelesi 3 jetonla tutulur. *Tric-Trac* bir yarış oyunu değildir. Oyun tahtasındaki 12 kutuyu bir evren sembolü olarak kabul eden görüşler de vardır.

9 Resimde görülen pipo, Hollanda'nın Gouda kentinde 17. yüzyıldan itibaren üretimi yapılan kil pipolarla benzerlik gösterir. Pipo kullanmak, tütün içmek o zaman için varlıklı olmanın bir göstergesi olarak kabul edilirdi.

10 Lavta, solo performanslar ya da bir şarkıcıya eşlik etmek için kullanılır. Arapların udundan türemiş, ortaçağda Avrupa'ya, Arapların İspanya ve Sicilya'ya girdiği yıllarda gelmiştir.

11 Leyden 1521'de Anvers'te Dürer'le tanışacak ve burada zanaatkârlar loncasına üye olacaktır.

Tüyap Altı Fuar Merkeziyle Ülkemiz Ekonomisine Hizmet Sunmaktan Gurur Duyuyor.

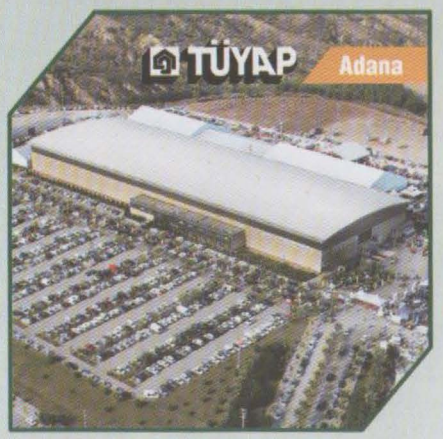
TÜYAP
www.tuyap.com.tr

ufi Küresel Fuar Endüstrisi Birliği Üye Kuruluş

ICCA Member Üye Kuruluş Uluslararası Kongreler Birliği

Üye Kuruluş Uluslararası Ticaret Fuarlarına Ulusal Katılımlardan Sorumlu Organizatörler Birliği

TFYD Üye Kuruluş TÜRKİYE FUAR YAPIMCILARI DERNEĞİ

K-G TSE-ISO-EN 9000 TS EN ISO 9001:2008

TÜYAP TÜM FUARCILIK YAPIM A.Ş.
Fuar Alanı - Merkez Ofis
Tüyap Fuar ve Kongre Merkezi E-5 Karayolu Üzeri, Gürpınar Kavşağı 34500, Büyükçekmece, İSTANBUL - TÜRKİYE / TURKEY
Tel : +90 212 867 11 00 - 867 12 00 Faks : +90 212 886 66 98

Bir AJANS PRESS GROUP kuruluşudur.

biz dağıtalım, SİZ İZLEYİN!

Tüm dağıtımlarımızı akıllı cihazlarla yapıyor ve
teslimat yapıldığı anda
Teslim Detayları, Resimleri ve GPS Bilgileriyle Google Maps üzerinde
Sunuyoruz...

ajanspress kurye

AJANS PRESS KURYE DAĞITIM A.Ş.
Profilo AUM 5. Yıl Sok. No:1/D Mecidiyeköy / İSTANBUL
+90 (212) 356 11 51 · info@ajanspresskurye.com.tr · www.ajanspresskurye.com.tr

Bir AJANS PRESS GROUP kuruluşudur.